

HEGEDÜS BÉLA

Prodromus

Kalmár György (1726–?) világról

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

164. szám

Szerkeszti:

FENYŐ ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

HEGEDÜS BÉLA

Prodromus

Kalmár György (1726–?) világáról

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
a támogatásával jelent meg.

A szerzőt kutatásaiban
az OTKA támogatta (F 60529 sz. pályázat).

Lektorálta:

FENYŐ ISTVÁN

A borítón Kalmár György *Prodromus idiomaticus*... című könyvének
[l. a 154. oldalon] záró vignettája látható.

© Hegedüs Béla, 2008

ISBN 978 963 446 505 8
HU ISSN 0075–0840

A kiadásért felel Láng József,
az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Eperjessy László
Borítóterv Murányi Zsuzsa
Tördelte Hegedüs Béla (L^AT_EX, L^AT_EX adsm)
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

I. BEVEZETÉS

The actors in this tragedie, are three;
God, Sathan, and Man, all which haue
a stroke in this action, yet after a farre
diuerse maner, euen as their natures are
diuerse.¹

Kalmár György személye és műve jelentős érdeklődést váltott ki az utóbbi időben. Ennek fő ösztönzője Weöres Sándor újrafelfedezése volt az 1970-es években,² majd a szerzővel kapcsolatos tudományos publikációk az 1994-es debreceni Kalmár-konferencia anyagának megjelenése után szaporodtak meg számottevően. Szelestei N. László 2000-ben napvilágot látott forrásgyűjteménye és Kalmárral kapcsolatos korábbi publikációi tekinthetők az első komoly vállalkozásnak a hagyományos Kalmár-kép átértékelésére.³ Bizonyos szempontból könyvem az említett forráskiadvány folytatása kíván lenni. Folyamatosan bukkannak fel ugyanis a Kalmárral kapcsolatos kézíratos és nyomtatott források; az általam felfedezetttek közül bő válogatást teszek közzé a könyv utolsó fejezetében.

¹ MORTON 1629, 6. [Három szereplője van ennek a tragédiának: Isten, a Sátán és az Ember, a cselekményben mindegyikőjüknek van villanása, meglehetősen eltérő jellegű, éppen annyira, amennyire természetük is különbözik.]

² WEÖRES 1993. Először a *Három veréb hat szemmel* című antológia első kiadásában (1977) jelent meg. Weöres tulajdonképpen az irodalomtörténet számára fedezi fel Kalmárt újra; a nyelvészek, a fonetikatörténészek mindig is számon tartották.

³ *Kalmár György*. . . 2000. L. az idézett kiadvány 30–31. oldalán található szakirodalmi összefoglalót.

A narratív keret azonban más, mint Szelestei N. László munkájában. Nem tagadom: ennek a könyvnek Kalmár György a főszereplője, nem pedig a művei. Amennyire egy *szak*könyvben lehetséges, igyekeztem valóban főszereplőként szerepeltetni, s bizony élveztem azt a szabadságot, amit a források hiánya, az őt körülvevő titokzatosság munkám során biztosított.

Weöres Sándor közel három évtizeddel ezelőtti újrafelfedezése megsejtett valamit, de alapvetően rossz irányt jelölt ki a Kalmár-értelmezés számára. Szerinte a művekhez a kulcs Kalmár *örülete*; ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni pl. a legfontosabbnak tartott műben, a *Valóságos Magyar ABC*-ben⁴ sem, hiszen az nem függetleníthető a szerzői szándéktól – ami a feltételezett örület miatt nem is rekonstruálható –, s tulajdonképpen nem is értelmezhető. Weöres értékelése pontról pontra cáfolható, de egyvalamit mindenképp bizonyít. Az a világ, amelyet Kalmár műve – de mondhatok akár életművet is – magában hord, a mai olvasó számára nehezen befogadható. Egy olyan hagyomány része, amely távol került tőlünk; de amelynek alapos feltárása, megértése, sőt egyáltalán a figyelembevétel egy újabb értelmezési kísérlet alapfeltétele. Abban a romantika és *szépirodalom* előtti világban az írásművek jelentős hányada a szerzői szándék szerint nem más miatt született meg, mint a szerzőt körülvevő valóság leírására tett kísérletként. Nos, mivel a szerző maga ugyancsak része ennek a világnak, így a legjobbak esetében komoly filozófiai, de sok esetben teológiai alapú ismeretelméleti problémák merülnek fel a leírhatósággal kapcsolatban. Ha a romantika előtti írásműveknél nem vesszük figyelembe a szerzői szándékot vagy akár a szerző személyét magát, éppen hogy az adott elsődleges kontextussal szemben bizonyítjuk elméleti igénytelenségünket. Mivel meggyőződésem, hogy Kalmár műveiben egy, a korabeli európai színvonalon álló nyelv- és ismeretelmélet van kifejtve, nem kerülhetem el, amit szerencsésebb szerzők esetében mások korábban, minden magyarázkodás nélkül megtettek. Magával a szerzővel kell foglalkoznom. Nem korszerű, de mindenképpen izgalmas, lezárhatatlan feladat.

⁴ A továbbiakban: *VMABC*

Ezt a halmazt nevezem Kalmár György világának. S azért *prodromus*, előfutár e könyv, mert egyrészt (a talán valóban növekvő érdeklődés ellenére) a szerző gyakorlatilag ismeretlen még szakmánk képviselői számára is, másrészt Kalmár világának – értsd: a Kalmár György által értelmezett világnak – megértése feltétele a kalmári nyelvelmélet megértésének.⁵ Ezért a művek számbavétele, ezért a viszonylag sok idézet, és bizonyos szempontból ezért a regényesség.

I.I. a művek

Az alábbiakban a könyvben később emlegetett, idézett Kalmár-művekről adok időrendben egy leltárnál bővebb összefoglalást. Az önmagát filológusként és teológusként meghatározó Kalmár két *főműve*, a világnyelv-tervezet (értve ezen a korai *Proposalst*⁶ és a három különböző nyelvű változatot⁷) és a *VMABC* mellett ritkán ejtünk szót kisebb jelentőségűnek tartott műveiről, holott azok eddigénél behatóbb ismerete kívánatos lenne a *főművek* és a főművekben leírt világ értelmezéséhez.

1.1.1. a Traktátus

A mű a Példabeszédek könyve 24. fejezetének 21. versét, pontosabban annak első felét értelmezi: *Féld az Urat, fiam, és a királyt*. Három nagy fejezetre osztható: 1. Mit jelent a félni ige? (Ez a legrövidebb, mindössze két lapos fejezet.) 2. Mit jelent félni az Urat? 3. Mit jelent félni a királyt?⁸

Az általam azonosított és vizsgált egyetlen nyomtatott példány az Österreichische Nationalbibliothek tulajdona. A nyomtatványnak nincs eredeti címlapja, amely megadná a pontos címet, a nyomtatás helyét és idejét. Tudomásom szerint a nagyobb magyarországi és európai könyvtárakban nem található meg.

Két nagy részből áll: egy, az ajánlást követő, Mária Teréziához címzett latin nyelvű előszóból vagy ahogy Kalmár nevezi a *VMABC*-ben:

⁵ Amit most ebben a könyvben éppen csak érintek.

⁶ L. a forrást a 120. oldalon.

⁷ KALMÁR 1772; KALMÁR 1773; KALMÁR 1774.

⁸ A nyomtatvány korábbi ismertetése: HEGEDŰS 2000.

levélből („SACRATISSIMA MAIESTAS! PRINCEPS ac DOMINA mea Clementiffima!”) és magából a császárnőt dicsőítő disztichonokkal bevezetett *Traktátus*ból (Sprüche Salomonis XXIV: 21.: בְּנֵי וּמַלְךְ מִיָּדָה הָיָה אֵת אֵת יְרֵאָה *Mein Kind, fürchte den HERRN und den König*⁹). Mint említettem, a latin nyelvű előszó egyes fejezetei nem ismeretlenek a VMABC olvasói előtt, hiszen a szerző lábjegyzetben idéz belőle részleteket, eddig azonban nem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen – elküldött vagy nyomtatásban megjelent – levélről van szó. A levélben az uralkodóval szembeni elkötelezett hűségéről tesz tanúbizonyságot, és ezzel magyarázza magának a *Traktátus*nak az elkészültét is.

Az előszó arról is tudósít, hogy a *Traktátus* első változata magyar nyelvű, és 1763-ban keletkezett. Ennek a magyar változatnak a kéziratát Szelestei N. László találta meg és publikálta.¹⁰ A magyar kézirat csak a királyról szóló részt tartalmazza, azt viszont Kalmár később szinte szóról szóra fordítja németre. A német változat, tehát a nyomtatott mű, a disztichonokba rejtett kronosztichonok szerint 1766-ban készült. Egyébként – mint említettem – sem az évszám, sem a kiadó, sem a kiadás helye nincs feltüntetve a nyomtatványon. Szinnyei a következőképpen sorolja Kalmár többi műve közé: „*Tractat über den Text: Kind fürchte den Herrn und den König. Mit einer lateinischen Zuschrift an die Kaiserin Königin. Wien 1764*”.¹¹ Forrása minden bizonnyal Ignaz de Luca lexikona volt, ahol szó szerint ugyanezt olvassuk.¹² Horányi Elek 1776-ban a *Memoria Hungarorum* második kötetében a helyes évszámot adja meg, és a könyv amszterdami megjelenésére utal. Ez utóbbi nem elképzelhetetlen, hiszen Kalmár 1766-ban ugyanott jelenteti meg a zsidókhoz írt levél héber fordítását.¹³

Horányi megemlíti azt is, hogy a *Traktátus* német nyelvű, és hogy egy latin előszó csatlakozik hozzá: tehát látta a művet vagy olyantól hallott róla, aki ismerte. Kalmárral kapcsolatban egyébként meglepően tájékozott – a világnyelv-tervezet említése után hosszú lábjegyzetet ír a témáról –, de ami fontosabb: úgy tűnik, hogy jól tájékozott.

⁹ Péld. 24.21: Féld az Urat, fiam, és a királyt. . .

¹⁰ *Kalmár György*. . . 2000, XI. forrás, 117–141.

¹¹ SZINNYEI 1897, 877–878.

¹² DE LUCA 1777–1778, I. 224

¹³ Egyetlen ismert példánya Párizsban található.

Amit biztosan állíthatunk: a kötet 1766-ban – ha esetleg ez után, akkor mindenképp 1769 előtt (*VMABC*) – jelent meg, valószínűleg Amszterdamban,¹⁴ de egy része már 1763-ban készen volt magyarul. Az 1763-as év különös jelentőséggel bírt Kalmár életében: ebben az évben indul ellene a később bővebben bemutatandó egyházfegyelmi eljárás, és ebben az évben következik be szintén alább tárgyalandó megtérése, pietista értelemben vett újjászületése. Többek között ez az esemény és a közel-keleti utazásai során szerzett tapasztalatai indítják a *Traktátus* megírására, mint az az uralkodónőhöz írt levélben olvasható.

1.1.2. a Valóságos Magyar ABC

Kalmár hexameteres műve a *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici. Adparatus criticus ad Linguam Hungaricam*¹⁵ című könyve függelékeként jelent meg. A könyv első része latin nyelvű, és mint a cím is jelzi, nem teljes grammatika, csupán „kritikai jegyzet”. Ennek utolsó, *De Metro* című fejezetét a hosszabb címben külön is jelzi Kalmár. Ezt követi először a *VMABC*, majd az ahhoz csatlakozó *P[ost] S[criptum]*. Az előbbi a címlap szerint 4634 hexameterből áll, az utóbbi 990-ből.

A *Valóságos Magyar ABC* címet Kalmár adja a némiképp más jelentésű latin megjelölés után: „quod inscribitur *Thesaurus Hungaricus: hungarice; Valóságos Magyar ABC.*”¹⁶

A hexameter-folyam tipográfiailag alig tagolt. A szerző egy határpontot jelöl meg: az 1245. sort. Ezt a tartalmilag elkülönülő első részt állítása szerint 1761-ben Iași-ban/Jászvásáron fejezte be. Ez a szakasz a teljes, soha el nem készült mű szempontjából is igen fontos: praxis és teória itt fonódik össze leginkább. Sőt, fontosnak tartja ezt a részt a mű elé csatolt *Summában*¹⁷ külön is kiemelni:

¹⁴ Talán bizonyítja ezt az is, hogy a szedő bizonyosan nem német anyanyelvű volt (pl. a főnevek a legtöbb esetben kisbetűvel vannak írva, és elég sok a feltűnően hibás nyelvtani szerkezet is).

¹⁵ KALMÁR 1770.

¹⁶ KALMÁR 1770, 204.

¹⁷ Innen ered az igen gyakran hibás címhasználat, holott csak tartalmi összefoglalóról van szó.

*Az-Embérnek épfségben-lévő állapotjáról, és esetéről, s e'ből követ-
kezett lelki és testi nyavalyáságáról; edj szóval, az-ő egész romlott
természetről (V. 1245.).*¹⁸

Mint ahogy a nyelvkritikai rész is csak *prodromus*, úgy a *VMABC* sem teljes: csupán az *A* betűhöz tartozó rész jelent meg nyomtatásban. Nem tudni, hogy Kalmár elkészült-e további részekkel, mindenesetre a műben vannak utalások az ábécé későbbi betűire. A *Post Scriptum* a több mint húsz éves peregrinációja során keletkezett *Itinerarium*ból, úti jegyzeteiből közöl részleteket.

A mű megértését nem segítik a mű versformájából következ-
tethető műnemi megfontolások sem. A *VMABC* ugyanis nem epi-
kus mű, semmiképpen sem eposz (e műfajt egyébként Kalmár kü-
lön megemlíti a költemények lehetséges csoportosítása során). Va-
lójában a könyv nyelvkritikai részében, a *De Metro* fejezetben adott
műfajmeghatározásával sem megyünk sokra:

[Poema] *Generale uariorum commentarios, in omni scibili,
sine propria commentatione, refert. [...] Denique uni-
versale dicitur commentatio quiusquam propria, eaque cri-
tico-philologica, in omni scientia, arte, et re naturali; una cum
confectariis tam theoreticis quam moralibus.*¹⁹

A formával kapcsolatban meg kell említenem, hogy Kalmár a *De Metro*
fejezetben elsőik között állapítja meg, hogy magyar nyelven léteznek
rímes szótagszámláló és időmértékes versek is, majd megalkotja ezek
szabályait:

*Verfa fev metrica Oratio mihi dicitur duplex: stricta et liga-
ta. Strictam uoco, quae rhythmi solum et numeri syllabarum*

¹⁸ KALMÁR 1770, 204.

¹⁹ KALMÁR 1770, 193–194. [Az általános <költemény> az, amely különfé-
le, minden tudható dologról szóló feljegyzést tartalmaz, a saját/önálló
értekezés kivételével. [...] Végül *univerzális* <költeménynek> nevezzük
kinek-kinek a saját értekezését, vagyis a *kritikai-filológiai* értekezést minden
tudomány, művészet és a *természettudomány* területéről, s ezzel együtt a teore-
tikus és morális következtetéseket/fejtegetéseket.] A 204. oldalon utal a
VMABC-vel kapcsolatban az utóbbi műfajra.

habet rationem; quantitatis uero nullam. Ligatam autem, quae ad leges *quantitatum* atque *pedum* poeticorum est composita.²⁰

A *VMABC*-ben adja meg a latin „stricta” és „ligata” terminusok magyar elnevezését, gazdagítva ezzel a magyar nyelvű verstani fogalmak később igencsak nagy számát:

Irj, a-mikép’ tetfzik, *szabad Irás-al*, avá’ *Vers-el*.
Lépj, ha akarsz, *kötözött*, va’ *szorított lábbal*, akâr-mint.
De, ha ugjan tethetéd, minden-kor’ lépj *kötözött-el*.²¹

A verset mindenekelőtt a *szabad írással* szembeállítva határozza meg: *metrica Oratio*. A vers tehát meghatározott szabályok szerint működő nyelv. Nem titkolja Kalmár azt sem – azonban ezt alátámasztja a gyakorlata is –, hogy a mértékes verselést tartja többre. Verstanában megállapítja, hogy manapság inkább a rímes versek használatosak, amelyek négy sorosak és ugyanazon rímre végződnek. Egyedül a tehetségesnek nevezett Faludit tudja páros rímű versekkel kapcsolatban példaként felhozni.²²

Kalmár aprólékos verstani javaslati követők nélkül maradtak, mert olyan szabályokat akart meghonosítani, amelyekhez konkrét korábbi megvalósulás nem kapcsolódott. Hagyomány nélkül akart hagyományt teremteni, természetesen sikertelenül.

Korabeli megnyilvánulásokból feltételezhető, hogy már a kortársak sem voltak képesek értelmezni a szöveget, legfeljebb részeit tudták megérteni; erről a 3. fejezetben írok bővebben. A tanácstalanság a mai

²⁰ KALMÁR 1770, 183. [A *verses* vagy *metricus* beszédnek két fajtáját különböztetem meg: a *szorítottat* és a *kötözöttet*. Szorítottnak azt nevezem, amelyben csak a *rímek* és a *szótagszám* az, ami számít, a hosszúság viszont nem. Kötözöttnek pedig azt, amelyben a hosszúság és a verslábak szabályai érvényesülnek.]

²¹ *VMABC*, 367 (171). A továbbiakban az első szám az 1770-es eredeti, a második az 1993-as *Summa* című kiadvány (KALMÁR 1993) oldalszámára utal.

²² KALMÁR 1770, 183–184. Megjegyzendő, hogy Faludi hivatásának és nevének csak kezdőbetűit adja meg: „*Dyfficha*, praeter R. P. F. F. S. I. Poetam facillimum, an quisquam nostrarium, ufurpauerit, nescio.”

értelmezőkön is úrrá lesz, elég csak Weöres Sándor, Szuromi Lajos vagy a hozzám még leginkább közel álló Egyed Emese értelmezési kísérleteire gondolni.²³ Kalmár Teleki Józsefnek írt, a *VMABC* – illetve a *Prodromus*. . . – értelmezhetőségének és bírálatának kérdését érintő levele engem is bizonytalanná tesz:

[. . .] én igen csodálkoztam azon, hogy a Felső Herceg egy emberre bízhatta e dolgot, akárki légyen az [. . .]²⁴

Nem tudom, hogy Kalmár a nyomatókat az *egyre* helyezi vagy az *emberre*, de az általa megfogalmazott feltételek közül – amelyek szerinte elengedhetetlenek a mű megértése szempontjából – jó pár ma már nem teljesülhet.²⁵ Mindezek ellenére azt gondolom, hogy lehetséges egy olyan olvasata a szövegnek, amelynek kiindulási alapjául a műben már az első olvasás alkalmával feltűnő különös nyelvhasználat választható. Így lesznek majd a *VMABC* – általam talán tágan értelmezett – elsődleges kontextusának részesei két évszázad ismeret- és nyelvelméleti munkái.

Ez a különösnek nevezett, erősen figurális nyelvhasználat nem lenne meglepő irodalminak mondott vagy szépirodalmi igénnyel megírt szövegek esetében; a *VMABC* korabeli szövegekkel párhuzamba állítva mégis alapvetően más. A szöveg retorikus nyelvhasználata mint-ha szemben állna a világra való reflektáltság folytonosan hangoztatott igényével. Az értelmezést nehezíti, hogy a szavak szintjén a jelentés folyamatosan oszcillál a hangsúlyozottan metaforikus és – ahogy Kalmár nevezi – a „tulajdonképpen” között. A példázatnak nevezett,

²³ WEÖRES 1993; SZUROMI 1997; EGYED 1995.

²⁴ 1770. február 5., Buda. *Kalmár György*. . . 2000, VIII. forrás, 101. Az idézet a következőképpen folytatódik: „annál inkább is csudáltam, hogy Nagyságod [Teleki], okos Úr lévén, magára vállalta úgy mint az egész Munkának megvizsgálását. . .”

²⁵ Pl.: „(1) annak, aki azt magára vállalhatja, vagy jobban kell tudni énnálam, vagy legalább, kell úgy tudni mint én, mind e Nyelvet, mind pedig a többi, valamelynek ezzel valóságos sógorsága vagyok.” [. . .] „4szer; hogy amit meg nem ért s által nem láthat, írás által tudakozza, vagy tudakoztassa meg az Autortól” [. . .] „6szor; hogy semmi beszédet, amely épület nélkül való, meg ne engedjen házában.” stb. *Kalmár György*. . . 2000, VIII. forrás, 101.

általában explicit allegóriák is nehezen értelmezhetőek világra reflektáló szövegegységekként. A probléma éppen az, hogy a szöveg nyíltan akar reflektálni egy bizonyos világra – ti. Kalmár szerint az Isten által teremtettre –, a közvetítő nyelv mégis oly mértékben figurális, hogy az elbizonytalanítja a befogadót.

1.1.3. a világnyelv-tervezetek

Kalmár három nyelven, háromszor publikálta világnyelv-tervezetét.²⁶ Az 1772-es latin nyelvű berlini változatnak nem kisebb a patrónusa, mint Johann Heinrich Lambert.²⁷ Az ő úgynevezett *Monatsbuch*­jából ismerjük a nyomdába adás időpontját: „1772. Jan. Nova litteraria. Grammatica Kalmarianae linguae universalis typis tradita.”²⁸ Talán jellemzi Lambert ezzel kapcsolatos munkálatait, hogy ebben a hónapban más foglalatosságát nem említi.

A nagy mű persze most is csak ígéret maradt; a három kötet a várható előfizetőket hivatott meggyőzni. A római olasz nyelvű kiadás már kiegészül egy nyelvfilozófia bevezetővel, ezt átveszi a bécsi német nyelvű is. Végül ez lesz a legteljesebb, mert az időközben különböző tudós újságokban megjelent ismertetőkből is közöl részleteket.

²⁶ Vö.: KALMÁR 1772, KALMÁR 1773, KALMÁR 1774.

²⁷ Johann Heinrich Lambert (1728–1777) korának kiemelkedő matematikusa, filozófusa volt. Elszegényedett hugenotta családból származott, anyagi okok miatt 12 évesen még az iskolából is kimaradt. Ezt követően gyakorlatilag önmagát képezte, s önállóan tanult meg idegen nyelveken is. Kivételes tehetsége hamar nyilvánvalóvá vált, s pl. 1758-ban már a későbbi Bajor Tudományos Akadémia alapítói között találjuk. 1764-ben Leonhard Euler javaslatára a Berlini Tudományos Akadémia tagja lesz, s a továbbiakban II. Frigyes támogatását élvezte. Számtalan matematikai, logikai és filozófiai munkát publikált. Ezek közül kiemelkedik az 1764-ben megjelent *Neues Organon*­ja, amely John Locke, Leibniz és Christian Wolff filozófiáját fejlesztí tovább, s amelynek harmadik könyvében, a *Semiotik* címűben kifejti a Kalmárra is nagy hatást gyakorló jelelméletét.

²⁸ LAMBERT 1915, 31. Jellemző a kiadó jegyzete Kalmárról (kiem. HB): „Kalmár, eine *originelle Gestalt*, der eine Universalsprache *erfunden zu haben glaubte*.” [Kalmár, egy eredeti figura, aki azt gondolta, hogy feltalált egy univerzális nyelvet.]

Ezekben a kiadásokban Kalmár utal egy 1753-as londoni és egy 1767-es lipcsei nyomtatott hirdetményére, máshol pedig említ egy párizsi hirdetményt is. Szerencsére – valóban szerencse, mivel levelek mellékleteként – előkerült a londoni *Proposals*. . . két példánya, az egyik ráadásul Amerikából, a Yale Egyetem kéziratárából.²⁹ A lipcsei nyomtatványnak nem akadtam nyomára. A két hirdetmény fontos bizonyíték arra, hogy Kalmár már igen korán komolyan foglalkozik a témával. S hogy ez a nem csupán esetleges volt, tanúsítja Nagy István, a kecskeméti református kollégium későbbi rektora, iskolatörténetének sokszor félreértett vonatkozó részletében. A Kecskeméten hivatalt viselő hírességek között 21.-ként említi a praepceptor Kalmárt:

Kalmár György. Tiszt. Gózon Úr idejében³⁰ Kecske-
méti Tanító, híres orientalista. Itt laktában dolgozott azon
munkáján, mellyet azután Berlińi jó akaróinak költségén
ki adott. . . ³¹

Úgy tűnik, Kalmár a három tervezet megjelenése után sem hagyott fel véglegesen azzal a tervével, hogy a *nagy* művét is kiadja egyszer. Erre közvetett utalásunk van Johann Michael Landerer Pozsony város tanácsának címzett, Kalmár nyomdaalapítási kérvényével kapcsolatos beadványából, amely említi, hogy Kalmár csak saját műveit akarja kiadni, „und hauptsächlich seine Universal Philosophische Sprache”, amelyről egy kis értekezést már Bécsben kevés – üzleti – sikerrel

²⁹ Az ezek alapján átírt forrást l. a 120. oldalon.

³⁰ Gózon István, aki szintén a negyvenes években tanul Debrecenben, 1752-től 1764-ig rector professor Kecskeméten. Kalmár tehát semmiképpen sem lehetett a hetvenes évek elején praepceptor a városban, mint azt néhány publikáció korábban állította.

³¹ NAGY 1822, 91. A hírességek listája megjelent a Tudományos Gyűjtemény 1823/6. kötetében, továbbá létezik a kéziratnak egy némileg átdolgozott 1826-os másolata. Abból megtudjuk, hogy a praepceptorok fizetése 1759-ben 70 Forint és 8 öl fa. A református gimnázium könyvtárában található latin nyelvű héber nyelvtanát Kalmár 1764-ben Nagy Istvánnak ajánlja (a kötet legvégén egykorú bejegyzéssel egy cipőpaszta-recept található: probat, áll a végén), tehát kapcsolata az iskolával később sem zárható ki, így Nagy utalását Kalmár munkálkodásaira is hitelesként fogadom el.

kiadott.³² Sem a privát nyomdából, sem pedig az először 1753-ben megígért teljes kiadásból nem lett semmi.

A Kalmár számára máig tartó *világhírt*³³ megalapozó munkákat a VMABC elemzése során mindenképpen figyelembe kell venni, de újra hangsúlyozom, hogy a világnyelv-tervezetek elemzésére ebben a munkában nem vállalkozom. Erre egy Kalmár György nyelveméleti munkásságát teljes spektrumában bemutató és elemző másik értekezés lesz hivatott.

1.1.4. a Mária Terézia-ének

Kalmár György 1778-ban adja ki költeményét Bécsben. Címzettje a királynő: Mária Terézia. Az alkalom a nagyszombati egyetem áthelyezése Budára és újbóli megnyitása. Kalmár az egyetem alapítójaként üdvözli a királynőt, és ezzel – holott nem felel meg a történeti tényeknek – valójában mégis a lényegre érinti. A Budán megnyitott egyetem ugyanis csak anyagiakban örököse a nagyszombatinak, szellemiekben új intézmény.

1770. szeptember 10-én születik meg a *Norma studiorum* című szabályzat, amely lényegében állami felügyelet alá helyezi az oktatást.³⁴ Ekkor lesz igazi értelemben vett egyetemmé az intézmény: megalapítják a jogi és orvosi kart. Az áthelyezés most már valóban szükségyszerűvé válik, a nagyszombati lehetőségek nem tudják kielégíteni a fejlődésnek indult iskola igényeit.³⁵ Külön bizottság foglalkozik az áthelyezéssel;

³² *Kalmár György*. . . 2000, X/5. forrás, III. [és mindenekelőtt univerzális filozófiai nyelvét]

³³ Valóban nem túlzás világhírről beszélni, különösen, ha figyelembe vesszük a magyarországi recepciójának hiányosságait. Most csak az alábbi fontos munkákra utalnék, amelyek behatóan foglalkoznak Kalmár művével: James KNOWLSON, *Universal Language Schemes in England and France: 1600–1800*, Toronto–Buffalo, University of Toronto Press, 1975; Gerhard F. STRASSER, *Lingua Universalis: Kryptologie und Theorie der Universalsprachen im 16. und 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1988 (Wolfenbütteler Forschungen, 38); Umberto ECO, *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest, Atlantisz, 1998.

³⁴ KOSÁRY 1980, 499–500.

³⁵ SZIKLAY 1991, 66.

ennek először csak tagja, majd később a költöztetés vezetője Kempe-
len Farkas udvari tanácsos. Kempelennek ismernie kellett Kalmárt: ott
látjuk nyelvtervezetének előfizetői közt, majd beszélőgépét bemutató
könyvének nyelvfilozófiai bevezetésében hivatkozik rá.³⁶

Az egyetemen az első tanév 1777. november 3-án nyílt meg a budai
vár újjáépített királyi palotájában. Az ünnepélyes megnyitóra viszont
csak 1780. június 25-én került sor, a koronázás negyvenedik évforduló-
ján.³⁷ Kalmár tehát gyorsan és időben reagált, hiszen az első hivatalos
köszöntő beszédek csak a megnyitón hangoztak el. Mindemellett mű-
ve Bécsben jelenik meg, s feltételezhetjük, hogy legalább híre eljutott
a királynőhöz. Ezt a feltételezést erősítheti, hogy Kalmár Albert fő-
herceggel is ismeretségben állhatott – aki nyelvtervezetének előfizetői
közt is az első helyen áll –, s aki akkor már feleségül vette Mária Terézia
Krisztina nevű lányát, és névlegesen Magyarország helytartója lett.³⁸

Mik lesznek a tudománynak és annak terjedésének elvárt ered-
ményei? – kérdezi Kalmár. Elsőként a társadalmi békét, kiegyezést
említi. Másodszor – az előbbivel összefüggésben – erkölcsi javulásról,
az erkölcsi rossz megszűnéséről beszél. Ebből következik, hogy az Ég
áldással jutalmazza a megváltozott embereket és társadalmi rendet. Ez
egyrészt természetbeni hasznokat jelent, másrészt szorosan az ember-

³⁶ Érdekes adalék kettejük kapcsolatához: A pozsonyi származású Szalatnai
Rezső *Kempelen, a varázsló* című, az ötvenes és nyolcvanas évek között szá-
mos kiadást megért ifjúsági regényében szerepelteti Kalmárt mint Kempe-
len egyik közeli barátját. Természetesen nem adja meg lehetséges forrásait,
de tudva, hogy Szalatnai a pozsonyi levéltárak állandó vendége volt, nem
lehet kizárni, hogy rendelkezésére állhattak kettejük kapcsolatáról olyan
dokumentumok, amelyek számomra még vagy már nem ismertek. Min-
denesetre a regényben Kalmár és Kempelen utóbbi beszélőgép-tervéről
értekeznek. (Az általam olvasott kiadás: Budapest, Móra Ferenc Könyvki-
adó, 1957. A Kalmár-epizód a 206–211. oldalakon található.)

³⁷ KOSÁRY 1980, 500–501.

³⁸ Megjegyzendő továbbá, hogy Kalmárt – saját bevallása szerint – a királynő
1766. március 15-én magánkihallgatáson fogadja. Erről beszámol Breitin-
gernek egy hozzá írt levelében. L. a forrást a 138. oldalon, és traktátusa
[KALMÁR 1766] *Sacratissima Maiestas! Princeps ac Domina mea Clementissima!*
című bevezetésének második bekezdésében is. S mivel a levelet biztosan
1766-ban írta, a traktátusnak is abban az évben kellett megjelenie.

rel összefüggő dolgokat: megszűnik a szegénység minden fajtája, ebből következőleg a betegségek és a járványok is. Az előbbiek elérésére nem elegendő a mindennapi kérések: szükség van a tudomány felvirágoztatására is. Az Ég ezt fogja jutalmazni, és éppen ez hatalmazza fel Kalmárt Mária Terézia szerepének ilyen nagyfokú misztifikálására, alakjának égi szférába emelésére.

Alább bemutatjuk, hogy Kalmár legfontosabb művei állandó támadásnak voltak kitéve az akkori magyarországi értelmiség részéről. Ha csupán ily módon is, de mégis benne volt az irodalmi vagy nyelvészeti köztudatban. Erről a munkájáról azonban még ez sem mondható el, mivel nincs tudomásunk arról, hogy valaki reagált volna a műre. De a legmeglepőbb az, hogy a költemény gyakorlatilag ma is ismeretlen.³⁹

Kalmár éneke 110 sornyi, többé-kevésbé sikerült hexameterből, pontosabban leoninusból áll. A leoninusnak nem a klasszikus formáját használja – tehát disztichont soron belüli rímekkel –, hanem hexameter sorokat rímeltet párosával. Meg kell említeni, hogy már a *VMABC*-ben is él néha ezzel a formával.⁴⁰

A leoninus forma hazai védelmezőinek érvelése során mindig felmerül, hogy így valójában csak magyar nyelven lehet verset írni, és ezt a német és a többi nyugati nyelvekkel szemben érényként értékelik. A leoninus formának a későbbiekben önmagán túl mutató jelentése lehetett, mint arra Orosz László utal:

A formai mesterkedés a barokk költészetfelfogásra megy vissza, s új időszerűséget nyer a nemzeti nyelv II. József németesítő törekvéseivel szembeni kultuszától.⁴¹

A költemény hét részre tagolható, a részeket Kalmár csillaggal választja el egymástól. Hat részben a királynőt szólítja meg, egy részben pedig a *magyar Helikonhoz* szól.

Kalmár György írásmódjával, egyedi hangjelöléseivel Benkő Loránd foglalkozott alaposabban monográfiájában. Ő az, aki először

³⁹ Kivételesen ez alól Margócsy István tanulmánya, aki a többi üdvözlő beszéd és költemény kontextusában tesz Kalmár művéről fontos megállapításokat. Pl.: MARGÓCSY 1996, 253.

⁴⁰ GÁLOS 1932, III–III2.

⁴¹ OROSZ 1980, 35.

méltatja nyelvészeti munkásságát is az őt megillető módon. Összehasonlítja a *Prodromus*. . . (azon belül természetesen a *VMABC*) és a *Mária Terézia*-ének nyelvezetét, és megállapítja, hogy az utóbbiból szinte eltűnnek a provincializmusok – tehát Benkő vizsgálati szempontjából fejlettebb –, csak a fedeles betűk maradnak meg.⁴² Nem érdemes most kitérni Kalmár hangjelölésére; véleményem szerint az sokkal fontosabb és meghatározóbb Kalmár verselése, poétikája és nyelvelmélete szempontjából, mint hogy csak felületesen érintsem. A hangzó nyelvet gyakorlatilag nem lehet leírni: erre rájön Kalmár. De mivel egy – hangzó – normanyelv meglétét vagy megvalósítását elméleti okokból kizárja, illetve tagadja, szükséges az egyszeri hangzó beszéd, nyelvhasználat minél tökéletesebb visszaadása. Ebből következik, hogy Kalmár költeményében nem különböztethetünk meg szabályos metrikai képletet és megvalósulást, mert a kettő nála ugyanaz, és ez magyarázza a hangjelölésre tett rendkívül aprólékos megállapításait.

1.1.5. a Magyar Merkúrius

Csupán egy csonka, autográf példánya maradt ránk, de ennek ismeretében is kijelenthetjük, hogy a korai magyar nyelvű nyelvelméleti irodalom egyik kimagasló alkotásáról van szó.⁴³

Mercurius – mint tudjuk – azonos a görög Hermésszel, a hírnökkel, a szóvivővel, a tolvajok istenével. Téves etimológia alapján nevét már igen korán a ’tolmács’ jelentésű *herméneusz* szóval vélték azonos eredetűnek.⁴⁴ Az eredeti jelentés szerint tehát *Magyar Merkúrius* anyyi, mint ’magyar(ul, -ra) fordító, tolmácsoló, közvetítő’. Ez egybevág a mű elsődleges céljával, az idegen szavak magyar helyettesítésével. Csakhogy a *hermenentika* szó jelentése éppen a 18. század során kibővül, s közelít a mai értelme felé (pl. ’Auslegekunst’ stb.). Kalmár egyértelműen utal

⁴² BENKŐ 1960, 444.

⁴³ Kalmár műveinek sorsára jellemző, hogy csak a múlt század kilencvenes éveiben vált bizonyossá, hogy egyáltalán külön műről van szó, ugyanis sokáig nem lehetett eldönteni, hogy a *Lexicon Hungaricum* és a *Magyar Merkúrius* című művek azonosak vagy különbözők-e. Vö.: KELEMEN 1958 és WIX–KIS 1991.

⁴⁴ BALÁZS 1987, 15.

az egyre bővülő jelentés ismeretére, hiszen már a címben is a következőképpen értelmez: a *Magyar Merkúrius* „rész-szerint megmagyarázza, rész-szerint egész erőben magyarul kifejezgeti” az idegen szavakat.⁴⁵

Kalmár a Magyar Hírmondó 1781-es évfolyamában említi először, hogy nemsokára befejezi *Magyar Merkúrius* című munkáját. A sokáig lappangó mű részletének nemrégiben került elő a kézírata.⁴⁶ Mégis, szinte biztosan állíthatom, hogy a műnek vagy legalábbis az első részének kidolgozott példánya lappang valamelyik (köz)gyűjteményünkben. Erre utal egyrészt egy Takáts Sándor-tanulmány egyik részlete.⁴⁷ Takáts itt egyértelműen külön műként nevezi meg a „Szószármaló és magyarázó könyv”-et és a *Merkúriust*. Az utóbbiból idézi Kalmár új szavait, amelyeknek *csak egy része* található meg a Szelestei N. László-féle szövegközlésben, más részük viszont nem. Sajnos Takáts nem nevezi meg a forrását. Miután idéz a *VMABC*-ből, gondolatmenetét a következőképpen zárja:

Kalmár példája legjobban hatott Barczafalvi Szabó Dávidra, aki nem sokkal ő utána lépett fel s szavainak egy részét elfogadta s terjeszteni igyekezett. A *Szjgvárt* hirhedt szótárában szép számmal találhatjuk a Kalmár György faragta szavakat.⁴⁸

A *Szjgvárt*ban azonban semmiféle utalást nem találunk Kalmár György művére. Takáts konkrét hivatkozások nélküli következtetését mégsem utasíthatjuk el, hiszen minden jel arra utal, hogy ismerte a *Magyar Merkúrius*nak egy, a fennmaradtnál teljesebb példányát.

Másrészt egy korábbi utalás ismeretében azt sem zárhatjuk ki, hogy a mű egy részlete nyomtatásban is megjelent.⁴⁹ Schedius Lajos egy 1831-es feljegyzése⁵⁰ mintha erre utalna:

⁴⁵ Kalmár György. . . 2000, XIII. forrás, 147.

⁴⁶ Vö.: Kalmár György. . . 2000, XIII. forrás, 147–156. Első közzététel és elemzés: SZELESTEI N. 1997.

⁴⁷ TAKÁTS S. 1890, 376. Kalmárt csak ezen az oldalon említi.

⁴⁸ TAKÁTS S. 1890, 376.

⁴⁹ A nyomtatott példány létezését *közvetve* bizonyíthatja a *Lexicon Hungaricum* reklámívének váratlan felbukkanása is. Vö.: WIX–KIS 1991.

⁵⁰ Az irat az MTA Könyvtárában található, jelzete: MTA K RAL I. oszt.

A filozófiai osztályhoz tartozó magyar *könyvek* [kiem.: HB] tzimei mellyet a' Jul. 9-én költ felhívás mellett meg irt könyvek tzimén kívül kijegyeztetni érdemesnek látszanak.

1. Magyar Merkúrius, mely a tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előfordul és⁵¹ deák szókát és szóllásokat rész szerint meg-magjarazza, rész-szerint egész erőben magjarúl ki-fejezgeti cet. *Kalmár György* által. Első Darab, 32 lap. Budán. 1781.8.

Erősíti a feltételezést, hogy a megadott terjedelem nem egyezik az általunk ismert példányával,⁵² továbbá az, hogy nyomtatási helyet, évet és formátumot is ad, s ezek megegyeznek az azonos időben készült és nyomtatott *Lexicon Hungaricum* adataival. Példányról a nagyobb könyvtárainkban nem tudok.⁵³

1.1.6. szövegkiadások

A *Zalán futását* követő második leghosszabb hexameteres költeményünknek, a *VMABC*-nek mindmáig nincs megbízható, kritikai igényű kiadása. A magyar felvilágosodás irodalmi szöveggyűjteményei, antológiái általában részleteket közölnek a műből, Kalmár különös, de magyarázható hangjelölési módját – sokszor a metrum és értelem rovására – radikálisan leegyszerűsítve. A mű ismertsége szempontjából minden bizonnyal Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiája a legfontosabb. Weöres *értelmezési kísérletének* haszna leginkább a Kalmár iránti érdeklődés felkeltése volt. A hetvenes évek végén jelenik

---

10/1831. Itt köszönöm meg Balogh Piroskának, hogy felhívta rá a figyelmet.

⁵¹ Az *és* előtt kimarad a *görög* szó; a másoló egyébként az általunk ismert címet adja, olyannyira, hogy még Kalmár y-t helyettesítő pont nélküli j-it is igyekszik feltüntetni.

⁵² Bár azt már a Takáts-tanulmány is valószínűsíti, hogy létezhet bővebb példány. L. fentebb, illetve: TAKÁTS S. 1890.

⁵³ Az Akadémia Könyvtárának egyik gyűjteményében sincs meg, de még az MTA Filozófiai Intézetének könyvtárában sem található.

meg igen korlátozott példányszámban és nem kritikai igénnyel a *Post Scriptum* szövege. Végül 1993-ban jelent meg a szakirodalomban az-óta rendre kárhoztatott hasonmás kiadás. Ebben a *VMABC* és a *Post Scriptum* együttvéve – mint egyetlen mű – megmagyarázhatatlanul⁵⁴ a *Summa* címet kapja. A silány minőségű fotózás miatt a könyv forrásként sem igen használható. Egy előnye azonban bizonyosan volt: a szöveg jóval több érdeklődő számára vált elérhetővé.

A Kalmár-filológia legjelentősebb eseménye a Szelestei N. László által sajtó alá rendezett, *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”* című, bevezetővel ellátott forrásgyűjtemény megjelenése. A szerkesztő egy kötetben tette közzé évtizedes Kalmár-kutatásai és forrásfeltárásai eredményét, köztük több, általa azonosított vagy megtalált eredeti Kalmár művet.⁵⁵

I.2. a módszer

A *Kalmár György-mű* a mai olvasó számára nehezen megközelíthető, befogadható. Az a kulturális hagyomány, amelyben született, nagyrészt feledésbe merült. Azt is nehéz eldönteni, hogy mely Kalmár-műveket vonjunk be az értelmezésbe? Vannak művei, melyekben a mai – de kijelenthető, hogy a mindenkori olvasó – számára is nyilvánvalóan működnek a (szép)irodalmi vagy annak tartott elsődleges kódok. Itt mindenekelőtt a formára, a műfajra és (egy kissé elkülönülve ezektől) a figurális nyelvhasználatra gondolok. Erre a *Valóságos Magyar ABC* a legjobb példa. Ezt olvasva és értelmezve mégis az a benyomásom, hogy inkább *értekező* műről van szó. A zavar tovább nő, ha figyelembe vesszük Kalmár első pillantásra értekező műnek látszó műveit is, mint pl. a világnyelv-tervezeteket vagy a *Magyar Merkúriust*. Hagyományos műfaji szempontok szerint tehát nem lehet csoportosítani a műveket.

A probléma természetesen összefügg azzal a folyamattal, ami éppen Kalmár életében kezdődik vagy játszódik le: a (szép)irodalom elkülönülésével, magára maradásával. A kora újkori tudományos paradigmaváltás szükségszerű következménye volt, hogy ismeretelméleti

⁵⁴ Pontosabban egy félreértés miatt, amely félreértés valóban megmagyarázhatatlan. Mindenesetre a művet még ma is legtöbbször *Summaként* említik.

⁵⁵ *Kalmár György*. . . 2000.

alapon megkérdőjeleződött az emberi nyelv alkalmassága az újonnan felfedezett tudományos igazságok kifejtésére.⁵⁶ Az önálló diszciplinává váló természetfilozófia az önálló diszciplinává váló filozófiát hívja segítségül annak bizonyítására, hogy a korábban, az ismeretek átadásában széles körűen használt figurális nyelv miért nem alkalmas a továbbiakban az ismeretközlésre. Valahol itt keresendő az a (természetesen metaforikus értelemű) pillanat, amikor az írásos művek nagy halmazán belül magára marad egy alhalmaz, amelyen belül még megengedett a figurális nyelvhasználat, s amelyet később szépirodalomnak fognak nevezni, s amelynek innentől kezdve nincs köze a *valóság*hoz. Ugyanekkor kezdődnek viszont azok a viták is, amelyek nyelvelméleti alapon közelítik meg az irodalom–filozófia-dichotómiát.

Van olyan álláspont, mely szerint a figurális nyelvhasználat, a retorika eleve „a referenciális eltévelyedés szédítő lehetőségét nyitja meg.”⁵⁷ Szerintem elképzelhető egy olyan nyelvhasználat, amelyben egyáltalán nem így történik. De Man kijelentése megegyezik a klasszikus retorikák általános figuralitás-meghatározásával, ami a deviáció elméletén alapszik. S ha a figuralitást magával az irodalommal azonosítjuk, akkor ez az irodalom valóban „nem fogadható be meghatározott referenciális jelentésegység gyanánt, amely tökéletesen, maradék nélkül dekódolható.”⁵⁸ Mint ahogy semmilyen kijelentés sem. Ha megfeledekünk az irodalom/filozófia dichotómiáról és annak alapjairól, s a deviációs elméleteket tagadva elfogadjuk a figurális nyelvhasználat szükségszerűségét, máris feltételezhetünk egy olyan – nem egyetlen – valóságot, amelyre az adott nyelvi megnyilvánulás reflektál.

Mindez felveti a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán az irodalomról (pontosabban: nem filozófiáról) úgy beszélni, mintha filozófia lenne? Nem eleve félreértés-e minden értelmezés, ha ebből indulunk ki? Kalmár György a *Valóságos Magyar ABC*-ben egy, a miénktől eltérő, más nyelven ír, szándéka szerint a valóságról, a világról. Meglehetősen nehéz így az értelmezés, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az általa módszeresen reflektált világ, valóság – úgy tűnik számomra – meglehetősen eltér az én tapasztalati világotól.

⁵⁶ Erről máshol bővebben írtam: HEGEDÜS 2007A.

⁵⁷ DE MAN 1999, 23.

⁵⁸ DE MAN 1999, 14.

Minden értelmezés csak *félreértelmezés* lehet, de az is csak azért, mert valamihez képest az. A legelső *félreértelmezés* maga a megnyilatkozás, amennyiben fogalmait egyetlen, a „világ leírására-megkonstruálására használt taxonómiában”⁵⁹ fedezhetjük fel. Csakhogy ilyen lexikonok nem léteznek, csupán egyszeri, korlátozott tér, idő- és tárgybeli keretek között mozgó enciklopédiák. Kalmár is többször hangoztatja, hogy nincs deviáció, csupán a kontextusból kikövetkeztethető jelentés.

A régebbi, a romantikát megelőző korok irodalomtörténéskének *felelőssége* ezért igen nagy: saját *félreértelmezésétől* függetlenül meg kell próbálnia felépíteni és magyarázni egy, a szerzői akarathoz és a mű születésének elsődleges kontextusához lehetőség szerint közelítő olvasatot, jelentést.

Munkám nem kíván többre vállalkozni, minthogy bevezetőül szolgáljon azok számára, akik kísérletet tesznek Kalmár György világának megismerésére. Olyan munkát is el kellett végezni, amelynek eredményeit a jóval ismertebb szerzők és életművek esetében a 19. századi történettudomány szinte tálcán kínálja a kései értelmező számára. Tudatosan kellett tehát legendát gyártanom, ezáltal tulajdonképpen megformáltam a csupán legendássá, de nem íróvá váló szerző alakját.

Az értekezésben igyekeztem összegyűjteni lehetőség szerint minél több Kalmár személyével kapcsolatos adatot. Külön csoportosítom a külsejére és az egyéniségére vonatkozókat, hiszen célom egy emberközeli, elképzelhető figura *megalkotása*. Hitelességről szó sem lehet, hiszen a véletlen és saját *szerzői szubjektumom önkénye* rendezi személlyé a forrásokat.

Igyekszem számba venni azt is, ahogyan Kalmár György szerző-személy önmagára, a *szerzői szubjektumra* utalt műveiben. Ezzel kapcsolatban foglalkozom utazásaival, különösen az első, közel-keleti, illetve oroszországi utazásával. Véleményem szerint ez az út a személyiség-fejlődés szempontjából különös jelentőséggel bír, továbbá nem elhanyagolható tanulságokkal szolgálhat az utazás allegorikus értelmezése. Részben ezzel kapcsolatos az a mindeddig megoldatlan probléma, amit Kalmár és a pietizmus kapcsolata jelent. Pietizmuson nem a protestáns

⁵⁹ TAKÁTS J. 2001, 321.

kegyesség valamely speciális feltételek alapján jól vagy könnyen elkülöníthető irányzatát értem, hanem egy olyan gondolkodás- és életmintát, amely – korai szakaszában mindenképp – a felvilágosodás bizonyos eszméinek előkészítője volt.

Ezt követően a jelként – *árnyékként, typusként* – felfogott személy problémáját érintem, illetve ennek partikuláris tudományágát: a fiziognómiát. Számba veszem és vizsgálom Kalmár ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, s kitérek a fiziognómia és a pietizmus meglepő kapcsolatára.

Régóta foglalkoztatja a kutatást a jelentős különbség Kalmár hazai és nemzetközi ismertsége között. A korabeli Kalmár-recepció bemutatásával ennek okaira is szeretnék választ találni.

A dolgozat végén közlöm az általam feltárt források egy részének kritikai igényű átiratát. Ezek a korábban publikált forrásoktól eltérően elsősorban Kalmár nemzetközi kapcsolataira vetnek fényt. Jó részük még nem jelent meg nyomtatásban vagy nehezen elérhető, s úgy gondolom, hogy bizonyos következtetésem megértéséhez szükséges a teljes szövegek ismerete.

Még egyszer hangsúlyoznám: a könyvem nem vállalkozik Kalmár György műveinek teljességre törő értelmezésére. Az egy másik, de talán immár megalapozottabb munka feladata lesz.

Első éves egyetemista korom óta foglalkozom Kalmár Györggyel. Kapcsolatunk intenzitása hullámzó. Mégis úgy érzem, hogy a vele, illetve a műveivel való foglalkozás során nem csupán soha ki nem fejtett elméletét, filozófiáját, világképét stb. és Kalmár Györgyöt, a szerzőt sikerült egyre jobban megértenem, de – mint ahogy az egy hatni tudó filozófiai rendszertől elvárható – a világot is egy kicsit másképp látom. De mindenekelőtt másképp látom kedvenc, 18. századomat. Nos, Kalmár írásain keresztül sikerült megtanulnom, hogy a régi szövegek nem múzeumban kiállított tárgyak, amelyek leírhatók, katalogizálhatók és csak régiségük okán becsülendők. Ezért tehát mindenképpen köszönettel tartozom az *ismeretlen* Kalmár Györgynek.

Továbbá köszönettel tartozom azoknak, akik támogattak munkám során. Túl sokan vannak ahhoz, hogy mindenkit felsoroljak, de mindenképpen meg kell említenem Egyed Emesét, Horváth Ivánt, Kovács Sándor Ivánt, Margócsy Istvánt, Gerhard F. Strassert, Szelestei N.

Lászlót, Szentpéteri Mártont, Thimár Attilát és közvetlen munkatársaimat, Bretz Annamáriát, Csörsz Rumen Istvánt, Lengyel Rékát, akit a latin szövegek fordításáért külön köszönet illet, és Tüskés Gábort. S végül köszönet illeti Fenyő Istvánt, akinek hathatós támogatása és ösztönzése nélkül ez a könyv nem jött volna létre.

2. KALMÁR GYÖRGY: A SZERZŐ/MŰ

Élek nem magamnak, ha
nem másnak:
(élvén másnak) nem másnak
(élek) hanem magamnak:
(és így) magamnak-is
(élek) másnak-is:
(de a fő szált tekintvén)
sem nem másnak (élek)
sem nem magamnak;
hanem a mindenható
és igen könyörülő Is-
tennek.
K. Gy. 30 Sept. 1778.¹

¹ Autográf vers(fordítás). A latin eredeti nyomtatásban megjelent a világnyelv-tervezet római kiadásában [KALMÁR 1773], a Kalmár-portré alatt, mellette a fordítással (a lapot 1993 és 2004 között kitepték):

Non mihi, fed alii:
non alii, fed mihi
et mihi et alii:
nec alii nec mihi;
fed DEO omnipotenti
ac fumme mifericordi.

G. K.

2.1. a megírt személy

2.1.1. a külső

Testet, külsőt ölt először *bősinke*, hiszen külseje össze nem téveszthetően teszi egyedivé és állítja szembe a megszokottal. Kalmár György személye külsejében is üzenetet hordoz.

Kazinczy a *Pályám emlékezete* írása idején, saját fiatalságára emlékezve veti papírra Toldy Ferencnek a sokat idézett sorokat:

Nem magamat akarám festeni, hanem a' kort, melyet éltem, 's annak jól vagy rosszul nevezetes fíjait. A' Mikrológiát nem kerültem; az olyan a' mostani időnek is már, igen kedves; hát majd a' későbbi századoknak. Némmeltyeknek még portréjokat is adom, 's a' var a' Kalmár képén úgy essentialis portéka, mint lábán a' málybőr csizma, 's fején a' belisztezett paróka.²

Kalmár személye a felidézett kor, az emlékezés szempontjából látszólag felértékelődik, de ne feledjük, hogy Kazinczy itt a *jól vagy rosszul nevezetes fíket* említi. Fontos elemek a var, a csizma és a paróka. Kalmár tehát *nevezetes fi*, feltűnő jelenség, de talán inkább rosszul, mint jól nevezetes.

A *Pályám emlékezete* állítása szerint 1782-ben³ Prónay Mihály barátjával együtt találkozik Kalmárral Budán, a nemrég odaköltöztetett Egyetemi Könyvtár közelében:

[. . .] egy figura tűnik szemünk elébe, melyet előlről, hátulról, oldalt elrémült álmélkodással néze minden, a ki elől találá vagy mellette elment; [. . .] álmélkodásunk akkor lépe fel a legfőbb tetőre, midőn az embernek öltözetét is láthatánk. Nadrágja, nem plundrija, sötét kék, a legdurvább posztóból, s falusi kontár szabása. Nyakán zsebkendője, ismét kék, de fehér csíkokkal és pettyekkel, csizmája málybőr és vásári. De kabátja barackvirágba csapó violaszín tafotából, egy sor gombbal, melyet a külföld kanonokjai

² KAZLEV, XX, 4812. Toldy Ferencnek, 1827. július 24.

³ Valószínűbb az 1781-es dátum.

viselnek, fején sokfürtű kerek paróka, foltosan behintve liszttel, s hóna alatt három szögű nagy szőr-kalap. Koponyájától messzire állott el parókája; jele, hogy azt, mint a selyemkabátot is, zsibvásáron vette vagy ajándékban. Feje kiaszott, arca szederjes, ellepve pattanásokkal, melyekről itt-ott már hulladozék a var, némelyike veresedni még csak kezdte.⁴

Valóban feltűnő jelenség lehetett, ha Kazinczy negyven év távlatából is ilyen részletesen emlékezik rá.⁵ A *legfőbb tetőre lépő elrémiült álmélgodás* kitorölhetetlen emlékként ragadt meg benne. Kalmárra vonatkozó, pár évvel korábbi, kéziratban maradt fogalmazványában, amelyben szintén említi az esetet, riasztó alakúnak és öltözetűnek nevezi, majd ruhájáról és a híres parókáról a következőket írja:

Kabátja violaszín selyem vala, hihető egy Amicus Romanus [vö.: a *külföld kanonokjait!*] ajándéka, vagy zshipvásáron megvett maradék; magyar szabású kék nadrágja két máriásos posztóból, csizmája májbőr, mint a' falusi Bíróké, 's parókáján, melly a' fülei körül nem ére koponyájához, egy szörnyű háromszögű szőr kalap.⁶

Kazinczy szemében Kalmár a környezetére ügyet nem vető, rút, sőt ijesztő figura. Ruházata, kivált parókája – bár a kalap immár a fejre került – nevetséges, valószínűleg betegségtől megkínzott arca szánalomra méltó. A rövid beszélgetésre visszaemlékezve Kazinczy mégis a következőt jegyzi meg: „Kevély szép nyugalma őt előttünk tiszteletessé tevé.”⁷

Ezt követően a szakirodalom mindig Kazinczy hangulatos leírásához fordul, ha Kalmárról kell írnia: „külséjében és életmódjában a cinizmusig menő egyszerűséget tanusított”, „külséjében és életmódjában a cinizmusig egyszerű hazánkfia”, „az excentrikus [!] viselkedésű

⁴ KAZINCZY 1879, 61.

⁵ De ez az emlékezet mintha csak a *figurára* korlátozódna. 1825. február 24-én írja Dulházy Mihálynak: „Kalmár eránt teljesíteni fogom a' kívánságot, ha Horányiban felőle találok valamit.” KAZLEV, XIX., 4461., 303.

⁶ *Kazinczy Ferenc*... 1825, 82b.

⁷ KAZINCZY 1879, 62.

Kalmár György”, aki „viselkedésében és gondolkodásában is egyaránt különö”⁸ stb. Egyed Emesének igaza van, amikor a következőket írja: „A kitagadottak közül való ez a Kalmár, hajlamos a mártíriumra, a riasztó külsejű bölcsek szerepébe szorították idehaza.”⁹

Az 1770-es évek elejéről is fennmaradt két szemtanú leírása Kalmár külsejéről. Ezeket a kor híres filozófusa (egyben Kalmár pártfogója világnyelv-tervezetének kiadása során), Johann Heinrich Lambert levelezésében találjuk.¹⁰ Abraham Jacob Penzel, a híres Sztrabón-fordító¹¹ 1772-ben¹² levélben fordul Lamberthez:

Gestern Abend, ohngefahr um 5 Uhr, kam ein fremder Mann, länglich von Statur, stark von Gliedmaßen, und im Angesicht stark von der Sonne verbrannt von Delfau zu Fuffe hierher. Er war an zwey ungemein starken Grübchen in den Backen, und den zwey Vorderzähnen so ausgefallen oder ausgebrochen waren kenntlich. Seine Kleidung war sehr schlecht; sie bestand in einem schlechten grauen Flaus, unter dem er ein schwarzes Unterkleid und

⁸ Az idézetek sorrendjében: NÉGYESY 1895, 64.; KÖRMÖCZI 1933, 58.; NÉMEDI 1957, 96.; OROSZ 1980, 15.

⁹ EGYED 1998, 16.

¹⁰ Körmöczi László könyve [KÖRMÖCZI 1933] hívta fel a figyelmet a Lambert-levelezésre.

¹¹ Abraham Jacob Penzel (1749–1819) korának ismert, Kalmárhoz hasonlóan ellentmondásos személyisége volt. Hallében, Lipcsében és Göttingenben végezte egyetemi tanulmányait. Feljegyezték róla, hogy több mint tíz nyelven tudott. Adósságok és bírósági eljárások miatt katonának állt, s egységét 1775-ben Königsbergbe helyezték. Itt szoros kapcsolatba került a helyi értelmiségi elittel. Ennek ellenére rövidesen innen is menekülnie kellett. Vándorlásai során hosszabb-rövidebb ideig Lengyelországban, Litvániában, Ljubljanában, Dalmáciában, Triesztben, majd Jénában, Hallében, Lipcsében fordult meg. Súlyos alkoholistaként, nagy szegénységben halt meg Jénában. Életében több nyelvészeti tanulmánya, fordítása, verse jelent meg, amelyek híressé és hírhedtté tették.

¹² A kiadásban 1771-es dátum szerepel, de az nem lehetséges, hiszen Lambert válaszleveléből kiderül, hogy a világnyelv-tervezet már megjelent.

Beinkleider trug, die beyderfeits zerriffen waren, und einer alten ungelockten und ungekämmten Perucke. Hut und Fußwerk waren ohngefähr von gleichem Schlage; feine Wäfche sahe sehr unreinlich aus, und an eine Uhr oder sonst Sachen von einigem Belang war gar nicht zu denken. Diefer Mann gab sich für einen reformirten Prediger aus Ungarn her aus, der *Georg Kalmar* hieß. . .¹³

A levél megírásának oka, hogy a jeles Penzel Kalmárt mint híres grammatikust és tudóst a műveiből ismeri, és nem hiszi, hogy ez a *csavargó* azonos lenne azzal a *szerzővel*. Összeegyeztethetetlennek tartja a *művekből ismert* Kalmárt a *valóságos figurával*. Mivel a *csavargó* Lambertre mint pártfogójára hivatkozott, figyelmeztetésül írja meg levelét. Lambert válaszában aztán megerősíti az elképzelhetetlent:

Die Beschreibung, mein Herr, die Sie mir von dem Hrn. *Kalmar* machen, paßt so ziemlich auf denjenigen, der letzten Winter hier gewesen. Man hatte ihm hier angerathen sich vom Scheitel an bis zur Fußohle besser zu kleiden und auch sich reinlicher zu halten. Er wollte nicht, weil er ehemals war bestohlen worden, und in besserem Aufzug in Kleidern eben dieses beforgte. Dem sey wie ihm wolle, so ist er in mehrern Stücken ein wahres Original.¹⁴

¹³ L. a forrást a 143. oldalon. [Tegnap este, úgy 5 óra körül, Dessauból gyalog érkezett ide egy idegen, magas testalkatú, erős végtagú, a naptól igen leburnult arcú férfi. Könnyen összetéveszthetlenné tette a két elképesztő méretű gödör az arcán és a kiesett vagy kitört első két foga. Ruházata gyalázatos volt: egy szürke, rossz flauszkabát [posztókabát], alatta fekete alsóruhát és mindkét oldalon lyukas nadrágot viselt; és egy régi bodorítatlan, fésületlen paróka. Kalapja és lábbelije hasonló; fehéreneműje nagyon koszos volt, és hogy órája vagy bármi más értékes holmija lett volna, arra gondolni sem lehetett. Magyar református prédikátornak adta ki magát, akit *Kalmár Györgynek* hívnak. . .] Johann Georg Hamann, königsbergi filozófus, néhány évvel korábban Bábel tornyához hasonlítja Kalmár homlokát. L. a forrást a 140. oldalon.

¹⁴ L. a forrást a 145. oldalon. [A leírás, Uram, amit Kalmár úrról tett, teljesen illik arra, aki előző télen itt tartózkodott. Javasoltuk neki, hogy tetőtől talpig

Kalmár öltözködéséről, külsejéről és életmódjáról egy 1763-as levélben maga is nyilatkozik. Az ellene indult egyházfegyelmi eljárás során Tatai Csírke Ferenc szuperintendens egy már nem ismert levélben bírálja Kalmárt, annak védekezését, s ő erre reagál a következőképpen:

Vagy az öltözetemért, vagy az élesemnek módjáért, vagy némelly különös sententziáért, vagy pedig mind az háromért mond Kegyelmed Phantastának. A mit az egészségemnek megtartására-való gond kívánja, és a mint a tsekély érték engedi, úgy kell magamat ruháznom, épen nem lehet másképen. [...] A mi az élesemnek módját illeti: a nélkül nem lehetek józan és vigyázó.¹⁵

Az ijesztő fej és szederjes arc oka minden bizonnyal – a valóban furcsa életmódon kívül – az akkor még nem gyógyítható fertőző betegség: az orbánc, amelyben már az 1760-as évek elejétől szenved:

Én rajtam még most-is bajoskodom valamennyire az *Erysipelással* [orbánc]: mellyet a tüzes színére és azzal edjűtt járó egyéb *Symptomákra* nézve, *Ignis Sacernek*-is [Szent Tűznek] szoktak hívni. Úgy gondolom, hogy ez az a nyavalya, a mellyet *Sz. Antal tűzének* neveznek.¹⁶

A praktikus és kényszerű okokból választott és formálódott külső stigmatizálja Kalmárt, állandó támadási felületet nyújtva személyes és irodalmi rosszakaróinak. Híres parókája még egy 1781 körül ellene írt, kéziratban fennmaradt, többek által ismert,¹⁷ és nem régen kiadott, versben is felbukkan:

---

jobban és tisztábban öltözködjék. Nem akart, mert valamikor kirabolták, és a jobb öltözet újra csak azt eredményezné. Akarata szerint maradt tehát; de más dolgokban is eredeti fiugra volt.]

¹⁵ G. SZABÓ 1995, II. levél, 122.

¹⁶ G. SZABÓ 1995, I. levél, 115. Az orbánc régi magyar népi elnevezése valóban a *Szent Antal tűze*.

¹⁷ A versek egy része az itt idézett forráson kívül megtalálható az ún. Ekeli-gyűjteményben (OSzK Kt. Quart. Hung. 365I, 327b–329b: *Kalmár György és Erdődi Lajos verses levelezése*. Köszönet Csörsz Rumen Istvánnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.)

De ám az Erdőnek tövise-is vagyon.
'Ziros parókádban vigyázz ne akadjon.¹⁸

Már a kortársai számára is egy idegen világot képvisel, és ennek az idegenségnek az érzete – hangsúlyozottan a hazai recepció során – kiterjed műveire is.

Kazinczy írja 1821-ben Ponori Thewrewk Józsefnek: „Megbecsülhetetlen ajándékaid, s kivált a Kalmár György autographona, szívemet [...] nyerte [...] meg neked.”¹⁹ Nyilvánvalóan a személyes találkozás és a furcsaságok iránti vonzódása miatt nyeri meg szívét és nem eszét. Bármi, ami Kalmár Györgytől *ered*, Kalmár György személyén keresztül lesz értékesé vagy értéktelenné (furcsává) Kazinczy számára.

2.1.2. a jellem

A külső *történetének* vázlatos áttekintése után fordítsuk figyelmünket hő-sünk jellemére. Ez nem egyszerű feladat, hiszen jellemfejlődése immár 250 éve tart; lehetetlen minden állomását és forrását feltárni. Vizsgálódásom középpontjába a már bemutatott külső, illetve az elemzendő *jellemrajz* közti összefüggéseket állítom.

Nem mellékes körülmény, hogy máig tartó (és ható) jellemfejlődésének kezdete egybeesik a 18. századra vonatkozó irodalomtörténeti kánon kialakulásának idejével.

A *Pályám emlékezete* idézett fejezete a Tudományos Gyűjteményben jelent meg először 1828-ban, amelyben a következő – a későbbi kiadásból hiányzó – mondat olvasható: „Mely kár, hogy ez az ideáinak élő, és azért minden áldozatra kész ember apróságokra vesztegeté erejét. . .”²⁰ Azt a később is sokszor ismételt véleményt olvashatjuk ki ebből, miszerint Kalmár többre volt hivatott, mint amennyit elért. Ennek oka az *ideáihoz* való *ragaszkodása*. Ez a 19. században éppen az ideák miatt válik érthetlenné és értelmezhetlenné, így lesz Kalmár „a paradoxonokban kelletinél inkább gyönyörködő fej.”²¹ Jellemző,

¹⁸ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2. forrás, 179. A versek első közreadása bevezető tanulmánnyal: SZELESTEI N. 1995.

¹⁹ KAZLEV, XVII. 3967.

²⁰ KAZINCZY 1879, 262.

²¹ TOLDY 1987A, 133.

hogy még Négyesy László is Toldyt idézi a *Valóságos Magyar ABC* értékelése során: „Sikertelen fej és áldatlan kéz művei» – mondhatjuk Toldyval.”²² Figyeljük meg, hogy az állítás nem közvetlenül a művekre vonatkozik, hanem a *szerzőre*, akinek bizonyos jellemvonásai által – *sikertelen, áldatlan* – válnak maguk a művek is elítélhetővé, elítélendővé.

Kalmár Györgyöt a tudománytörténet számára a nyelvészek fedezik fel a 19. század vége felé. Tolnai Vilmos írja a következőket: „[Kalmár], ki annak idején mind tudományáról, mind különködései-ről híres ember volt.”²³ Ezek után kezdi dicsérni Kalmár nyelvészeti teljesítményét. Belátható, hogy még a művek önálló értékeit méltató kutató sem tudja magát függetleníteni a *különös jellemű szerző* képétől. Tudomány és *különködés* egymással szemben áll, és – újdonságként – a dichotómiában rejlő feszültség felértékeli a nyelvész Kalmár tudományos eredményeit. A Kalmárral kapcsolatos nyelvészeti szakirodalomra mindmáig jellemző ez a kettősség.

Ezzel párhuzamosan *fejlődik* az önmaga tehetségét kihasználni nem tudó *Kalmár-jellem*. „Sajnos, eszét nem tudta úgy értékesíteni, hogy valami nagyot alkotott volna. [...] életét tanulmányozva arra a meggyőződésre jutunk, hogy azt a fényes tehetséget jobban kellett- és lehetett volna gyümölcsöztetni.”²⁴ Szemrehányás illeti a szerzőt, az általa írt *jelentéktelen dolgok* miatt. Az alapja pedig a nyilvánvaló tehetség és az elkészült mű minősége közötti feszültség. Ennek eredete abban keresendő, hogy „nagy tudása nem állt arányban alkotó erejével.”²⁵ Az alkotó erő hiánya persze annak felesleges dolgokra történt pazarlásából következik – magyarul: a szerző *zavarosfejű*²⁶. Íme a kör bezárul: a nagy tehetségű szerzőt felesleges dolgok foglalkoztatják, ezekre pazarolja alkotó erejét, ami így *fogy*, s nem marad elég *abból* a fontos dolgokra.

²² NÉGYESY 1892, 44.

²³ TOLNAI 1900, 165.

²⁴ PONGRÁCZ 1913, 7. Meg kell említeni azt is, hogy Pongrácz József mindemellett megemlékezik Kalmár „bámulatos emlékező tehetség”-éről is.

²⁵ PINTÉR 1931, 874.

²⁶ Gálos Rezső szerint: „messze világot járt, nagytudású, de zavarosfejű.” GÁLOS 1932, 112.

Egy 1940-es – erősen ideologikus – vélemény szerint Kalmár jellemének kettőssége később szinte tipikussá válik:

Kalmár György egyénisége jellemző példa arra, hogy a debreceni Kollégium nevelése milyen furcsa vegyülékké old a diákjai lelkében erkölcsi puritanizmust és modorbeli félszegséget, sokoldalú tudást és tudománytalan rögeszméket, világjáró nyughatatlanságot és az anyagi jólét iránti igénytelenséget, a Habsburg-uralkodócsalád előtti udvarló meghunyászkodást és a magyar faj büszke, elfogult szeretetét.²⁷

Elég csak egyházfegyelmi eljárásának fennmaradt dokumentumaira gondolni,²⁸ máris nehezen hihető a Debrecenre történő hivatkozás. Mégis fontos ez az idézet, hiszen a Zsigmond Ferenc által felsorolt dichotómiák valószínűleg a *Valóságos Magyar ABC* ismeretére utalnak, pontosabban annak egyfajta ideologikus olvasatára.²⁹

A mű *valóságos* újrafelfedezésének eseménye kétséget kizáróan Weöres Sándor (és Kovács Sándor Iván) nevéhez köthető. Az általa/általuk megalkotott irodalomtörténeti kánonban ez a mű kitüntetett helyet foglal el. Sajnálhatjuk, hogy nem történt meg ennek a lehetséges, illetve a szentesített kánonnak az ütköztetése; pedig Weöres gesztusa elméletileg is érdekes kérdéseket vet fel. Például rá lehetne kérdezni arra, hogy Weöresnél vajon egy már ismert anyag újrendezéséről van-e szó, vagy ezt az újrendezést tényleges újraértelmezés is megelőzi.

A továbbiakban a Weöres által a műből kreált Kalmár-személyiséggel szeretnék foglalkozni. Ez azért is fontos, mert Kazinczy óta

²⁷ ZSIGMOND 1940, 20. Továbbá.: „Dadog ez az ember, de prófétai látomásait dadogja álomkóros nemzete fülébe.” ZSIGMOND 1940, 22. Az *álomkóros nemzet* valószínűleg az ún. *nemzetiellen kor* magyar nemzetét jelenti. Megemlítendő még, hogy Némédi Lajos még 1957-ben is emlegeti Kalmár „tisztetletreméltó magyar tüzét”. NÉMEDI 1957, 96.

²⁸ Kalmár György két levele 1763-ból G. Szabó Botond kiadásában. G. SZABÓ 1995, 115–122.

²⁹ „Gyarlók ezek a hexametek, de – magyar nyelvűek.” ZSIGMOND 1940, 20. Egyébként talán Zsigmond Ferenc az első, aki a *VMABC*-nek a *Summa* címet adja.

leginkább az ő ítélete vált Kalmárral kapcsolatban viszonyítási ponttá. Számára a Kalmár-mű *úgy, ahogy van*, önmagában értelmezhetetlen. Nem nélkülözheti a szöveg eredőjét: a szerző Kalmár személyét, jellemét. Kritika nélkül élteti tovább a már két évszázados Kalmár-képet, kiegészítve azt a mű szempontjából kulcsként funkcionáló feltételezett *örülettel*.

A magyar irodalom ismeretlen monstruma. Koldusszegény magányos világcsavargó – nagy műveltségű, széles látókörű tudós – valószínűtlenül furcsa költő – se barátságot, se szerelmet nem ismerő groteszk figura, emberi kötelmeken kívüli paranoiás örült.³⁰

Kalmár és műve éppen a szerző visszataszító *jelleme* miatt válik érték-ké, *művészet*té.³¹ Ám az örület, a téboly magyarázattal szolgál Kalmár jellemének *közismert* kettősségeire:

Embergyűlölete és az abszolutisztikus-monarchikus embertelenség iránti lelkesedése után meglepő lenne, ha nem ismernénk a téboly polarizáló természetét és irracionálisát, hogy anyanyelvét imádatlalt szereti.³²

Weöres nem mondja ki, de plasztikus *jellemrajzával hősiinkre* a romantikus szerző-zseni szerepét próbálja ráhúzni. Talán nem értelmetlen irodalomtörténeti vállalkozás a pietista Kalmár művét a romantika *felől* értelmezni;³³ de a feltételezett örület nem ment fel a mű (a

³⁰ WEÖRES 1993, 235.

³¹ Nem állhatom meg a további idézést: „Nem hallgathatjuk el [Kalmár] minden iránti paranoid gyűlöletét; a gazdagságból, barátságból, szerelemből, otthonból kimaradt ember bosszúvágyó tehetetlen szadizmusát.”; „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spiclinek, vagy keretlegénynek.” WEÖRES 1993, 237. Ez utóbbi *jellemzés* keletkezésének ismert történeti kontextusában még különösebb *értékkel* bír.

³² WEÖRES 1993, 238.

³³ Ennek a lehetőségére Zemplényi Ferenc hívta fel a figyelmemet még a kilencvenes években.

VMABC) alapos filológiai, eszmetörténeti, recepciótörténeti feldolgozásától, majd az ezt követő újraolvasási kísérletektől.³⁴

A *különcből* immár *őrültté* vált Kalmár a mű világát még messzebbre távolítja a nyilván *értelmes* befogadótól. Innen már csak egy lépés, hogy komikussá, ti. *korlátozott felfogóképességűvé* váljon *básünk*, és ez nem marad el:

Az önmaga gondolataira koncentrált Kalmár meg nyilván kevéssé vette észre az őt közvetlenül környező (nyelvi) valóságot.³⁵

Bíró Ferenc – Kalmárral kapcsolatban egyébként igen szűkszavú – korszakmonográfiája az *őrültből* *különc* zsenivé értékeli át (s egyben talán fel) az író.³⁶ Ismerve a könyv széles körű hatását, nem lennék meglepve, ha a továbbiakban ez a *kép* rögzülne a szakirodalomban Kalmárról.³⁷

Az első igazán komoly újraolvasási kísérlet szerzőjét, Egyed Eme-sét idézve a következő kérdést szeretném feltenni:

Mi köze a gyönyörű hexaméterritmusnak ehhez a szét-áradó mondanivalóhoz, ehhez a zabolázhatatlan indulatú alkotó személyiséghez?³⁸

³⁴ „Ne botránkozzunk betegesen hibbant észjárásán: Kalmár művésztünk nagy *őrültje*, mint Csontváry. El kell fogadnunk úgy, ahogy van.” WEÖRES 1993, 239.

³⁵ PAPP 1980, 9.

³⁶ „Kalmár György, a századközép tudományosságának ez a *különc* zsenije. . .” BÍRÓ 1995, 124.

³⁷ Újabban a kortárs írók is kezdik Kalmárt felfedezni; csak egy jellemző példát idéznék Szepesi Attilától: Kalmár, a *hóbortos verselő* „megalo- és gigantomániás *különc* volt, paranoiás eszelős, mániás-depressziós próféta és nagyálmú tudós, aki mindent és mindenkit gyűlölt, akinek testi valója van, hisz ő csak az illúziók és ideák világában volt otthon.” SZEPESI 1999, 88. Nem nehéz észrevenni, hogy Szepesi a Weöres-féle Kalmár-képet írja tovább.

³⁸ EGYED 1998, 17. Kalmár jellemrajzát egyébként ő is bővíti: „Mi közöm hozzá? Mi közöm ahhoz, mit evett vagy mitől undorodott az egyébként nőgyűlölő Kalmár György. . . ?”

Mielőtt választ keresnék a kérdésre, szükségesnek tartom számba venni a kortársak Kalmár jelleméről tett további megjegyzéseit. Van-e alapja vajon ennek az egyenes vonalú jellemfejlődésnek?

Kazinczy, állítása szerint, Szilágyi Sámuelről hallott egy anekdotát a fiatal Kalmárról, amit aztán többször papírra vetett. A legkorábbi változat 1820-ban a Tudományos Gyűjteményben, a Szilágyiról írt életrajza jegyzeteként jelent meg:

Fesse Kalmárt a bohó történet. – Szilágyi professor korában egy útat teve Bécsig, s társul s mulattatóul a togátus Kalmárt vitte magával. Ez némán ült a víg kedvű ember mellett. – De kérlek mindenre, szólj már egyet valaha! mondá neki, s a felelet az volt, hogy ő semmit nem tud. – De csak tudsz ennyit: puska. – Puska! mondá Kalmár sietve, s elnémult, így Szilágyi leve a mulattató.³⁹

Ebben a feldolgozásban a fiatal Kalmár személye egyértelműen neveltséges. Kéziratban maradt Kalmár-töredékében Kazinczy nem idézi hosszasan az esetet, és Kalmár sem válik benne neveltséges: „A' komor ifju szótalan ült a nem komor Szuperintendens mellett”⁴⁰. Talán nem tévedek, ha bizonyos pátosz nyomait veszem észre, ami Kalmárral kapcsolatban erre a kéziraatra amúgy is jellemző. Egy későbbi szövegváltozatban aztán újra neveltségesé válik Kalmár: „Kalmár az egész utban meg nem nyitá száját [v. ö.: *komor ifju*]”, „Puska, mondá Kalmár s visszaroggyant ábrándozásaiba.”⁴¹

Ezek a Kalmárról közvetve fennmaradt legkorábbi emlékek, és már ezekben is a környezetétől elütő, másként viselkedő személlyel találkozhatunk. A másság alapja itt a hallgatagság, és Kalmárnak ez a tulajdonsága más forrásokban is megemlítetik.

Johann Heinrich Lambert Kalmár jellemének furcsa vonásaira több levelében is kitér, kiemelve említett hallgatagságát (a Felbiger apáthoz írt levélhez mellékelve küldi az éppen megjelent világnyelv-tervezetet, azzal kapcsolatban idézi fel a szerző személyét):

³⁹ KAZINCZY É. N., 119. jegyzet.

⁴⁰ *Kazinczy Ferenc*. . . 1825, 82.

⁴¹ KAZINCZY 1879, 261–262.

Elég sok fáradtságomba került kezdetben a szerzőből legalább annyit kiszedni, amennyiből láthattam, hogy megéri-e a dolog a nyomtatást, mert ő elég nagy titkot csinált belőle. Ezért több kérdést tettem fel neki, amelyekre azonnal válaszolnia kellett, ha azt akarta, hogy legyen a dologból valami. Nem sok gondolkodás után mindegyikre negyedóra hosszan válaszolt, de mindig úgy, hogy nekem annál mindig többet kellett magamtól kitalálni, mint amennyit megosztott velem.⁴²

Szinte ugyanezt olvashatjuk a már idézett, hozzávetőleg fél évvel későbbi, Penzelnek írt levélben is:

Három egész délutánra volt szükségem ahhoz, hogy általános nyelvről legalább annyit megtudjak, megéri-e a nyomtatást vagy sem. [...] Mellesleg az összes kérdésre különösebb töprengés nélkül némelykor negyedóra hosszan válaszolt, de sohasem hosszabban, mint ahogyan ő akarta. Számomra ez azt bizonyította, hogy jól fejben tartja dolgait. Máskor egy szót sem lehetett belőle kiszedni.⁴³

Ellenben nem tartja rokonszenvesnek Kalmár modorosságát:

A beszédben az érzelmekre [affektusokra] kívánt erősen hatni, amivel kapcsolatban tudattam vele, hogy nálam azzal semmit el nem ér. . .⁴⁴

A *VMABC*-ben és a *PS*-ben a szószaporítást Kalmár sok helyen a kevélységgel állítja párhuzamba. 1763-as levele szerint ő maga fogadalmat tett, hogy

soha senkinek társaságában nem lések csak edj minutáigis, hanem ha szent és épületes dolgokról hallhatok vagy szólhatok.⁴⁵

⁴² LAMBERT 1783, II, 140–141. L. a forrást a 142. oldalon.

⁴³ LAMBERT 1781–1782, I, 71–72 L. a forrást a 145. oldalon.

⁴⁴ LAMBERT 1781–1782, I, 72.

⁴⁵ G. SZABÓ 1995, Második levél, 116.

Természetesen most a „szóllhatok” a fontos; ezt a fogadalmát talán figyelembe kell venni a *VMABC* és más, áttekinthetetlenül nagy terjedelmű műveinek elemzése kapcsán is. A *VMABC*-hez csatolt *PS*-ben megadja okát a gyakran félreértett hallgatagságának:

Tudja-még az-embër: *szereték mindent* e’ világon.
Tudja-még ezt-ís ugyan: *gyülném à-kor’* az-embërt;
ha vele à-jó időt vesztetném; én-’s az-időmet
tölteni *épület-nélkül* fécsegés-el akarnám.⁴⁶

Feltűnő, hogy a kortársak mennyire értetlenül szemlélték az állandóan utazó Kalmárt. Teleki Sámuel 1760 júliusában írja levelét Baseltől Teleki Ádámmal:

Újság:
Tigurumban egy Planéta tetszett fel, Kalmár Györgynek hívják; Török Bibliát keres az okos (tractálja Ádám Úrfi).⁴⁷

Jellemző, hogy az ekkor Kalmárral szemben még nem elutasító Teleki nem *utazóról* beszél, hanem *planétát* emleget. Félév elteltével viszont már a következőket írja Ádámmal, mintegy figyelmeztetésül:

Neked nem sokára Hollandiában vendéged érkezik, amaz híres, nevezetes, Asiát, Africát, Európát bejárt Kalmár György, ha hírért hallod, ki is a minap itt vala egy fél napig, de látván, hogy itt se becsületre, se beneficiumra nem kaphat, elindula Hollandiában. Vigyázz reája ha mint lehet, hogy valahogy Trajectumban vagy másutt beneficiumot ne kapjon a magyarok kárára s kisebbségekre.⁴⁸

Az elutasításnak nem kapjuk okát, de Kalmár valami miatt mintha gyanúba keveredett volna. Meglepő, hogy utazásai, valamint a kissé

⁴⁶ *PS*, 404 (208).

⁴⁷ DEÉ NAGY 1976, 61.

⁴⁸ TELEKI S. 1908, XXXVI.

ironikusan felidézett (tudományos) hírneve nem befolyásolja a vele szembeni elutasítást.

Úgy tűnik, Kalmárról köztudott volt, hogy ideje nagy részét utazással tölti.⁴⁹ Ellenfeleinek ezzel újabb lehetőséget biztosított a támadásra. Azok egyszerűen egy „koborló Akademikust”⁵⁰ látnak benne, akinek írásai ellen nem árt felvértetni magunkat:

Bötsüljük-meg minnen magunkat: vígyázzunk, hogy re-
á-ne-szedettségünk ama' világ-kerülő Atyafiaktól, az kik
minden szeméten akadozván ott-is keresnek, a' hol nint-
sen; végre pediglen, mintha drága kintsre találtak volna,
el-bízzák magokat, és, Hazánkba vissza-térvén, a' Ma-
gyarokat egy pórázon akarnák hordozni Ézőpusnak ama
ebével,

A'ki az árnyékon kapván a' kontzot el-ejté.⁵¹

írja Rájnis a később még bemutatandó vitáiratában. Bár nem nevezi meg az adott helyen Kalmárt, de egyértelmű, hogy csak rá vonatkozhatnak a fenti sorok. Így válik a sokat utazó, Európa szinte minden jelentősebb könyvtárában járatos Kalmár megbélyegzett kítaszítottá:

Sehol ez Kalmárnak nints bizonyos helye,
Bújdosó, Vándorló, már sok esztendeje.
Eredetét vélném hogy Kaintul vette,
Vándorlással Isten mert azt is büntette.⁵²

Életformája, -módja annyira elüt környezetétől, hogy támadói annak *okát* valamilyen bűnben, a bűn büntetését a *koborlásban* vélik megtalálni. Az idézett vers a következőképpen folytatódik:

Kainra kiáltott az Abelnek vére,
Kalmárra sokaknak verejtéke bére:

⁴⁹ P. o.: „bringt seine meiste Zeit mit Reisen zu.” [idejének nagy részét utazással tölti.] DE LUCA 1777–1778, I, 224. Ez alapján: HORÁNYI 1776, 272.

⁵⁰ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 178.

⁵¹ RÁJNIS 1781A, 79.

⁵² *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 181

Mellyet ki-tsalt vala az Oltár nevével,
'S mind el-vesztegette tsak pesletésével.⁵³

S Tatai Csirke Ferenc a Kalmár által idézett válaszlevelében mintha egy már az 1760-as évek elején elterjedt szóbeszédre hivatkozna:

*De hazza szorúltam: mert a'mint írja Kegyelmed, másokon, ugymint, Prédikátorokon és Oskola Mestereken élőködöm. Mind annyi Prédikátorok és azok a 14 Oskola-Mesterek a mit vetettek, azt aratják annak idejében.*⁵⁴

Hermányi Dienes József a *Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus*ban Kalmárra visszaemlékezve egy még súlyosabb vétket emleget: „Ez a' Kalmár hazug Inspectornak találatott.”⁵⁵

Csak feltételezhetjük, hogy az eddig emlegetett bűnök a Kalmár műveire történt előfizetésekkel, illetve a neki adott adományokkal kapcsolatosak. Talán erre utalnak Kalmár különös sorai a *VMABC*-hez csatolt *Post Scriptum*ában:

Hodj-ha találsz valakiket *ezén útabban*, a-kiktől
nëm kértem költsön sëmmit; aranjat, sëm ezüstöt;
még-'s idëgën *szív-el* fognak *hà* lenni talámtán;
mënj végëre; *mitől irtóznak* azok; ha *nëm* adtak.
Tud'd-mëg okát! s mond'd-mëg, *rëgën mëg-van a-bocsánat.*⁵⁶

Ezek után rá kell térnem a jól ismert, Kalmár által igen részletesen dokumentált 1763-as esetre. A vád valószínűleg a prédikátorhoz nem illő viselkedés, tudniillik részegeskedés és bujálkodás lehetett, s az eljárás során a konkrét bűnök kiegészülnek a fentebb említettekkel. Az esetet és az azt követő megtérését, illetve újjászületését – ezekre alább visszatérek – Kalmár később egyértelműen életének fordulópontjaként értelmezte. Védőlevelét a tágan értelmezett *előzményekkel* kezdi, tehát fiatalságára utal, amikor azt írja, hogy

⁵³ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 181.

⁵⁴ G. SZABÓ 1995, 121, 2. levél.

⁵⁵ HERMÁNYI DIENES 1992, 202.

⁵⁶ *PS*, 421–422 (225–226).

ottan-ottan némelly kísértésekkel küszködven, azoktól meggyőztettem annyira, hogy az Isteni kegyelemnek *nem mindenkor* tetszett az esetből *mindjárt* felemelni, és az halálos méregnek meg-kóstoltatása után annak a mennyei édességnek kívánatos izit ujjolag velem megizlettetni, hogy így a veszedelmes méreg(nek) erejétől meg-vásván az inyem; azt az örökké tápláló édességet annál inkább óhajtanám. . . ⁵⁷

A nevezetes eset Tiszaderzsen esett meg Kalmárral. Tiszaroffról érkezik ide, hogy Borbély Józsefnél szálljon meg, amíg Borbély Sámuel vissza nem érkezik Roffra. Még útközben, Abádszalókon Pápai tiszteletes felhívja a figyelmét az „istentelen és botránkoztató életű” tiszaderzsi Sárkány Andrásnéra, akinek a háza „valóságos bordélyház”. Megtudja azt is, hogy Sárkányné lányának bizonyos „tsak-nem halált okozó *philtrummal*” kerített férjet. De másnap, mivel Derzsen a Borbély-házban nincs otthon senki, kénytelen Sárkányéknál megszállni:

Az Isten tudja, hogy senki semmi dologhoz nem lehet nagyobb idegenséggel, mint én voltam ahhoz a bordélytesládhez *eleinten*, úgy hogy edj tálból sem ettem velek. . .

Csakhogy evés közben borozgatnak – előbb savanykást, majd erősebbet –, s az asztalra kerül a később kárhozottatott csöröge:

Minden bizonnyal úgy a tsőregéhez vagy a borhoz vagy pedig mind a kettőhöz egyelített valamely átkozott dolgot; a mellyel engemet úgy meg-vesztegetett, hogy azután nem lehettem annyi idegenséggel hozzája.

Kalmár, miután visszaemlékezett a *philtrumra*, még időben igyekszik attól megszabadulni. Még bővebben kíván inni az erősebb borból,

⁵⁷ G. SZABÓ 1995, 115., 1. levél. Kalmár a *VMABC*-ben fiatalságára mint „nyers *ifjú* élet”-re emlékezik. KALMÁR 1770, 206 (10). Egyébként a levél kezdete megfelel a pietista bűnbánó szövegek tipikus kezdetének: a megtérés alapja a bűnhöz való eljutás, annak *megtapasztalása*. Egy későbbi fejezetben ennek jelentőségére szintén visszatérek.

azért, hogy lerészegedjen, s kihányja azt. Csakhogy az erőltetés sem segít: „inkább kárt tettem magamnak a borral; mert annál inkább forralta bennem a bé-vett mérget.” Kalmár ezek után otthagyná a társaságot, de mint írja,

[Sárcányné] az óldal-házba vagy tanuló-kamarátskába-is utánam jött, és a könyvet ki-vette kezemből erővel, ezt mondván – *Nints most tanulásra-való idő, hanem edjűtt lé-gyűnk és nyájaskodjunk; de még éjtszaka közelebb-is tsuszszunk edjmásboz.*

Kalmár persze védekezik, és még aznap tovább akar utazni, de már késő volt, nem volt kocsi. Lefeküdne végül aludni, de nincs sok nyu-godalma:

A bordély-aszszony pedig bé-járván hozzám, az ágyhoz, edjnéhányszor-is számba tette a mellyét erővel. Én vi-szont kimondottam utóljára voksomat, hogy *ám adja a Mesternek és a több latroknak.*

Végül a némiképpen feldühödött Sárcányné ugyanabban a szobában fekszik le. Kalmár alig alszik el, máris lármát hall: jön az anya és azzal gyanúsítja, hogy a lánya „mellé feküdt”. Miközben igyekszik átmenni egy másik szobába, zsebeit kutatják, de mivel nem találnak semmit, utánamennek:

Hozzám jöttek hárman is és húzták vonták rólam a kö-pönyeget hogy el-vonhatták volna. Abban módjuk nem lévén ugy követtek el egyebet-is rajtam. . .

Nem tudjuk meg, hogy mit követtek el rajta, de Kalmár bevallja, hogy ő sincs tisztában az események minden egyes pontjával:

Ámbár ezen kísértetben nem szinte győztettem-meg, mindazonáltal ingyen sem lehet feltenni, hogy mindenkor eszemen lettem volna; mert attól az istentelen állattól⁵⁸

⁵⁸ 'Dologtól', ti.: a méregtől.

meg-vesztegettetvén, kéntelenitettem akaratomon kívül is, úgy mondhatom, a hijába-valóságba egyeledni ottan-ottan, míg magamat meg-nem eszméltem.

Kalmár biztos a maga igazában – bár mint láttuk, nem lehet az –, ezért hosszú levelének végére utóiratként írja a következőket a szuperintendensnek és a vizsgáló bizottságnak:

Azután két héttel, minekelőtte *azt a mérget* ki-vettem egészen, valamely más Casus esett rajtam: de mivelhogy ehhez képest tsak bakatella és tréfa inkább, el-hallgatom.⁵⁹

Nehezen tudok szabadulni az érzéstől – habár *binni szeretnék* Kalmárnak –, hogy létezik a történetnek más olvasata is. Erre utal a védekező irodalmi eszközöket sem nélkülöző megfogalmazása és a *méregnek* mint lehetséges fiktív elemnek az alkalmazása a vétek súlyának csökkentésére. A későbbi források is mintha ezt a gyanúmat erősítenék. Lambert írja a már idézett levélben 1772-ben Penzelnek, hogy

Des Morgens geht es beffer als des Abends, wo ich zuweilen merken konnte, daß er getrunken hatte, auch ihn etwann mußte heiffen fortgehen und des Morgens wieder kommen.⁶⁰

Ezek után talán az ellene írt versek is komolyabban vehetők, hiszen Kalmár iszákossága azokban is fontos argumentációvá válik, ami egyben magyarázza a korábban ugyanott emlegetett „homályos szeméit”:

Kalmár! te ne plántály árpát; szőlőt kapály,
Mert nagy bor ivó vagy: seréert szived nem fáj.
Részeg-is vagy gyakran, ne mászkálj hát kőre,
Mert a kő sikamló, ’s buktat nyakra, főre.
Minap-is más vitte vissza parókádat,
Nem mondom-meg honnan, tsak fogd-bé a szádat.⁶¹

⁵⁹ Az idézetek forrása: G. SZABÓ 1995, I. levél, 116–119.

⁶⁰ L. a forrást a 145. oldalon. [A nappalok könnyebben teltek, mint az esték, mikor is néha észrevettem, hogy ivott; ilyenkor távoznia kellett, majd reggel visszajönnie.]

⁶¹ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 180.

Kalmár maga az 1763-as ügygel kapcsolatban később „minden ember vétkinél *nagyobb esetem*”-ről írt.⁶² A *VMABC*-ben is gyakran úgy ír a részegeskedésről, a *bor nyelvről*, *bor fejről* stb., mint a legtöbb bűn eredőjéről, ami a *legnagyobb esést*, tudniillik bűnbeesést okozhatja. De azt is sok helyen hangsúlyozza, hogy csak *onnan* lehetséges a megtérés. A jelenlegi források ismeretében tehát nem zárhatom ki teljes biztonsággal Kalmár alkoholizmusát.

Kényesebb téma a bujálkodás. A kéziratos versek erről is megemlékeznek Kalmárral kapcsolatban, s mintha konkrét esetre utalnának:

Egy szegény Papnének addig volt szűz vára,
Még Kalmár nem tsapott annak ostromára.
De hogy Kalmár Ebe a szűz várba tsuszott,
Szűzesség madara a Várbul ki uszott.⁶³

Mindenesetre megállapíthatom, hogy Kalmárnak voltak bizonyos *ügyei*, illetve az arra érdemesek tudhattak és úgy tűnik, tudtak is ilyenekről. Talán alátámasztja a többes szám használatát a Kalmárnak szóló figyelmeztetés: „Ne piszkály, tsendes légy, mert több érhet, tedd-el”.⁶⁴ Később tárgyalandó megtérése és újjászületése is más megvilágításba kerül ezáltal, különösen, ha figyelembe vesszük 1763-as fogadalmát:

És attól a törös óratól fogva, kiváltképen pedig a 10-ma Julii 1763, egészen meg-tagadtam mindent valami a testnek, ’s érzékenységeinek gyönyörködtetésére való: sőt ugy intézem az én élésemnek módját, hogy, Isten kegyelme által, minden érzékenységeimen ’s indulatimon uralkodhatom.⁶⁵

Kalmár György személyével kapcsolatban már igen korán rögzültek bizonyos jelzők. Az egyházfegyelmi eljárás során íródott második levelében olvashatók a következők:

⁶² G. SZABÓ 1995, 2. levél, 120.

⁶³ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 179–180.

⁶⁴ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2, 180.

⁶⁵ G. SZABÓ 1995, 2. levél, 120.

Ollyan *titulusokkal* illet Kegyelmed, Tiszteletes Superintendens Ur [Tatai Csirke Ferenc], a maga levelében, a mellyekben én ugyan örömmel dítsekedem. t. i. *Erro és Phantásta etc.* (Kor. 4:10.13 2Kor. 11:29,30, 12:9.10).⁶⁶

De még a vele szemben teljesen elfogulatlan Dési József is azzal zárja a személyesen megismert Kalmárra visszaemlékező sorait (1768): „Experientiája igen szép vólt, de nem vólt phantásia nélkül etc.”⁶⁷

Munkái és talán a hallomások alapján már az őt követő nemzedék a *különös* és az *álmodozó* jelzőkkel illette. Gyarmathi Sámuel szerint a *Prodromus* „írója igen különös ember volt, a munkája is igen különös. . .”⁶⁸ Ráth Mátyás Rájnis ítéletére írt válaszában álmodozónak nevezi Kalmárt, s lényegében – Kalmár munkáiról írott bírálataikban – ezt a véleményt ismétli Gyarmathi („. . . az álom látó *Kalmár György*”), a következő század elején Sándor István („Képzélése igen tsudálatos és zavaros vala”) és Teleki József is („Kalmár György pedig filológiai álmodozásaiban úgy elvesztette magát. . .”).⁶⁹ Ezekben az esetekben már erősen összekeveredik a *személy* és a *mű* feletti ítélkezés.

Azt hiszem, az eddigiek alapján megállapítható *bőssömről*, hogy ellentmondásos személyiség volt. „Vivit siliquis, pane secundo, ezt

⁶⁶ G. SZABÓ 1995, 120. 2. levél. A megidézett locusokban az apostol szembehelyezi a valódi apostoli életet a korinthusiakéval; tehát Kalmár önmagát (az apostol *szerépe*) a tiszteletes consistoriuméval. Csak az első locust idézem:

10: Mi oktalanok vagyunk Krisztusért, ti okosak Krisztusban. / Mi gyöngék, ti erősek. / Titeket megbecsülnek, minket megvetnek.

11: Mindmáig éhezünk és szomjazunk, / nincs ruhánk és verést szenvedünk.

12: Nincs otthonunk, és kezünk munkájával keressük kenyerünk. / Ha átkoznak minket, áldást mondunk, / ha üldöznek, türelemmel viseljük,

13: ha szidalmaznak, szelíden szólunk. / Szinte salakja lettünk ennek a világnak, / mindenkinek söpredéke mostanáig.

⁶⁷ CSÜRY 1931, 202.

⁶⁸ Benkő Loránd idézi: BENKŐ 1960, 323. Figyelemre méltó, hogy szerző és mű ugyanazt a jelzőt kapja.

⁶⁹ Az idézetek sorrendjében: GYARMATHI 1794, XIII., SÁNDOR 1808, 23. és TELEKI J. 1988, 95.

mondja az ellyekről Horátz”, így Kazinczy.⁷⁰ Az ellene írt versek szerzője kicsit durvábban fogalmaz:

Nem, bár hogy sokat jár, Kalmár, ismérik már
Semmit tőle nem vár senki, halgatna bár.
Búrt, zavart képződés minden tudományja,
Másoknak nevetség, magánok bálvánnya.
Bolyongó Planéta gajászó földi jel,
Poltzra vágy, ott hal, él, hol kapaszkodott fel,
Ha kérded: hát Kalmár ki lehet, avagy mi?
Mindenből valami, különösen semmi.⁷¹

Virág Benedek azonban a személyes találkozás emlékét felidézve, mint-ha egy másik emberről szólna:

Oh, ha felébredtünk volna a' tiszteletre méltó Öreg szavaira!
A' Közjóért megfáradott munkás *nyúgodgyék tsendeségben!*⁷²

Körmöczi László szerint a Kalmár-mű – tehát a *szerző* és *műve* – kudarcának oka, hogy a *szerző* rossz korban született:

Egy negyed évezreddel előbb egy személyben lett volna külföldi egyetemre küldött protestáns tudósnövendék és örök csavargó vándordiák, egy személyben a népkönyv rejtélyes, kalandos életü *Doktor Faustja* és *Goethe* nyugtalanul kutató tudósa.⁷³

Saját kora, amely még halálának időpontját sem jegyezte fel, álmodozó, különc bohócnak tartja. Ám a későbbi, szándéka szerint méltató értelmezés sem tud szabadulni ettől a *személytől*, jelentősen megnehezítve ezzel a Kalmár-mű új, más és az eddigieknél talán pontosabb értelmezhetőségének a lehetőségét.

⁷⁰ *Kazinczy Ferenc*. . . 1825, 82b. Az idézet rész helyesen: „vivit siliquis et pane secundo;” Horatius, *Ep.* II/1. 123. „étele zöltség, bab, kenyeret feketét szel ebédre.” (Bede Anna fordítása.)

⁷¹ *Kalmár György*. . . 2000, XVI/2. forrás, 181.

⁷² *Magyar poéták*. . . 1804, 49. Tehát 1804-ben, legalább is Virág Benedek szerint, Kalmár már nem él.

⁷³ KÖRMÖCZI 1933, 98.

2.2. a személy, aki magát írja

A VMABC-hez csatolt *Post Scriptum* – amelyben Kalmár utazásaiból akar „valamicskét értésünkre adni” – befejező részében szokatlan módon azonosul egymással Kalmár György *személye* és a *szerző*:

Ménj, Poftám, a-mit adtam a-fzádba, füledbe, kezedbe,
azzal el. E' kis *adósfágot* mostan lē-fizetvén,
a-mënedék-levelet hozz'd-el; nálok nē maradjon.
A-többit-'s mëg-adom, mondd-mëg, hà èltet az-ISTEN.
Szívemből kettős köszönettëmet íróm azonban.
Studják-mëg, hodj erős fzeretett-el *lángal a-fzívem*
hözájok: nyilván van e' *Kalmár György* Lëveléből.⁷⁴

Mínta a szerző tisztában lenne az őt ért vádakkal – s ezek a vádak azonosak a korábban már bemutatottakkal –, ezért magyaráz, de nem mentegetőzik. „Mást hodj *az-erkölcs vizsgálója* tēhessën igazzá”, ahhoz azonosulnia kell a nem-igazakkal:

minek-utánna *magát alkalmaztatta* kivált-kép'
ëdj kevês álnokfág-al, *igaznak*⁷⁵ *ürüggyivel* ugymint,
mind a-fz-r-lm-shëz, s *fzínës-hëz*, ugj a-hazug-hoz;
mind a-kevényké-hëz, s *borzó-hoz*, *fzint'*-ugj ëgëb-hëz;
mint ha fz-r-lm-s, hazug és fzinës-vólna, kevény-ís;
s mint-ha a-részëgfëgre, ëgëbre-'s, hajlana ő-is.⁷⁶

Veszélyes vállalkozás ez, s nem biztos, hogy „mëg-fzentëli Iften *az-eszköz*”. Veszélyes lehet még azt is kiírni, amihez látszólag hasonul az ember, így lesz a *szerelmes*ből *sz-r-lm-s*, s máshol a *barát*ból *b-r-t*. De veszélyes azért is, mert ha megszenteli is Isten az *eszköz*t, a kísértések miatt a gyarló ember nem biztos, hogy megmarad csupán eszköznek; az *erkölcs vizsgálója* önmaga vizsgálójává válhat rossz esetben:

S látni *fok erkölcsöt* könjü; de igën-*veszëdelmes*!
Szenved a-fzáj'd, örrod, nyelved, füled, inyed, a-fzívéd-'s!

⁷⁴ PS, 421–422 (225–226).

⁷⁵ Kalmár jegyzete: „*Valónak* tettetvén a-dolgot: magát fzinëlvén oljannak mint más.”

⁷⁶ PS, 425–426 (229–230).

fáj a-*szeméd*! a-*kezzed* fértődik! s ütközik a-*láb*!
Élete-’s embérnek fokfzor van *tárva* veszéljre.
Tisztejsége szegénynek igen hánykódik a-*hab-kőzt*!⁷⁷

2.2.1. utazás

Tudva vadjon *többnél*, à-mint-fém gondolom én ám,
hodj vadjon édj embér, kinek, ám nem a-*csalfa szérénse*,
fém nem a-*váratlan történet*, haném csak a-*lzent Menny*
engede kedvéből nyers *ifjú* életét e’-díg;
engede *édjnéhány esztendőt*, hasznos időt-is;
engede *mind ázonba erőt*, s alkalmas ösztönt;
ő maga-ként hodj adja magát *hoszszú utazásra*,
hodj örvendve *tanúlja*, a-mit tetfzőnek itélénd:
s à-mint *tőle lébet*, mind, olljan szorgalom-által,
majd valahánj némzetségnek mind *anji szokását*,
s *embérek erkölcsét* mégg-tudván védje-eszébe;
s lásfa e’ *tarka világot*: azonban ugj élje *világát*,
hodj *eszéket könyvébe* jegyezze, akár tenyerére:
s égjéb tífzti-után elmélkédjék csak azokról.

E’ szerető, s hív, drága Barátim-féle *Szémélynek*
nagy-*úti jegyzését*, lévén mind írva kezem-nél,
gyakran elő-vészém: s mít a-fő Schólákba tanúltam,
mind abból formálok *ítéletet*, (álddom az-ÚRat-’s):
ugj más *gondolatim*, kikkel rëndélt ideimben
elmém’ törve gyakorlottam, *mint jutnak eszémbé*,
intenek, hodj *onnat példát mindénre* találjak.⁷⁸

Ki ez a „szerető, s hív, drága Barátim-féle Szémély”? Feltételezem: Kalmár György, az utazó. Ki ezek után a narrátor? Feltételezem: szintén Kalmár György, a szerző. Az idézetből kiderül, hogy az utazásai során szerzett tapasztalatait egyenrangúként kezeli korábbi és folyamatos tanulmányaival. Később nyilvánvalóvá válik, hogy a tanulás és tapasztalás *célja* maga a nagy mű, a világ leírására, interpretációjára tett

⁷⁷ PS, 424 (228).

⁷⁸ VMABC, 206 (10).

(irodalmi) kísérlet. Kalmár ilyen értelemben – tudomásom szerint – 1763-ban nyilatkozik először:

Annyi külöm-külömb-féle oszágbélieknek *szokásokat, erköltségeket* és *természeteket* ki-tanulván, nem illendő volt-é, hogy a magam hazámbélieknek-is az ő szokásokat, erköltségeket és természeteket tudjam? annak felette a sokféle Ekklesiáknak régibb 's ujjabb állapotjokat ugy ki-tanultam három esztendőök alatt, 's tudok annyi *Casust*, hogy husz esztendeig sem lehetett ki-tanúlni 's tudni annyit edjnek ám, a ki tsak edj vagy két Ekklesiában vesztegelt.⁷⁹

Az ugyanebben az évben Barkóczy Ferenc prímásnak írt levelében azt állítja Kalmár, hogy megfigyeléseit, tapasztalatait meg akarja jelenteni: „[Kiadná a teljes héber grammatikát,] [t]ovábbá az egész *Itinerariumomat, cum observationibus Historicis, Theologicis, Philologicis, Iuridicis, Medicis, Oeconomicis, Rusticis, Moralibus, etc.*”⁸⁰ 1766-os Traktátusában, a Mária Teréziához címzett bevezető *levélben* is a korábbi *megfigyeléseit* hangsúlyozza (a részlet megjelent a *PS* első soraihoz fűzött lábjegyzetben is):

Adfero, me *nullam expertum fimilem* (i. e. *Hungaricae Nationi, ratione docilitatis atque tractabilitatis*)⁸¹ *quamtum, ex instituto, mihi, tot hominum, adutorum, iuuenum, puerorum, infantum, Principum, Procerum, vulgi, ordinis omnis, in genium penetranter introspicere, tot que populorum naturam diligentius scrutari, licuit; quin etiam omnem sub coelo vanitatem oculis hisce meis, hic & nunc volentibus, mox & illic inuitis* admittere.⁸²

⁷⁹ G. SZABÓ 1995, 2. levél, 121.

⁸⁰ *Kalmár György*. . . 2000, VII/1. forrás, 98. [továbbá az egész útinaplómat történelmi, teológiai, filológiai, jogi, orvosi, gazdasági, mezőgazdasági, erkölcsi megfigyeléseimmel.]

⁸¹ Zárójeles megjegyzés a *PS*-ben.

⁸² KALMÁR 1766, *Sacratissima Maiestas! Princeps ac Domina mea Clementiffima!* (Számozatlan oldal). [Bizton állítom, hogy sehol sem láttam hasonlót (ti. a magyar néphez hasonlót, tanulékonyasága és fogékonysága miatt),

Az utazó tehát folyamatosan tapasztal, gyűjt, hiszen bizonyos fokig kívülálló. De csak ez a feltételezett kívülállósága különbözteti meg a megfigyelttől. Hiszen a *PS* egyik hasonlata a következőképpen fogalmaz: úgy lehet elképzelni, „mint valaméj *fácskát* közepén a-febes *folyamatnak*.”⁸³ Azért megvilágító ez a hasonlat, mert a megfigyelő, az *utazó* egy statikus ponthoz hasonul. Elkerülhetetlen, hogy azzá váljon bizonyos fokig, ami *elmege mellette* vagy *megakad benne*:

Mindén-féle *szemét*, *giz-gaz* s *dög* mēgg-akad abba;
s környüle mēg-maradând; míg *az-ár el-nēm-viszi* onnan.⁸⁴

Így lesz a cél a világ folyamatos megtapasztalása és annak megírása:

Mindēnt, à-mit ezēn *szēmeim mēg-láttak* a-földön;
s mindēnt, à-mit ezēn *füleim hallottak* akâr-hol;
s mindēnt, à-mit igēn-jól *mēg-kíjerte* az-elmém;
mind azokat, monddom, ha lēhet, *mēg-kéll* nekēm *írnom*.⁸⁵

Abraham Jacob Penzel még 1772-ben is úgy emlékszik vissza Kalmárra, mint aki „gegenwärtig in der Welt herumreise sich litterarische Kenntniffe zu erwerben, und dabey noch, ich weiß nicht was für geheime Anschläge beforgete.”⁸⁶ (Úgyanakkor megjegyzendő, hogy a válaszlevélben Kalmár Lambert szerint *csupán* előfizetőket gyűjt a világnyelv teljes kiadásához.)

Kalmár a *PS* első soraiban mást ígér, mint amit végül is kap az olvasó:

---

amikor lehetőségem nyílt arra, hogy – ahogy elterveztem – egészen behatóan tanulmányozzam annyi ember, felnőt, ifjú, gyermek, kisgyermek, herceg, nemes, köz- és mindenféle rendű ember képességeit, s alaposan megfigyeljem annyi nemzet természetét; mint ahogy minden hívságot az ég alatt szemeim elé bocsátani, melyek itt és most akarták, ott és akkor nem akarták.]

⁸³ *PS*, 416 (220).

⁸⁴ *PS*, 416 (220).

⁸⁵ *VMABC*, 369 (173).

⁸⁶ L. a forrást a 143. oldalon. [Jelenleg a világot utazza körbe, hogy irodalmi ismereteket szerezzen, és emellett nem tudom, milyen titkos támadásoktól tart.]

... Már az-*Utazásomból*-s valamicskét
adhatok értésédre: míg én még-irándom egészen.
Más-képen amaz-ís az-úton-járásnak a-hafszna
nagy rész-ént, fogom-ís bővebben írni idővel.⁸⁷

A „más-képen amaz-ís” a *VMABC*-re vonatkozik. Immár a „nagy rész-ént” jelentésével is tisztában vagyunk. A *PS* csaknem ezer hexameterre viszont egyáltalán nem klasszikus értelemben vett *itinerarium*: igen kevés részlete eleveníti fel utazásainak konkrét eseményeit, holott tudjuk, hogy tervezte megírni itthoni és külföldi peregrinációját. Sőt az 1763-as nyilatkozata szerint a „külső Országokbéli peregrinációmról írt *Itinerariummal*” el is készült, s annak az *Eliézer* címet adta.⁸⁸ A *PS* tehát, „más-képen” az utazásokról, de még inkább – főként az utolsó részét figyelembe véve – az önmagát író Kalmár Györgyről szól.

Nem hagy azonban nyugodni a gondolat, hogy az efajta világtapasztalás céljából egészen a Közel-Keletre s Egyiptomba utazni talán túlzás. A mégoly távoli Szentpétervárról már nem is beszélve. Ehhez valóban elég lenne London, Párizs, Bazel stb., de talán még Tiszaroff is. Nem hagy nyugodni Kalmárnak egy-két később említendő munkája sem, s mindenekelőtt a Dániel István által írt ajánlólevél. Kalmár pénzt gyűjt – mi mást tenne –, hogy a korábban Angliában maradt könyveit haza tudja szállítani; a levél e gyűjtés kapcsán születik 1759. augusztus 26-án:

Kalmár György [...] Divino instinctu motus [isteni sugallattól ösztönözve], attá elméjét arra; hogy az Isteni kegyelemnek mértéke szerént, az ő kegyelmének adattatott

⁸⁷ *PS*, 387 (191).

⁸⁸ G. SZABÓ 1995, 2. levél, 120. A hazai címe *Gersom* lett volna. Sajnos egyiknek sem maradt fenn példánya.

Vö.: Kivonulás 18, 2–4.: Jetró, Mózes apósa, vette Cipporát, Mózes feleségét, akit az hazaküldött, / továbbá két fiát. Ezek közül az egyiket Gersomnak hívták, „mivel – úgymond – idegen földön jövevény voltam”; / a másíknak a neve Eliezer volt, „mivel – úgymond – atyám Istene lett a segítségem. Ő mentett meg a fáraó kardjától.”

A hazai *itinerarium*ának címadásában talán nem túlzás enyhe iróniát feltalálni. Egy 1767-es levelében viszont azt írja, hogy még nem készült el az *itinerarium*ával. L. a Breitingerhez 1767-ben írt levelét a 139. oldalon.

Tudománt, egészen fordithassa Istennek Dicsősségére. . .

[. . .]

Es minthogy ezen Peregrinatiojában leg több időt töltött in oriente [Keleten] oly véggel, hogy magát a' Török és Görög Nyelvekben perficiála [tökéletesítse], és hogy az Arabiai és Persiai nyelveketis delibállya [megízlelje].

Czéllya peniglen ez Universalis és hosszas Peregrinatioiban a' Praelaudatus [igen kiváló] Tudós Embernek volt kiváltképpen az Istennek Dicsőssége, azaz: Hogy Isten a' Magyar Hazában meg hozván, es ott megtelepítvén, Könyvek irasara és fordittására adgya magát: Nevezetessen, hogy az Uij Testamentumnak nemely reszeit, és a Symbolicus könyveinketis, Török nyelvre fordítván, az Orientalis Wilágra ki bocsássa; hogy ha valamikor a Szent Lélek Isten, a Pogány Muhamedistáknak sziveket meg szállaná, vennének azokból alkalmatosságot a meg térésre. Oh áldott és Istennek Dicsősségere czelozo Szent Szándék! Ki volna a Keresztenyek közül *ollyan*, aki eszt elő segilteni nem kívánná?⁸⁹

Nemes cél, bár első pillantásra kissé anakronisztikusnak tűnik a 18. század közepén. Különössége továbbá, hogy Kalmár – igaz, csekély forrás ismeretében állítom ezt – első, de talán legnagyobb útja előtt, s valójában azután sem említi misszionáriusi elkötelezettségét, vagy ha igen, akkor éppen nem a *törököket*, hanem inkább a *zsidókat* nevezi meg.⁹⁰ Az idézet rávilágít, hogy milyen keveset tudunk közel-keleti és oroszországi útjának – a nyilvánvaló nyelvtanuláson túli – valóságos céljáról, az útközben kialakított kapcsolatairól, egyáltalán, a korabeli

⁸⁹ Kalmár György. . . 2000, VI/1. forrás, 67.

⁹⁰ Az általam sajnos nem látott *Epistola divi Pauli ad Hebraeos Hebraice cum annotationibus criticis* című műve vagy az apostoli levél fordításának ténye is ezt sugallja (miért fordítaná valaki héberre a zsidókhoz írt levelet?). Továbbá fontos az is, hogy utazása után sok levelében foglalkozik a Török Birodalom nyomdai viszonyaival, különös tekintettel arra, hogy hol megengedett a keresztyének számára a könyvnyomtatás, ill. milyen keresztyén tematikájú művek jelennek meg török, arab, esetleg héber nyelven.

ottani viszonyokról. A továbbiakban ezzel kapcsolatos kutatásaimat és feltételezéseimet szeretném ismertetni.

Kalmár keleti útja⁹¹ Tudjuk, hogy Londont – ahol valószínűleg 1751-óta lakott – 1753-ban hagyja el.⁹² Elutazása előtt pár hónappal az új-angliai Ezra Stileshez⁹³ írt levelében nem utal arra, hogy a Közél-Keletre szándékozna utazni, csupán annyit említ, hogy

[i]n a lefs than few months time I propofe letting out for home, & fhall come hither again againf the time when I determined to put the work to the prefs.⁹⁴

A szóban forgó munka minden bizonnyal a teljes világnyelv-tervezet lett volna, amelynek *Proposal*ját⁹⁵ szintén megküldi Stiles-nak. (Ter-

⁹¹ Keleti útját – kissé eltérően az alább kifejtettektől – korábban már összefoglaltam: HEGEDŰS 2007B.

⁹² Kalmár angliai éveiről, ott megjelent munkáiról s ismeretségi köréről a következő tanulmányomban írtam bővebben: HEGEDŰS 2008. Breitingerhez az 1760-as évek közepén írt levelei bizonyítják, hogy még később is visszatért, illetve vissza kívánt térni Angliába, részben az egy évtizeddel korábban otthagytott könyvei megszerzése miatt. L. a leveleket a 135. és a 138. oldalon.

⁹³ Ezra Stiles (1727–1795) prédikátor, egyetemi tanár, 1777-től a Yale College hetedik elnöke volt. Benjamin Franklin közeli barátja és levelezőtársa volt, annak párizsi évei alatt is. A függetlenség elkötelezett híve, annak kikiáltásakor ünnepi prédikációt tart. Új-Anglia legműveltebb emberének tartották, nyelvtudása és széles körű természettudományos érdeklődése miatt. Az ő javaslatára tették kötelezővé a héber nyelv oktatását a Yale Egyetemen. Kalmárhoz írt levelét – Kalmárt mint londoni lakost említve – az 1798-ban publikált életrajza is idézi: HOLMES, Abiel, *The Life of Ezra Stiles*, Boston, 1798, 70. A század végén a függetlenné vált államok egyik legbefolyásosabb gondolkodója volt. Kalmár és Stiles levelezéséből két levél maradt fent, de Stiles válaszleveléből arra következtethetünk, hogy lennie kell még többnek, ugyanis olyan dolgokra utal Kalmárral kapcsolatban, amikről ő az első levelében nem tesz említést. L. Stiles levelelét a 126. oldalon.

⁹⁴ [terveim szerint néhány hónapon belül hazatérek, s csak akkor jövök majd vissza, amikor rászánom magam a munka nyomdába adására.] L. a forrást a 125. oldalon.

⁹⁵ L. a forrást a 120. oldalon.

mésztesen előfizetőket szeretne gyűjteni.) Kalmár Angliába tervezett visszatéréseinek és a munka nyomdába adásának időpontjára a felhívásból, pontosabban a *Conditions* 6. pontjából következtethetünk. Ebből megtudjuk, hogy a munkát Londonban és Debrecenben szeretné nyomdába adni. De ami még fontosabb, az a kikövetkeztethető tervezett időpont:

And it will be put to the Prefs here about fifteen Months after the Date of the *French* Proposals (which soon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the same *Date*.⁹⁶

Tehát amennyiben 1753 kora tavaszán valóban megjelent a francia nyelvű felhívás – nem tudjuk biztosan, bár a tervezet különböző változataiban erre utal; a kiadás helye feltehetőleg szintén London –, akkor a teljes munka londoni változatának nyomtatását Kalmár 1754 nyarára tervezi, míg a debreceniét 1754 őszére.

Kérdés akkor, hogy egyáltalán miért utazik el erre a viszonylag rövid időre Angliából, hiszen még útlevele is érvényes.⁹⁷ A választ szintén a *Proposal*-ban kell keresnünk. Miután több konkrét személyt és helyszínt felsorol a Brit Királyság területén, ahol és akiknél művére elő lehet fizetni, a következő rövid megjegyzést teszi: „and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*.”⁹⁸ Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Kalmár azért hagyja el a szigetet – és utazik többek között haza is egy rövid látogatásra –, hogy ezt az utalását kicsit konkrétabbá tegye. Ez magyarázat lehet arra is, hogy Kalmár nem éppen a legrövidebb utat választja Tapolcafőre.⁹⁹ Az biztosra vehető, hogy rövid időn belül mindenképpen vissza akart térni Angliába. Ez egyben megmagyarázza azt is, hogy miért nem viszi ekkor magával a korábban vásárolt könyveit.

⁹⁶ L. a forrást a 120. oldalon. [Tizenöt hónappal azután kerül itt sajtó alá [a munka], miután a francia Előhírnök megjelent (ami nem sokára nyomtatva lesz); és a magyarországi változat húsz hónappal a fenti dátum után.]

⁹⁷ Vö.: SZELESTEI N. 2000, 6.

⁹⁸ L. a forrást a 120. oldalon. [és Európa legtöbb királyságának és tartományának fővárosában.]

⁹⁹ Az út ezen részének egy korábbi összefoglalása: SZELESTEI N. 2000, 6–8.

Az előbbi feltevéseket kiegészíthetem azzal, hogy ha valóban már Angliában tervezte volna közel-keleti útját, akkor már ott hajóra szállt volna, vagy később, Velencében. Mindez azt bizonyítja, hogy útközben – egészen pontosan azelőtt, mielőtt Itáliába érkezett volna, vagy talán éppen ott – döntött úgy, hogy Tapolcafő rövid érintése után továbbutazik Konstantinápolyba. Erre egy 1757-ben, nyolc nappal hazaérkezése után Tapolcafőn keltezett levele a bizonyíték. A címzett Antonio Francesco Gori,¹⁰⁰ aki három firenzei akadémia tagságára is javasolta Kalmárt. Tudjuk, hogy Kalmár egy – nemrégiben előkerült – latin nyelvű versét 1754. március 14-én adta elő az *Academia Apathistarum* előtt.¹⁰¹

1757-es levelében szabadkozik, hogy késve ír, „így késve ismerteti a török birodalom nyomdai viszonyait, melyekről a tudós firenzei még az ő keleti útja előtt érdeklődött. [kiem.: HB]”¹⁰² Emellett fennmaradt Gori egy Hagenbuchhoz¹⁰³ címzett levelének részlete 1754 júliusából Kalmár másolatában, amely szintén bizonyítja, hogy Konstantinápolyba készült nyelveket tanulni:

... De *Kalmaro* nihil amplius sciui. [...] Vnam tantum epistolam ad me dedit. Puto *Constantinopolin* adiisse, ut linguam *Persicam, Turcicamque* addisceret et *Arabam*.¹⁰⁴

Sajnos azon túl, hogy Németalföldön és Svájcban keresztül érkezik Itáliába, az 1754 tavaszát megelőző szűk egy évről nagyon kevés információval rendelkezünk. Ezekből nem derül ki, hogy kiknek és milyen megfontolások hatására döntött a közel-keleti és oroszországi út mellett, megváltoztatva ezzel korábbi, általam feltételezett elképzelését. Az biztos, hogy az eredetileg tervezettől hosszab ideig, egészen

¹⁰⁰ Antonio Francesco Gori (1691–1757) firenzei pap, régész, professzor volt. Számos publikációt jelentetett meg az ókori római romokról, maradványokról, amellyel a század végi neoklasszicista stílusirányzatra gyakorolt nagy hatást. Egyik alapítója a *Società Colombariana*nak.

¹⁰¹ BODA 1999, 60, 61.

¹⁰² L. a forrást a 130. oldalon, ill. vö.: G. SZABÓ 1995, 110.

¹⁰³ Johann Caspar Hagenbuch (1700–1763), zürichi klasszika-filológus.

¹⁰⁴ *Kalmár György*. . . 2000, VI/10. forrás, 85. [Kalmárról semmi többet nem tudtam. Csak egy levelet küldött nekem. Azt gondolom, hogy elment Konstantinápolyba, hogy a perzsa, a török és az arab nyelvet megtanulja.]

1754 májusának elejéig Rómában tartózkodott, állítása szerint az antik emlékek miatt. Rómából Livornóba, majd néhány nap múlva Pisába utazott.¹⁰⁵ Egy 1757-ben, közvetlenül a hazatérése után Iselinnek¹⁰⁶ írt levele szerint itáliai útja a részére kiállított ajánlólevelek miatt lehetett sikeres, s felsorolja azokat a városokat, ahol járt (Padova, Velence, Bologna, Firenze, Pisa, Róma).¹⁰⁷

Keleti útjának legfontosabb, azonosítható állomásait több forrásból ismerjük, elvéve ő maga is utal azokra. A fennmaradt adatok alapján legkorábban, 1759. július 11-én, Hermányi Dienes Józsefnek számol be útjáról, bár az ő lejegyzése későbbi. Eszerint Bécsből

lemene Péterváradja felé, mene Bukarestre, onnan Konstantinápolyba, onnan Egyiptomba, Kairba, onnan Ptolémaïsba és Názáretbe, onnan Konstantinápolyba, és onnan a Muszka Birodalomban, onnan Kurlandián el lengyel Varsovába [. . .] onnan jöve Magyarországra. . .¹⁰⁸

Kicsit későbbi (1759. augusztus 26.), de azonnali lejegyzésű a Dániel István ajánlólevelében található útvonal-leírás. Kis eltérés csak az útvonal elején található, mely szerint nem a délvidéki Pétervárad felé megy Konstantinápolyba, hanem Erdélyen keresztül. Kalmár tehát Tapolcafőről

jött Erdélyben; es innen az Oláh Országon által Constantinapolyban: Es ott 7-holnapokig mulatván, ment onnan Asiánn által, per Mare Mediterraneum Aegyptusban. Holottis egy holnapot el töltvén, viszsza tért Galilaeaban, onnan viszontag Constantinapolyban. Es így az egész orientalis Peregrinatioja foglalt magában 17-holnapokat. Constantinapolybol meg térvén Moldova felé, ment Muszka

¹⁰⁵ Vö. a Gorinak írt levelekkel. L. a forrásokat a 129. és a 130. oldalon. Itt köszönöm meg Bene Sándornak a levelek felkutatásában és beszerzésében nyújtott segítségét.

¹⁰⁶ Johann Rudolph Iselin (1705–1779), a bázeli egyetem jogászprofesszora.

¹⁰⁷ L. a levelet a 133. oldalon.

¹⁰⁸ HERMÁNYI DIENES 1992, 202.

Országban; és onnan hat holnapi mulatása után Lengyel Országban ált jut vizsont Hazájaban.¹⁰⁹

Dési József 1931-ben Csűry Bálint által közzétett, Kalmárra vonatkozó jegyzetei 1765-ből már csak felsorolás szintjén említik a helyszíneket, ahol Kalmár járhatott. A lista kiegészül olyan országokkal, mint India és Mezopotámia, s feltűnik Spanyolország is.¹¹⁰ Nem emiatt fontos ez a közlemény, hanem a közzétett Kalmár-versek miatt, amelyek (az újabbban előkerült levelekben előfordulókkal együtt) konkrét dátumokkal is szolgálnak.

A konkrét és kikövetkeztethető időpontok és helyszínek, amelyekről biztosan tudunk, a következők:

- 1754. március 14.: Firenze;¹¹¹
- 1754. április–május elejéig: Róma;¹¹²
- 1754. május eleje: Livornó, Pisa;¹¹³
- 1755. február 2/13: megérkezik Konstantinápolyba tanítványával, „Johannes Zannet”-tel;¹¹⁴

¹⁰⁹ *Kalmár György*. . . 2000, VI/1. forrás, 67. Érdekes, hogy az útvonal ismertetése szinte *szó szerint* megegyezik Győry Ferencnek a Helytartótanácsnak írt levelében foglaltakkal (1762. július 10. körül; Bécs és Veszprém Vármegye után): „abinde vero in Transilvaniam, et per Valachiam Constantinopolim Iter sumendo, ibidemve 7. Menses exigendo, per Asiaticas Partes, Mareque Mediterraneum, in Aegyptium, ubi unius Mensis Spatio commorando, rediit per Galilaeam Constantinopolim, et sic in Orientalium Partium Peregrinationem 17. Mensibus impens, per Moldaviam in Russiam, ac inde tandem per Poloniam in Patrios Lares suos redierit.” [Aztán pedig Erdélybe, és Oláhországon keresztül Konstantinápolyba vette útját, ahová hét hónap tartózkodás után az ázsiai területeken, a Földközi-tengeren, Egyiptomon keresztül, ahol egy hónapot időzött, és Galileán át visszatért, így a keleti tájakon tett 17 hónapos vándorlását befejezve Moldván át Oroszországba, onnan pedig Lengyelországon keresztül tért vissza szülőhazájába.] *Kalmár György*. . . 2000, VI/18. forrás, 92. Az utazás céljaként szintén a már felsorolt keleti nyelvek tanulását említi.

¹¹⁰ CSÚRY 1931, 202.

¹¹¹ BODA 1999, 60, 61.

¹¹² L. a Gorinak írt levelet a 129. oldalon

¹¹³ L. a Gorinak írt levelet a 130. oldalon

¹¹⁴ L. a Breitingernak lemásolt versét a 139. oldalon, ill. vö.: CSÚRY 1931, 201.

- 1755. október 1.: Egyiptom;¹¹⁵
- 1755. október 6: Názáret;¹¹⁶
- 1755 októberében három hétig: Ptolemais (Akko), Usgate angol konzul vendégeként;¹¹⁷
- 1755. október vége: Kármel-hegy;¹¹⁸
- 1755. december 14.: visszaérkezik Konstantinápolyba a közel-keleti útjáról;¹¹⁹
- 1756. július 3.–szeptember: Szentpétervár;¹²⁰
- 1756. december 26.: Tapolcafő.¹²¹

Ezeket az adatokat kiegészíthetjük továbbiakkal: 1756. szeptember elején elhagyja Szentpétervárt, mivel a tengerentúlra akar utazni.¹²² Tehát a hat hónapos ott eltöltött időt ettől az időponttól kell visszaszámolni; eszerint valamikor február végén, március elején lép orosz (ukrán) földre. Kijev felé Moldván, valószínűleg Iași-on (Jászvásár) keresztül vezet az útja. Számításaim szerint a mai Bulgárián, illetve a Moldván keresztül vezető út legalább egy hónapig tartott,¹²³ Konstantinápolyt tehát legkésőbb február elején el kellett hagynia. Ide, mint láttuk, 1755. december 14-én tér vissza egyiptomi és közel-keleti útjáról. Tudjuk, hogy a városba először 1755 februárjában érkezik meg. Ez a firenzei tartózkodás időpontjához és az emlegetett bécsi, illetve tapolcafői kitérőhöz viszonyítva elképzelhetőnek tűnik. Tudunk arról is, hogy Konstantinápolyt hét hónapos ott tartózkodás után hagyja el és utazik

¹¹⁵ L. a Gorinak írt levelet a 130. oldalon; valószínűleg egy kicsit korábban járt Egyiptomban.

¹¹⁶ CSÚRY 1931, 201. Ill. l. a Breitingerhez írt levelét a 139. oldalon. Ez viszont azt jelenti, hogy rosszul emlékszik az egyiptomi tartózkodása idejére.

¹¹⁷ *VMABC*, 409 (213).

¹¹⁸ CSÚRY 1931, 202.

¹¹⁹ L. az Iselinnek írt levelet a 133. oldalon.

¹²⁰ PAPP 1958, 347–348., FEKETE 1995, 129. és l. az Iselinnek írt levelet a 133. oldalon.

¹²¹ L. az Iselinnek írt levelet a 133. oldalon.

¹²² Pl. Európa felé, a tengeren túlra azt jelenti.

¹²³ Ezt az adatot Ráday Pál és Mikes Kelemen moldvai utazásai alapján számoltam.

Egyiptomba, valamikor 1755 szeptemberének elején. Ezek szerint az Európából éppen megérkező gólyákat láthatta ott.¹²⁴

Útja során – ha bármit felidéz abból – Kalmár mindig konzulok, pátriarkák, elüldözött vajdák társaságában jelenik meg. Vajon miféle ajánlólevelekre volt szüksége ehhez? *A Kármel hegye alatt történt história* – mely szerint a helyiek meg akarják sarcolni azért, mert fenn volt a hegyen – legnagyobb részt arról szól, hogy a sokat tapasztalt arabok kereskedőnek vagy hajótulajdonosnak nézik. S miután *elbiszik*, hogy egyik sem, meg akarják adóztatni mint zsidót. Mert mi más lenne, ha nem *kalmár* és még keresztet sem hajlandó vetni?¹²⁵

Érdemes tehát Kalmár elszórt adatait összevetni egy olyan utazó lehetőleg egykorú útleírásával, aki szintén nem kereskedelmi vagy politikai célból utazott ugyanazokon a tájakon. A modellt, akihez Kalmárt viszonyítom, a hallei Stephan Schultz.¹²⁶

Schultz és társa 1753-ban érkezik Konstantinápolyba és 1755-ben hajózik el Ptolemaisból Velence felé. Útja tehát valamivel hosszabb, mint Kalmáré, de egy szakasza egybeesik azzal. Elsődleges célja útjának az, hogy a török és arab nyelvben tudását elmélyítse.¹²⁷ Elképzelése az úton levésről és annak céljáról közel áll Kalmár már idézett *fácska a sebes folyamban* metaforájához. Ezt az örmény pátriárkával folytatott beszélgetésben fejti ki:

Ferner sagte er: Das Reisen sey eine löbliche Sache, denn wer die Welt gesehen hätte, könnte besser davon urtheilen, als andere. Ich sagte: daß man auf denen Reisen Gelegenheit hätte, viel Böses, aber auch viel Gutes zu sehen; darauf antwortete er: Ein Christ, wenn der reiset, ist wie eine Biene, die auch aus den bösesten Blumen Honig sauget, so weiß er das Böse, welches er in einer Stadt siehet, zum Nutzen anzuwenden.¹²⁸

¹²⁴ VMABC, 310 (114).

¹²⁵ PS, 410–414 (214–218).

¹²⁶ SCHULTZ 1774–75.

¹²⁷ SCHULTZ 1774–75, IV, 107.

¹²⁸ SCHULTZ 1774–75, IV, 190. [Továbbá annyit mondott még: az utazás dicserendő dolog, mert aki láthatta a világot, az könnyebben tud arról ítéletet

Megtudjuk, hogy annak, aki a Török Birodalomban szeretne utazni, először mindenképpen Konstantinápolyba kell mennie, ugyanis ott kapja meg az utazáshoz szükséges engedélyt, az úgynevezett *fermant*. Az engedély csak akkor érvényes, ha azt a nagyvezír és négy másik uraság aláírta, tehát az összeköttetésektől függően az utazó mindenképpen a városban kell, hogy töltsön bizonyos időt. Ráadásul a ferman csak addig érvényes, amíg él a szultán, akinek a neve alatt kiállították.¹²⁹ Kalmárnak *szerencséje* volt, hiszen Mahmud azelőtt hal meg – és kerül Oszmán a trónra –, mielőtt továbbutazna Egyiptomba.

Schultz beszámol arról is, hogy a konstantinápolyi európai kolónia – beleértve a konzulokat, követeket, alkalmazottakat, de még a leggazdagabb kereskedőket is – igen szívélyesen fogadta a Nyugatról érkező utazókat. Kalmár a *PS*-ben írja, hogy három helyen tudott a legjobban dolgozni: először Londonban,

*Másodszor pedig à-Pontus Torkának a-partján,
vagy két' ezer lépésnyire az-Új-Róma vidékén,
édj Kurú-Csefzme nevű gyönyörű helyfégben, a-méljben-'s
két' Csáfzári Követ, még à-Hollandus-ís édjütt
ott töltötte velünk a-nyarat; mint szokta égb-kor'.*

*Balja-felől e' falúnak esik Bűjük-Dere helyfégb
csak közel à-parton: àban nyáralgat az-Ánglus.*¹³⁰

Természetesen Schultz is járt erre egy évvel korábban, bár nem ilyen fényes társasággal; neki csak az angol követség titkára jutott:

Kamen wir nach *Bujuktari*, ist so viel, als: die grosse Pforte
des schwarzen Meers; welches näher nach der Mündung

---

teni, mint mások. Én azt feleltem, hogy utazó gyakran szembesülhet sok rosszal, de sok jóval is; erre azt válaszolta, hogy egy keresztény, amikor utazik, olyan, mint a méh, amely a leggonoszabb virágból is mézet szív ki, így képes arra, hogy a rosszat, amit valamilyen városban láthat, haszonra fordítsa.]

¹²⁹ SCHULTZ 1774–75, IV, 153.

¹³⁰ *PS*, 393 (197). Bűyükderében voltak elszállásolva Rákócziék is egy rövid ideig. Egyébként az említett harmadik hely a máshonnan híressé vált Landerer-féle nyaralóház Pozsonyban.

dieses Meeres liegt. Hier haben viele Europäische Kaufleute und Gesandten ihre Luft-Häuser, oder ich möchte sagen Luft-Paläste, die aber fast alle auf Türkische Art gebauet sind. . .¹³¹

Kalmár fontosnak tartotta, hogy az előbb idézett helyen az *Anglushoz* lábjegyzetet csatoljon: „Tunc temporis Orator *Britannicus* fuerat Honoratiffimus *Iacobus Porter*. . .”.¹³² Porter neve két dolog miatt is emlékezetre méltó: egyrészt nagy műveltsége miatt, továbbá azért, mert Magyarországon is járt, ahol „amoenam habuerit cum quibusdam Hungaris societatem”.¹³³ Sajnos nem tudni, kiknek a társaságáról lehet szó. Porter mindenesetre valóban többször járt Bécsben, s talán Magyarországra is eljuthatott. (Később ehhez személyes érdeke is fűződhetett, hiszen a Kalmár által emlegetett konstantinápolyi holland követ, az egyébként magyar báró Elbert de Hoche pied veje volt.) Fontos vele kapcsolatban még megemlíteni, hogy 1736-ban egy rövid ideig Zinzendorff gróf vendégeként Herrnhutban tartózkodik.¹³⁴

Kalmár és Porter – előbbi jellemét valamelyest megismerve – jól megérthették egymást; erre utal Schultz Porterről szóló talán kevésbé megértő leírása:

¹³¹ SCHULTZ 1774–75, IV, 198. [*Bujuktarība* érkezünk, ami annyit tesz, mint a Fekete Tenger nagy kapuja, s amelyik ennek a tengernek a torkolatához fekszik közel. Itt található sok európai kereskedőnek és küldöttnek a nyaralója, vagyis inkább nyaraló palotája, de amelyek szinte mind török stílusban vannak felépítve.]

¹³² PS, 393 (197). [Az idő tájt a brit követ a nagy tiszteletű James Porter volt.]

¹³³ PS, 393 (197). [néhány magyarral kellemes társaságba került.]

¹³⁴ DNB, XVI, 179. A herrnhuti evangélikus Brüdergemeindét (testvérközösséget) 1722-ben alapították, bár eredetüket egészen a huszita mozgalomig vezetik vissza. Nikolas Ludwig von Zinzendorff gróf a 18. század elején először csak befogadja a főként cseh területekről vallási meggyőződésük miatt menekülni kényszerülőket, később adományokkal segít megalapítani az új települést, Herrnhutot. A hallei pietizmushoz hasonlóan kezdetben az evangélikus egyház keretein belül működnek, később Zinzendorff nézeteivel is ellentétben, s különösen a halleiekkel szembefordulva – külön egyházzá fejlődnek. A kezdetektől mindmáig rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak a missziós tevékenységnek.

Aus der bisherigen Erzählung siehet man, daß dieser Eng-
lischer Botschafter ein starker Cholericus seyn müsse. So
ernsthaft er anfänglich widersprach und alles verwarf,
oder zu verwerfen schien, so geneigt war er doch, unsere
Antworten anzuhören; und daß er über meine ziemlich
dreiste Antworten [...] nicht aufgebracht worden ist,
siehet man daraus, weil er uns den Tisch, die Herberge,
Schutz und andere Liebes-Dienste mehr, antrug.¹³⁵

Persze Schultz nem tudta, amit mi tudunk, hogy Porter korábban fontosnak tartotta a halleiek által mindig megvetett Brüdergemeindét felkereseni Herrnhutban. Jellemzése *ennek* tudtában bizonyára más-képpen festene. (Schultz megrökönyödésére Kairóban is találkozik a herrnhutiak egy kisebb csoportjával, sőt ottani szállásadója, egy százsz orvos levelei mindmáig megtalálhatók a herrnhuti levéltárban.)

A Fekete-tenger torkolatáról teljesen más véleménnyel vannak: amire Schultz visszaemlékezik, az a „schwarze fürchterliche Aussicht”¹³⁶, míg Kalmár szerint

[m]ëllj gyönyörü à-Torkolaton, vacsorámnak utánna,
mîglen *az-ëjt-hajnal* tartott, másòk-al hajóznom!
s mú'sika játékát hallgatnom a-Péntëkësëknék!
néha pedig fétálgatnom mellette *nap-estén!*¹³⁷

Schultz részletes leírásából tudhatjuk, hogy Konstantinápolyból a hajóút Egyiptomba Szmirnán (Izmir) keresztül vezet, melynek kikötőjét egy hét alatt lehet elérni. A város az Égei-tenger egyik központja, konzulátusokkal, európai kereskedőkkel. Ezek egyike az a „Portugiesischer vornehmer Handels-Jude”¹³⁸ *da Kosta*, akinek házához bejáratosak a

¹³⁵ SCHULTZ 1774–75, IV, 109. [Az eddigiekből is kitűnik, hogy ez az angol követ erősen kolerikus hajlamú volt. Habár először mindenben ellentmondott és mindent elvetett, vagy legalábbis úgy tűnt, mégis készséges volt válaszainkat meghallgatni; s a meglehetősen merész válaszaimmel sem lehetett felidegesíteni. Ezt bizonyítja, hogy asztalát, szállást, védelmet és más kedveskedést is nyújtott nekünk.]

¹³⁶ SCHULTZ 1774–75, IV, 198. [sötét, szörnyűséges látvány]

¹³⁷ *PS*, 396 (200).

¹³⁸ SCHULTZ 1774–75, IV, 247. [előkelő portugál-zsidó kereskedő]

szmirnai konzulok, kereskedők és az ott tartózkodó utazók. Nem kizárt – bár erre konkrét bizonyíték nincs –, hogy az említett személy rokona (talán testvére) annak a londoni, bizonyos szempontból kalandor életű Emmanuel Mendes da Costának, aki mint természettudós többek között a Royal Society tagja, és Kalmárral is ismeretségben állt a fennmaradt levelek tanúsága szerint.¹³⁹ Ennek apja a kereskedő Abraham vagy másképpen John Mendes da Costa, és tudható, hogy Emmanuelnek volt még egy bátyja is.¹⁴⁰ Az, hogy Schultz a szmirnai *da Costát Portugiesisch*ként emlegeti, nem jelent sokat, hiszen még a londoni Emmanuel Mendes da Costa is „was buried in the Portugese Jews’ cemetery”¹⁴¹ 1791-ben, hiába él a család már évszázadok óta Angliában.

Az utazó és a vendéglátó viszonyát, illetve a kor hangulatát jól festi, hogy Schultz fontosnak tartotta vele kapcsolatban megjegyezni, hogy „[e]r redet von Christo und denen Aposteln, so: daß es scheint es fehle ihm nur die Taufe und das öffentliche Bekäntniß.”¹⁴²

Szmirnában Schultz levantei ruházatot szabat, mert mint megjegyezi, „wir ohne dieselbe auf den ferneren Reisen nicht durchkommen konten.”¹⁴³ Hogy ezen pontosan mit kell érteni, azt az Alexandria melletti Terra Sancta-kolostor priorja magyarázza meg: a feltűnő ruházattal a Szentföldre igyekvők túl nagy veszélynek teszik ki magukat.¹⁴⁴ Kalmár már említett Kármel-hegy alatti történetét ismerve, amikor ruházata miatt válik gyanússá az adószedők előtt, nem volt alaptalan az óvatosság.

Konstantinápolyból az út Egyiptomig – rövid szmirnai tartózkodással számolva – legfeljebb három hétig tart. A Nílus-delta vidékéről mindketten igen kedvező véleménnyel vannak:

¹³⁹ L. a forrásokat a 122. és a 123. oldalon.

¹⁴⁰ DNB, XII, 271.

¹⁴¹ DNB, XII, 272. [a portugál-zsidó temetőbe temették]

¹⁴² SCHULTZ 1774–75, V, 478. [úgy beszél Krisztusról és az apostolairól, hogy úgy tűnik, már csak a keresztség és annak nyilvános elismerése hiányozna számára.]

¹⁴³ SCHULTZ 1774–75, IV, 249. [a nélkül a további utazásunk meghiúsult volna]

¹⁴⁴ SCHULTZ 1774–75, IV, 286.

Ám ama szép, áldott, *Égyiptom* a; jól tudod immár.
Méllj-is *igén termékeny*: a-főb *mustrája* a-Ménnynek.
S, védj-kí csak *édj Hóldat*, mindén-kor' *csillagos az-ég*:
s mindén-kor' *fénylik*, s melegít, és *értele* a-*szép Nap*.
[...]

Csudda! azon-*édj föld még-vall négy-féle vetést-is*
édj-más rendi-után; s olj'k hoz *bat-féle gümölcsöt-'s*.¹⁴⁵

Hogy Kalmár lelkendezése nem alaptalan, bizonyítja, hogy Schultz az akkori delta-vidéket egyenesen Hollandiához hasonlítja:

Die Gegend von *Boghas* [itt folyik a Nílus a tengerbe] bis an *Rosetto* [Rashíd], ist so angenehm, daß die Canäle in Holland, kaum damit zu vergleichen sind; dort findet man schön angelegte Gärten, hier aber ist die Natur; kostbare Wiesen, Oel-Bäume, und auf den Wiesen, Hütten der Araber, und deren munter tanzende Kindlein, wie auch die *Buphali*, machen eine sehr liebliche Aussicht.¹⁴⁶

Schultz innen Ciprus és Alexandretta (Iskenderun) érintésével Aleppóba (Halab) utazik. Kairóból egy lassú hajóút Alexandrettáig kb. 18 napig tart, onnan szárazföldön Aleppó további négy nap távolságra fekszik. Megállapítható, hogy a teljes partvidék (a mai Szíria, Libanon és Izrael) Egyiptomból indulva két-három hét alatt elérhető volt. Schultz az egész vidéket beutazza, eljut az Eufráteszhez, Damaszkuszba, Bejrútba és Jaffán (Tel-Aviv) keresztül még Jeruzsálembe is. Mivel protestáns, természetesen nem mint zarándok keresi fel a várost, de beszámol arról, hogy a nagyszámú rablóbanda ellenére milyen sok európai utazik ide zarándokként.

Utjainak egyik kiindulási pontja Ptolemaios (?Akko), ahol az angol konzul házánál száll meg először 1754-ben. Egy évvel Kalmár előtt ő is megmássza a Kármel-hegyet, hogy láthassa a kármeliták kolostorát:

¹⁴⁵ PS, 376 (180).

¹⁴⁶ SCHULTZ 1774–75, IV, 301. [Boghas környéke Rosettóig olyannyira kellemes, hogy a holland csatornákat alig lehet ezzel összehasonlítani: míg ott szépen gondozott kerteket láthatunk, addig itt a természetet, értékes mezőket, olajfákat, és a mezőkön az arabok kunyhóit, és azok vígan táncoló gyermekeit <...>, mindez nagyon szép látványt nyújt.]

[...] stiegen wir hinauf in das Closter der Carmeliter, welches sehr klein ist, und an der Spitze des Berges lieget, davon man sagt: daß der Prophet Elias hier gebetet. . .¹⁴⁷

Az egy évvel később ott járó Kalmár azt írja, hogy ez a régi kolostor üres, a barátok lentebb húzódtak:

E'nek a-Szërzetnek vala à-nagy *Klastroma* hajdan
fënn à-hëgy *tetején*: az-után ideîg a-tövében
vôlt valamëlj épülete az-ût-fëlèn a-part-nál.
Ottan a-tolvajlóknak igën *útfokba esének*
a-Remeték: végtére a-hëgy *oldalba* szorúltak.¹⁴⁸

Kalmár három éjszakát is eltölt a hegy oldalában egy barlangban, mielőtt lemenne a kikötőbe (akkor esik meg vele a nevezetes história). Elutazását megelőzően három héten át a ptolemaiosi angol konzulnál lakott (ahogy megjegyzi: ingyen és igen bőségesen traktálva), s a Kármel-hegyéhez vezető útra a konzul három fia is elkísérte.¹⁴⁹ Schultzól tudjuk a konzul vezetéknévét: *Usgate*, és azt, hogy felesége keresztény hitre áttért zsidó származású asszony.

Schultz fél évig ápolja a konzul házában útítársát, majd annak halála után, 1755 nyarán a Libanon-hegyének érintésével Damaszkuszba utazik. Onnan Bejrút felé tart, majd 1755. október 7-én hajóval visszaérkezik Ptolemaisba:

Gegen Abend kam ich durch GOTTes Hülfe, gesund und wohl behalten, in *Acris* wieder an, und wurde mit vielen Freuden von dem Englischen Consul *Hrn. Usgate* und seinem ganzen Hause aufgenommen; hielte mich bis zum

¹⁴⁷ SCHULTZ 1774–75, V, 187. [...] felmáztunk a karmeliták kolostorához, ami igen kicsi, és annak a hegynek a csúcsán található, amelyről azt mondják, hogy Éliás prófáta imádkozott ott. . .]

¹⁴⁸ *PS*, 408 (212).

¹⁴⁹ *PS*, 408, 409 (212, 213). Az az angol ifjú, aki a Libanon-hegyének közelében, Keresztelő Szent János kolostorban megmutatta neki a nyomdát, ahol arabul jelentek meg Dávid Zsoltárai, az angol Junner, a nyomdász segédje volt. Az 1757-ben Gorinak írt levelében megemlíti azt is, hogy ottjártakor éppen Pál apostol levelei voltak sajtó alatt. L. a levelet a 130. oldalon.

folgenden Monat November hier auf, und erwartete den Tag, da ich mit dem Holländischen Capitain *Janson* nach *Cyprus* abreisen konte.¹⁵⁰

Az időadatok egybevetéséből megállapíthattam, hogy Stephan Schultz és Kalmár György 1755 októberét együtt töltötte Usgate konzul házában. S habár ez biztosan így volt, sajnos egyikőjük munkájában sem találunk erre konkrét utalást.¹⁵¹ Nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy ugyanazzal a hajóval utaznak tovább Ciprusra. Azt tudjuk, hogy Kalmár október végén („A. 1755. Octobr. exeunte”)¹⁵² van fenn a hegyen, s Schultz informál arról, hogy Janson kapitány hajója valamikor november elején indul útnak:

Den 8ten [november]. Vormittage gieng ich mit dem Capitain *Cornelis Janson*, von *Acris (Ptolomais)* unter zärtlichen und sehr bewegenden Abschied von dem wohltätigen Usgatischen Hause, nach *Chaïpha* ab.¹⁵³

Az utazóknak először a közeli Haifába kellett utazniuk, mert a téli szeles időben a nagyobb hajók csak ott tudtak kikötni. Erről Kalmár is megemlékezik:

Utazván *Új-Róma-felé viszsza*; a-hajóba,
igj vala tetszésém, bê-hágtam *Ptolémaï-nál*.

¹⁵⁰ SCHULTZ 1774–75, V, 469. [Este felé Isten segítségével egészségesen és jó állapotban megkérkeztem újra Acrisba, és sok baráttal együtt Usgate angol konzul és háza látott vendégül; a következő hónapig, novemberig maradtam itt, és vártam a napot, amikor holland kapitánnyal Ciprusra hajózhattam.]

¹⁵¹ Megjegyzendő, hogy Schultz útjának vége felé egyre szűkszerűbbá válik, az eseményeket már éppen hogy csak dokumentálja. Kalmár a konzul családján kívül „*valamélj kalmárok*”-at említ. [PS, 404 (212).] Egyébként názareti *kirándulása* CSÜRY 1931, 201. is erre az időre esett, bár az nem tarthatott tovább két napnál: Schultztól tudjuk, hogy mindenki Ptolemaiosból megy Názaretbe, s az út lóval nem tart tovább egy napnál (kb. 40 km).

¹⁵² CSÜRY 1931, 202.

¹⁵³ SCHULTZ 1774–75, V, 470. [Nyolcadika. Dél előtt Cornelis Janson kapitány társaságában a Usgate-házról vett érzékeny és nagyon megindító búcsú után Acrisból (Ptolemaiosból) Haifába mentem.]

Onnan először a-Kármel-hégynek alája *széleztünk*.
Mélj-'s esik edj *Magyar-Orfzági* méjl-földnüre onnét.
Itt van az-ementett *Rév-partnak* a-réve telek-ként.
Mert mi-helyén a-*széles őszszel* hosszabbodik az-éj;
nincsen a-terhes hajóknak amott *maradások* a-*széltől*:
állani itt fzoktak; míg *a-nappal erőt vész az-éjén*.¹⁵⁴

Schultz Ciprus és Szmirna érintésével Velencén keresztül Halle felé veszi az útját. Tudjuk, hogy Kalmár is érinti Ciprust és Híosz szigetét,¹⁵⁵ és így persze Szmirnáat is újra. Nem tartom kizártnak – hiszen az időbe még beleférne –, hogy Athéneen és Thrákián (Áthoszon?) keresztül utazott Konstantinápolyba, ahonnan váratlanul¹⁵⁶ Oroszország felé vette az irányt.

I. hallei kapcsolat:

Institutum Judaicum et Muhammedicum Úgy gondolom, ezek után nem lesz hiábavaló alaposabban bemutatni Stephan Schultz személyét és kapcsolatát az alcímbe említett intézménnyel. Egy 18. század végi hallei leírás szerint:

Der Anfang dieser Anstalt fällt in das Jahr 1727.; in welchem *Callenberg* (damaliger Professor der Philosophie auf hiesiger Universität, nachmals D. und Professor der Theologie) einen erhaltenen Jüdischtheutschen Aufsatz, *Licht am Abend*, drucken ließ. [. . .] Es wurden ferner *reisende Mitarbeiter* aufgenommen; deren einige auch im Oriente gewesen sind, unter denen besonders der nach-

¹⁵⁴ *PS*, 407–408 (211–212).

¹⁵⁵ Constantin Mavrocordat vajdával találkozik ott másodszor:

Méllj hétén az-*Oláh-Orfzági* Helyére *Chiusból*

el-viszfzâ-fzabadúlt, fzólltam vele ott a-fzizetben. [*PS*, 396 (200).]

Biztos, hogy a találkozás még december 14-e előtt létrejött, és ez egybevág azzal, hogy Mavrocordat 1756-ban került vissza a trónra. Vö.: „amennyiben ez esztendőben került vissza hétévi száműzetés után C. Mavrocordat Havasalföld trónjára (nyolcadik uralkodása).” ENGEL 1963, 268.

¹⁵⁶ Hiszen az útlevele időközben lejárt, vö.: SZELESTEI N. 2000, 6.

malige hiesige Prediger, M *Stephen Schulz*, ausgezeichnet hat.¹⁵⁷

A hallei intézmények¹⁵⁸ a kezdetektől fogva érdeklődnek a missziós tevékenység iránt. A zsidók megtérítésének igénye megtalálható már Spener eszkatológiájában is,¹⁵⁹ de a hallei körök mindig ügyeltek arra, nehogy chiliasztikus gyanúsításoknak tegyék ki magukat. Franckére jóval nagyobb hatást gyakorolt Leibniz *Novissima Sinica* című munkája, amelyben jezsuita misszionáriusok Kínában kelt jelentéseit tette közzé, s egyúttal protestáns missziók szervezését is javasolta. Egy másik személyiség, aki Francke figyelmét ebbe az irányba terelte, a súlyos betegsége alatt megtért orientalista, S. W. Ludolf, korábban Jörgeen dán herceg angliai titkára. A később Halléből misszionáriusokkal, Kopenhágából és Londonból pedig pénzzel támogatott indiai (Tamil-Nadu), grönlandi és észak-amerikai missziók eredetileg nagyrészt az ő kiváló kapcsolatainak köszönhatték létrejöttüket.¹⁶⁰

A hallei intézmények érdeklődését Kelet iránt nem mindig vagy nem *csupán* teológiai-eszkatológiai okokkal (egyháztörténelem, térítés és persze a Jeruzsálem–mennyei Jeruzsálem tipológia hatása) lehet magyarázni. A 19. században Németországban felvirágzó orientalista tudományok egyik gyökere is valahol itt keresendő: a korai nyelvtudományi, filológiai érdeklődésben és nem utolsósorban a keleti egyházakra irányuló befolyáskeresésben.¹⁶¹

¹⁵⁷ *Beschreibung*... 1799, 154, 155. [Az intézmény kezdete az 1727-es évre esik, amikor *Callenberg* (akkoriban az itteni egyetemen a filozófia professzora, később a teológia doktora és professzora) megjelentetett egy jiddis nyelvű értekezést *Fény az éjszakában* címmel. [...] Továbbá *utazó munkatársakat* vettek fel, akik közül egyesek Keletre is eljutottak, s ezek legkiválóbbika az akkori itteni prédikátor, magiszter *Stephan Schulz* volt.]

¹⁵⁸ A Franckesche Stiftungent August Hermann Francke alapította 1698-ban. Hamarosan a pietista kegyesség által inspirált legfontosabb intézménnyé vált, amelynek magját az Árvaház, az iskolák és a tudományos műhelyek jelentették. Rendkívül nagy hangsúlyt fektetett elvei terjesztésére, s ennek során csupán az egyik eszköz volt az igen kiterjedt missziós tevékenység.

¹⁵⁹ BRECHT 1995, 325.

¹⁶⁰ SCHULTZ 1977, 12.

¹⁶¹ BOCHINGER 1994, 55.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicumot, a zsidók és a mohamedánok térítésére létrehozott első protestáns intézményt a már idézett 1799-es hallei beszámolóval ellentétben 1728-ban alapítja Johann Heinrich Callenberg. A szegény családból származó Callenberg előbb Gotha, majd Halle egyetemén tanul, s itt a szíriai származású Salomo Negri tanítványaként igen jó arab nyelvtudásra tesz szert. A személyével szorosan összefonódó intézmény formálisan független az Árvaháztól, sőt a zsidómisszió gondolata valójában még Gothából származtatható.¹⁶²

A hallei Árvaház biztosította lehetőségek nélkül (kiépült kapcsolatrendszer, korábbi missziós tevékenységek, támogatói kör stb.) azonban az intézmény máshol nem jöhetett volna létre.¹⁶³ Az intézmény munkájának két alappillére a könyvnyomtatás és az úgynevezett *reisende Mitarbeiter*ek, utazó munkatársak tevékenysége. Ahogy elkezdenek rendszeresen érkezni az adományok Európa számos országából,¹⁶⁴ szinte azonnal feláll az intézmény könyvkiadója saját nyomdával, ami valójában magja lesz az Institutum tevékenységének. Jiddisre fordít-

¹⁶² BOCHINGER 1994, 45, 47.

¹⁶³ RYMATZKI 2001, 1.2. pont. A hallei háttér azonban – főleg a támogatók terén – akár hátrányt is jelenthetett, ezzel magyarázható, hogy „[d]ie Institutsarbeit unterlag in ihren ersten Jahren einem Öffnungsprozess, in dem die von den pietistischen Wurzeln ausgehenden Aktivitäten auf eine breitere theologische Basis gestellt und ihre Akzeptanz für eine größere kirchliche Öffentlichkeit erhöht wurde. So wurden die Voraussetzungen dafür geschaffen, dass das Anliegen der Judenmission in die evangelischen Kirchen hineinwachsen konnte.” [az intézmény munkáját az első években a pietista gyökerekből kiinduló tevékenységnek szélesebb teológiai alpra történő helyezése jelentette, amivel elismerése a szélesebb egyházi nyilvánosságon belül is erősödött. Így teremtették meg annak a lehetőségét, hogy a zsidómisszió gondolata gyökeret verhetett az evangélikus egyházon belül.] RYMATZKI 2001, 2. pont.

¹⁶⁴ A birodalom szinte minden vidékéről, Angliából többek között a Society for Promoting Christian Knowledge-től, Ausztriából, Olaszországból, Dániából és persze – ismerve Halle ottani igen jó kapcsolatait – Oroszországból is. SCHULTZ 1977, 14. Az első nyolc évben 1200 személy vagy intézmény, közülük 468 folyamatosan, egyre növekvő mértékben támogatja a munkát. RYMATZKI 2001, 3.1. pont.

ják és többször kiadják az Új Testamentumot, amelynek egyes részeit arabul is megjelentetik, akárcsak Grotiust, Kempist és Luthert.¹⁶⁵ Az utazó munkatársakat Callenberg *felszereli* ezekkel és más, a hallei pietizmushoz köthető kiadványokkal, s a munkatársak keresztül-kasul bejárják egész Európát, de eljutnak Oroszországba és, mint láttuk, Keletre is.

A legjelentősebb utazó munkatárs kétségkívül az a Stephan Schultz (1713–1776) volt, aki Callenberg halála után átveszi az Institutum vezetését. Kelet-Poroszországból 1739-ben érkezik az intézet alapítójának hívására Halléba, ahol először alapos nyelvi képzésben részesül. Bejárja Európát, s mindenütt keresi a kapcsolatot a helyi zsidósággal. Célja nem a térítés, hanem inkább a pietista értelemben vett *meztérítés* segítése. A meztérítés ugyanis szerintük Isten dolga, az ember csak *causa instrumentalis* lehet a folyamatban.¹⁶⁶ Oszítja a felvilágosodás és a pietizmus közös alaptételét: az irodalom és az olvasás képes megváltoztatni az embereket. Ezért bármerre jár, nagy számban viszi magával és osztja szét a Callenberg-féle és más hallei kiadványokat.¹⁶⁷

Ismeretes, hogy a 18. század közepétől új korszak kezdődik az útleírások történetében. Mind a fiktív, mind az autentikus kiadványok immár ki kell, hogy elégítsék egy új típusú – *csinosodó* – olvasóközönség igényeit. Schultz azt írja meg a beszámolóiban, amit látott, s úgy, ahogyan megtapasztalta. Bármerre jár, mindenütt – ahogy maga mondja – szilárd talaj van a lába alatt: problémák nélkül van otthon az Isten által teremtett világban.¹⁶⁸ Hitvallás és a világ leírása végleg kettéválik. S habár közhely, hogy a pietizmus szótárában az utazás gyakran az 'életút' metaforája, abban nem vagyok biztos, hogy a korabeli olvasók – csak

¹⁶⁵ SCHULTZ 1977, 14., BOCHINGER 1994, 50. A Zsidókhoz írt levelet héberül nem jelentetik meg. Stephan Schultz többszöri mulatságos jeleneteket szülő tapasztalata, hogy a zsidók nem beszélnek héberül. Kalmár viszont nem a *népet*, hanem a *rabbikat* akarja meggyőzni, vö.: Kalmár György... 2000, VI/10. forrás, 80–81.

¹⁶⁶ BELTZ 1994, 85.

¹⁶⁷ BELTZ 1994, 91.

¹⁶⁸ BELTZ 1994, 84.

– allegorikusan olvasták volna Schultz könyveit.¹⁶⁹ Egyetlen példát idézve: Schultz egy helyütt leírja, hogy mikor a konzullal és kíséretével még 1754-ben Ptolemaisból Názáretbe utazik, életében először meglát egy kaméleont. Két oldalon keresztül pontosan közli minden adatát, külön kitérve a különös fejformára stb. Kísérletezik vele, mindenféle színes kendőkre hajigálja a szerencsétlen állatot, csak hogy lássa annak *színeváltozását*. De a legnagyobb örömet az okozza neki, hogy habár nem ő vette észre elsőként – Usgate volt –, megtarthatja magának, s mint nagy kincset hazahozza az Árvaház Wunderkammerje, csodakabinetje részére.¹⁷⁰ Ezzel szemben Kalmár hat oldalon keresztül rója hexameterait a *VMABC*-ben a kaméleonról, s bár az elején így kezdi: „*Ezék a-csudda Khaméleonok! mûtatnak ezër színt!*”,¹⁷¹ majd rövid úton eljutunk a sokszínű kevélykedőkhoz.

Kalmár György tehát ezzel a Stephan Schultzcal lakott együtt legalább egy hónapig, de lehet, hogy tovább is. Útjaik legkésőbb Szmirnában szétváltak; Kalmár innen Konstantinápoly érintésével váratlanul Oroszországba utazik.

1766-ban a debreceni kollégiumnak ajándékozta a „G. K. Petropoli 1756. Mense 7br.” bejegyzésű, kézírással felírt című könyvet: „Pauli Apostoli Epistola ad Romanos arabice. Seorsum recudi curavit D. Jo. Henr. Callenbergius Theol. & Phil. Prof. Ord. Halae in Typographia Instituti Judaici M DCC XXXI.”¹⁷² A könyv ma is a könyvtár

¹⁶⁹ Vö.: „Für jeden Zeitgenossen von Stephan Schultz war klar, daß sich in diesem fünfbandigen Werk nicht nur eine Darstellung von Natur, Geschichte und Gesellschaft der bereisten Länder verbirgt, sondern auch die Wegbeschreibung einer Reise in das Gottesreich, wie sie Stephan Schultz erlebt hat.” [Stephan Schultz kortársai számára egyértelmű volt, hogy ebben az ötkötetes műben nem csupán a beutazott országok természetének, történelmének és társadalmának leírását kapják, hanem az Isten birodalmába tett utazás útleírását, ahogyan azt Stephan Schultz átélte.] BELTZ 1994, 80.

¹⁷⁰ Kerestem, nincs már meg, pedig érdekelt volna, hiszen lehet, hogy Kalmár is látta. . .

¹⁷¹ *PS*, 274 (78).

¹⁷² FEKETE 1995, 129. [Pál apostol levele a Rómaikhoz arabul. Sajtó alá rendezte Johann Heinrich Callenberg, a teológia és filozófia rendes professzora. Halle, az Institutum Judaicum nyomdájában, 1731.]

tulajdonában van. Tudjuk, hogy a callenbergi Institutum arab, török és perzsa nyelvű kiadványainak fő elosztó útvonalai Oroszországon, Bécsen és Velencén keresztül vezettek.¹⁷³ Egy, az 1750-es években keletkezett lista szerint Szentpétervárra két példányt kell eljuttatni a mohamedánoknak szánt könyvekből.¹⁷⁴ Az arab nyelvű kiadványok esetében kétféle változatot nyomtak. Az egyiket latin címlappal, kiadó-megjelöléssel és előszóval adták ki, amelyben a szétosztásért felelős „keresztény barátokat” látták el tanácsokkal. Ezek mindig elzárt, titkos példányok voltak, alig készült belőlük pár darab. A kiadványok nagy része azonban címlap és bármiféle olyan bevezető nélkül készült, ami utalhatott volna a nyomtatás helyére vagy idejére. Látjuk: Kalmár egy ilyen példányhoz jutott. Nem cáfolható azonban, hogy olyasvalakitől kapja a példányát, aki ismeri annak címét, hiszen Kalmár pontosan megadja a könyvészeti adatokat, és ha azt ismerte, akkor a könyv *származásával* is tisztában kellett lennie.

Összefoglalva: Kalmárnak vagy első forrásból, magától Schultztól vagy a callenbergi Institutum egyik oroszországi *összekötőjétől* pontos információi lehettek az akkoriban első és egyetlen, zsidók és mohamedánok megtérítésére alapított protestáns intézet munkájáról. Azt nem tudni, hogy bármiféle intézményesült viszony kialakult volna közte és az Institutum között, bár Dániel István korábban idézett ajánlólevele – de talán még a *Zsidókhoz írt levél* héber fordítása is – azt sejteti, hogy annak céljaival azonosulni tudott.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicum utazó munkatársait Callenberg sosem *misszionáriusként* nevezi meg, hanem *reisende Studiosin*nak hívja, legyenek azok akárhány évesek. Ennek egyrészt praktikus oka volt: ez állt az útlevelekben, hiszen például a Török Birodalomban misszionáriusként nem nagyon utazhattak volna. Emellett a kifejezés – figyelembe véve az *úton levés* pietista metaforáját – értelmezhető allegorikusan is.¹⁷⁵ A Szentpétervári Közlöny az 1756/65, 66, és 67-es számokban az akkor harmincéves Kalmárt magyar nemzetiségű diák-

¹⁷³ BOCHINGER 1994, 56.

¹⁷⁴ *Oerter...* További adatok: Konstantinápolyba hat, Kijevbe tizenhét, Moszkvába tizennégy, Pozsonyba hét, Erdélybe tizenkettő [!], Magyarországra – külön feltüntetve – nyolc példányt küldtek.

¹⁷⁵ BOCHINGER 1994, 54.

ként említi.¹⁷⁶ Nem valószínű, hogy „diákos” életmódja miatt – *ez* a személy még nem *az* a személy.¹⁷⁷ Sokkal elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy útleveleiben *ez* állt. 1757-ben egyedül a Helytartótanács nem fogadta el, hogy *Studiorum Causa* tette meg keleti utazását.¹⁷⁸

2. hallei kapcsolat:

Johann Michael Witte Kalmár 1767-ben adja ki Halléban héber nyelvtanának görög változatát. Több mint tízéves ígéretét váltja ezzel valóra:

Meg-ígértem a-Pétersburgiaknak 1756ban hodj edj bizonyos Munkámat el-küldöm nekik nyomtatásban deákül-is görögül-is. 1760ban ki-bocsátottam Gyenevában deákül; 1767ben pedig Hálában görögül.¹⁷⁹

A hallei kiadás munkálatai valamikor 1767 kora őszén folyhattak, hiszen Kalmár a lipcsei őszi (szeptember) vásárra már magával viszi a kinyomtatott példányokat.¹⁸⁰ Tudjuk, hogy a hallei, 1767-es kiadás címlap nélkül készült, de arra sajnos sehol sincs utalás, hogy a város melyik nyomdájában. Halléban ez idő tájt 16 nyomda működik, csupán eggyel kevesebb, mint a *könyvmetropolisz* Lipcsében.¹⁸¹

Úgy vélem, közvetve bizonyítani tudom, hogy a kiadvány a *Waisenhaus* könyvnyomdájában készült.¹⁸² Az 1700-as évek legelején alapított nyomda alkalmas volt egy ilyen típusú kiadvány elkészítésére:

¹⁷⁶ „Венгерской нации Студент Георгий Калмар...” Idézi: PAPP 1958, 348.

¹⁷⁷ PAPP 1958, 348.

¹⁷⁸ *Kalmár György*. . . 2000, VI/9. forrás, 79.

¹⁷⁹ *Kalmár György*. . . 2000, IX. forrás, 103.

¹⁸⁰ Augusztus 19-én még Jénában tartózkodik. PAPP 1958, 348–349. Lipcséből különböző okok miatt végül ő maga szállítja el a könyveket Szentpétervárra. *Kalmár György*. . . 2000, IX. forrás, 103.

¹⁸¹ KERTSCHER 1998, 10–11.

¹⁸² Az Institutum Judaicum et Muhammedicum – melynek ekkor már Stephan Schultz a vezetője – azért nem jöhet szóba, mert ők teljesen más típusú kiadványokat jelentettek meg.

Sie besitzt einen großen Vorrath von mannigfaltigen Schriftarten in verschiedenen (auch orientalischen) Sprachen, und man hat es nie an Fleiß und Kosten fehlen lassen, sie immer mehr zur vervollkommen. [...] Auf Correktheit und Sauberkeit das Drucks ist jederzeit viel Sorgfalt verwendet worden.¹⁸³

A nyomda az évtizedek során – amellet, hogy nagy számban adott ki teológiai munkákat, tankönyveket és a hallei egyetemen oktatóktól származó tudományos műveket – mindenekelőtt August Hermann Francke és a hallei pietizmushoz szorosan kötődő szerzők műveinek volt legfőbb kiadóhelye.¹⁸⁴ A helyzet Francke halála és a pietizmus hallei ágának hanyatlása után jelentősen megváltozott; a korábbi fényes bevételek az 1760-as évek elejére a tizedükre csökkennek.¹⁸⁵ A Buchhandlung és a nyomda vezetője ebben az időben (1762-től 1779-ig) Johann Michael Witte, korábban a latin iskola inspectora. Az Árvaház és az alapítvány 1799-es leírása szerint Witte meglehetősen jelentéktelen szereplője a franckeai intézmények történetének:

Er war ein sehr gewissenhafter Mann, und vereinigte in sich mehrere schätzbare Kenntnisse, von denen er bey Führung seines Amtes Gebrauch machte.¹⁸⁶

A Stiftungen könyvtárában – a híres Orphanotropheiben – megtalálható Kalmár *Prodromus*ának egy dedikált példánya. A dedikáció címzettje Kalmár *barátja*, a hallei Orphanotrophei inspectora, Witte úr (a dátum: Drezda, 1770. május 18.). S ha Witte tudott volna magyarul és elolvas-ta volna a *VMABC*-hez csatolt *PS*-t, meglepve fedezhette volna fel

¹⁸³ *Beschreibung*. . . 1799, 140. [Jelentős készlettel bír a különféle (pl. keleti) nyelvek sokféle írásformájából [tkp. betűiből, HB], és sosem hiányzott sem a szorgalom, sem a pénz annak teljesebbé tételére. [...] A nyomtatás hibátlanságára és tisztaságára mindig nagy gondot fordítottak.]

¹⁸⁴ KLOSTERBERG 1998, 12.

¹⁸⁵ KLOSTERBERG 1998, 18.

¹⁸⁶ *Beschreibung*. . . 1799, 212. [Nagyon lelkiismeretes ember volt, és több olyan becsültnivaló képességgel bírt, amelynem hasznát vette hivatalviselése során.]

abban saját nevét, igaz hiányosan kiírva, de igen megtisztelő szerepben. Kalmár, akinek a barátsággal kapcsolatban igen rossz tapasztalati lehettek, munkájának záró részében a következő tanácsot adja:

Bizz'd magad' ugj a-barátra; ha ő *nēm-'s vólna* barátod!
*Fúj szélet, ám ha beszél, s à-jégre taszít a-fzémével!*¹⁸⁷

Három személyt tud csak megnevezni, akiknek barátságában nem csalódott, de jellemző módon még ezeknek sem írja ki a teljes nevét:

Mondom: *igén-kevés* à-jô *W-t-e* barát e' világon!
Nēm fok a-jô *T- -l-r* s *J-nn-r* szívü igaz embér!¹⁸⁸

A héber grammatika görög nyelvű és Wittenbergben nyomott címlappal ellátott példányát a Franckesche Stiftungen könyvtára 2001-ig anonim műként tartotta nyilván.¹⁸⁹ Az elején a következő bejegyzés olvasható:

Eine hebr[äische]. grammatic in Griechischer Sprache,
die ein Prediger aus Ungarn allhier drucken laßen [!] u[nd]
nach Ungarn u[nd] Griechenland geschafft 1768.¹⁹⁰

¹⁸⁷ *PS*, 422 (226).

¹⁸⁸ *PS*, 388 (192). A betűsorok alapján a másik két személy sem magyar. A második név – amely talán *Taylor* lehet – a bizonyíték arra, hogy a kihagyást jelző gondolatjelek egy-egy betűhelynek felelhetnek meg, a harmadik pedig a korábban említett ptolemaisi angol ifjú, aki a nyomdát mutatta meg neki: Junner. Bár nincs konkrét bizonyítékom, de nem kizárható, hogy a második név a cambridge-i John Taylor (1704–1766) klasszika-filológust rejti, aki ott szerepel Kalmár latin nyelvű héber nyelvtanának előfizetői között.

¹⁸⁹ Így én is véletlenül bukkantam rá. A wittenbergi címlap – amelynek történetéhez l.: PAPP 1958, 347, FEKETE 1995, 131 és az azokban idézett forrásokat – a megjelenés idejeként 1767/1768-at ad meg. A grammatikának – amely egyébként Európa sok könyvtárában megvan, legtöbbször anonim műként nyilvántartva – időközben rábukkantam egy 1773-as, prágai nyomtatású címlappal ellátott példányára is: *Methodus nova discendi linguam Ebraicam ope Graecae, Graeco idiomate concinnata*, köszönet Láng Benedeknek a kötet felkutatásáért. Szerző megadása nélkül ez is megtalálható több európai könyvtárban is.

¹⁹⁰ A könyv jelzete: 177A19 [Héber grammatika görög nyelven, amit 1768-ban

2.2.2. *pietizmus*

Tudomásom szerint Egyed Emese az első, aki felveti Kalmár lehetséges kapcsolatát a pietizmussal:

S ki volt Kalmár György? Pietista zarándok, aki Erdélyben bolyongva latin nyelvű metrumokban emlékezik Názáretre vagy a Kármel hegyre érkezésére, és megpihen a falusi paplakban. . . ¹⁹¹

S habár a tanulmány nem Kalmár jelzőjének a kifejtése, a kijelentés és jellemzés olyannyira evidensnek tűnik, hogy már gyanakvást ébreszt, hiszen teljesen új és sokat ígérő utakat nyithat meg a Kalmár-mű értelmezése számára.

Kalmár György a már többször idézett egyházfegyelmi eljárással kapcsolatos levelében beszámol egy vele 1763. július 10-én megesett misztikus élményről:

Óh melly boldog nap az! Az én lelkem örök bódogságának bizonyos kezdete! Óh melly igen meg-nyitotta nékem az Isten az ő meg Szentelő kegyelmének ajtaját e napon! Annyira, hogy ezen drágalátos kegyelemnek arra a graditsára engedett lépnem, a mellyen az ő Ditsőségének Országára nézek szüntelen; és így az örök életnek birását némineműképen már elkezdtem, mert az én mennyei Atyám minden bűneim alól felszabadítván meg-igazított a maga Forumán. Es ekképen az ő Szent Lelke, bizony-ságot tévén a én lelkemmel edjütt, hogy az én Fejemmel a Krisztussal már edjesültem. . . ¹⁹²

Az „Unio mystica cum Christo”¹⁹³ *állapota ez. Az ehhez vezető útról, tudniillik „az én Ujjonnan-lett születésemnek kezdetéről”* Kalmár az előző

---

egy magyar prédikátor itt nyomtattatott és Magyarországra és Görögországba magával vitt.]

¹⁹¹ EGYED 1995, 97.

¹⁹² G. SZABÓ 1995, 115–116.

¹⁹³ [misztikus egyesülés Krisztussal] Vö.: G. SZABÓ 1995, 112.

napon, július 9-én medítál.¹⁹⁴ Sőt, ugyanennek a levélnek a végén írja a következőket:

[A] *Venerabile Consistoriumtól*, és a majdan béállandó *Venerabilis Synodustól*, botsánatot kérek nagy alázatossággal és igaz lelki-esmérettel, ugymint állván, most-is az én könyörülő, irgalmas Szent Atyám Istenem előtt, a ki én rajtam könyörülvén, engemet meg-szentelt és meg-igazitott, és el-készített, hogy egyebeknek ezután állhatatos példa legyenek.¹⁹⁵

Ezzel nem hagyott sok döntési lehetőséget a Tiszteletes Uraknak, hiszen vagy elfogadják Isten akaratát és döntését, vagy szembeszállnak azzal (mint tudjuk, az utóbbit választották).

Kalmár tehát – saját bevallása szerint – egy általunk nem ismert időpontban újjászületik (megtér), majd lélekben egyesül Krisztussal, minek következtében Isten megszenteli, és teljes életére érvényes bűnbocsánatban részesíti. Ezen események *kiváltó oka* egyrészt a már bemutatott bűnök elkövetése, másrészt éppen ezeknek a bűnöknek a számbavétele, felismerése. A Kalmár által felvázolt narratíva tökéletesen megegyezik a 17–18. századi kegyességi (és nem csupán protestáns) irodalmak által javasolt, követendő narratívával. (Ez a tény, továbbá, hogy a *történetek* egy védőiratban lettek kifejtve, bizonytalanná teszik az olvasót.) Az öntökéletesítésnek a *VMABC*-ben is csak egy célját tudja megnevezni, ahol is az alábbi felszólítás – különböző magyarázatok kíséretében – nem kevesebbszer, mint tizenhatszor fordul elő egymás után:

Téd'd magad' Ifténé! *nincsen mástól* ez okosság!
Téd'd magad' Ifténé! nem foszthat sënki mëg àtól!

[...]

Téd'd magad' Ifténé! *mindënben lëdj magad Iften!*
Téd'd magad' Ifténé! *të bolond!* àm lëdj magad Iften!¹⁹⁶

¹⁹⁴ G. SZABÓ 1995, 115.

¹⁹⁵ G. SZABÓ 1995, 119.

¹⁹⁶ *VMABC*, 255–256 (59–60).

A *Tedd magad Istenné!* felszólítás – a predesztinációs tannal némiképp ellentétben – a minden ember számára adott változtatás/változás lehetőségére mutat rá, s ez a folyamat egyéni döntés függvénye.

Tisztában vagyok azzal, hogy a Kalmár által leírt *újjászületésének* és *misztikus egyesülésének* Krisztussal a pietizmus fogalmi körén belüli értelmezéséhez szükséges annak meghatározása. Valószínűnek tartom, hogy egyszerűbb egy bizonyos jelenségről azt állítani – és az állítást bizonyítani –, hogy az a pietizmus hatása miatt olyan, amilyen, mint a jelenséget a pietizmus bármilyen meghatározása *felől* értelmezni.¹⁹⁷

A pietizmus-kutatás ma alapvetően megkülönbözteti az úgynevezett szűkebb, illetve tágabb értelemben vett pietizmust. A szűkebb értelmezés szerint „a 18. században virágzó *vallási megújulási mozgalom*”-ról van szó, amely a „puritanizmus mellett a protestantizmus legjelentősebb vallási mozgalma a reformáció óta”¹⁹⁸, amely mint „szellemi mozgalom” a „kegyes élet megújításának a mozgalma”.¹⁹⁹ Látható, hogy a hangsúly a *mozgalom* kifejezésen van, ami önmagában hordozza az intézményesülés lehetőségét – de szigorúan az adott egyházi kereteken belül. Mellesleg ez a fajta szűkebb értelmezés is *tágítható*, hiszen a mozgalom *mozgalmissága* immár összehasonlíthatóvá teszi a jelenséget – „*párhuzamosan haladva az európai felvilágosodással*” – „a reformáció utáni katolicizmus hasonló vallási mozgalmaival (janzenizmus, kvietizmus), sőt, tágabb értelemben a zsidóságon belüli vallási mozgalmakkal (chasszidizmus) is.”²⁰⁰ Ez utóbbi értelmezés viszont már annak az újabban leginkább ható felfogásnak szolgálhat bizonyítékul, amely a tágabb értelemben vett pietizmus lényegét nem a pietizmusnak mint mozgalomnak minél több egyházban és felekezetben történő *megjelenéseként* értelmezi.²⁰¹

¹⁹⁷ Vö.: A pietizmus „[k]ritériumait mindig a vizsgált jelenség egyedi vonásai szerint kell megválasztanunk.” CSEPREGI 2000, 11.

¹⁹⁸ WALLMANN 2000, 13.

¹⁹⁹ SZELESTEI N. 1994, 207.

²⁰⁰ WALLMANN 2000, 13.

²⁰¹ Az ma már nem kérdéses, hogy a református Svájc és Hollandia 18. századi kegyességi *mozgalma*it is a pietizmus keretein belül kell és lehet – nem csupán teológiai okokból – értelmezni, habár ezekben az országokban a *pietizmus* kifejezésnek tartósan negatív jelentésárnyalata volt. Vö.: „Hogy

A pietizmus-kutatás mindeddig legjelentősebb vállalkozása, a többkötetes *Geschichte des Pietismus* szerkesztője választóvonalat húz az elsődlegesen egyházi jelenségként értelmezett, illetve kultúraformáló kiterjedtsége miatt a történelmi vizsgálat tárgyaként értelmezett pietizmus között.²⁰² Valójában ennek a nézetnek a története egészen a 18. századig visszavezethető, hiszen már Johann Melchior Stenger is „korhoz nem kötött magatartásként jellemzi” a pietizmust.²⁰³

S habár nem tisztem és semmiképpen sem szándékom, hogy a különböző nézetek közül válasszak avagy bármelyik mellett állást foglaljak, az irodalom történészeként természetesnek tartom, hogy a tágabban értelmezett pietizmus fogalmát használom munkaeszközü. Kulcsszavaknak pedig a protestáns kegyességi mozgalmak esetében Johann Arndtra visszavezethető, *újjászületésként* értelmezett megtérés, *megszentelődés*, *igaz istenfélelem* és bizonyos kritériumok megléte esetén a *misztikus egyesülés* kifejezéseket teszem meg.²⁰⁴ Leegyszerűsítve: a mindenkori *pietista* önmaga (tudatos) és az Isten (nem befolyásolható) általi folyamatos *alakítása* és *változtatása* során születik újjá. Ha egy szerző a fentebbi fogalmakat saját életére vonatkoztatva hozza működésbe, nincs okom kételkedni abban, hogy ezzel, *szándéka szerint*, a szöveg megírásának számunkra elsődleges kontextusába bevonja az általunk ma tágan pietistának nevezett és az elkülönülést határozottan felvállaló diskurzust. Tárgyamra visszatérve: Kalmár György az életében lezajlott nagy jelentőségű változást leírhatta volna más szavakkal is – hiszen azok bármelyikünkkel megtörténhetnek –, ő azonban tudatosan hozza működésbe a már a kortársak számára is csak egyféleképpen értelmezhető fogalmakat.

---

a református pietizmus kezdeteit illetően hiányzik egy Johann Arndthoz hasonló, meghatározó személyiség, az teljesen érthető, és a kálvinizmusnak a pietista kegyességre gyakorolt erősebb hatásával magyarázható. Mivel a református teológiában központi szerepet játszott a tertius usus legis, nem volt szükség kiadni a jelszót, amely azt szorgalmazta volna, hogy a tanról az életgyakorlatra kell a hangsúlyt áthelyezni.” WALLMANN 2000, 33–34. Vö.: VAN DEN BERG 1995, 546.

²⁰² Ebben az esetben magyarul nehéz visszaadni a fogalmi különbséget: Phänomen-Gegenstand. BRECHT 1993, 1.

²⁰³ Idézi: CSEPREGI 2000, 10.

²⁰⁴ WALLMANN 2000, 16, 25–26. és vö.: CSEPREGI 2000, 10, 12–13.

újjászületés Az újjászületés a megtisztulás (purgatio) során elért megvilágosodást (illuminatio) jelenti. Új, más minőségű hit megszerzése ez, amit csak a bűnbánat során lehet elérni, s amely során nem csak az egyén változik meg, de megváltozik számára az őt körülvevő világ is: „ez a próbája annak, hogy az újjászületés valóban igazi, nem az értelem vagy az érzékek csalódása.”²⁰⁵ Vagy, ahogy korának rendkívül művelt, radikális pietista asszonya – akinek könyve Kalmár könyvtárában is megvolt –, Anna Maria van Schurman megjegyzi: a megtérés a halott vallásból az *élő egyházba vezet*.²⁰⁶ Az *élő egyház* megszentelődött tagjai példaként szolgálnak az újjászületés előtt állóknak:

... mēnnek-elől *szentül*, jámbor *példával*, előttünk;
czégréres, tetemēs, s apró *kedves* bűneikből
mög-térvén, s nagy *erős fogadást* Istennek igérvén;
másokat-ís a-fzérént a-*kedjēs* tudománjra *tanítván*.²⁰⁷

A bűnbánat elsődleges fontosságát a pietizmus fogalmi rendszerében az újabb kutatások – a középkori misztikát leszámítva – a keresztény kabbalából származtatják, holott abban nincs szó pietista értelemben vett újjászületésről.²⁰⁸ A bűnök felismerése, kimondása vagy leírása már önmagában is bűnbánat. Hiszen az bűn, amit valami miatt annak merek nevezni.

A *valóságos* bűnbánat eredményezi a megtérést és egy olyan kegyelmi állapotot, melyben a bűnt már *elkövetése* előtt fel lehet ismerni, s el lehet kerülni. Kalmár a *Traktátus* német változatában fogalmazza ezt meg:

²⁰⁵ FONT 2001, 14.

²⁰⁶ VAN DEN BERG 1995, 103.

²⁰⁷ VMABC, 213 (17).

²⁰⁸ „A kabbalában az újjászületés helyett – mint ahogy a zsidó hiten belül egyébként általában – a bűnbánat kap hangsúlyos szerepet. Ez az ember teremtésének feltétele és előzetes nagysága: a megtérés lehetőségének hiányában ez az isten és a világ számára túl nagy rizikót jelentene.” [Statt dessen [újjászületés] hat man dort [a kabbalában], wie auch sonst im Judentum, die Buße herausgestellt. Sie galt als präexistente Größe und als Voraussetzung für die Erschaffung des Menschen: Ohne die Möglichkeit einer Umkehr wäre dieser ein zu großes Risiko für Gott und die Welt.] BRETZ 1998, 149, 152.

... und Er [Jézus] thut uns *wiedergebähren*, dafs wir *nicht mehr sündigen*, sondern *behalten Seine Gebote*; und uns *lieben unter einander*, und uns *dadurch erkennen lassen*, dafs wir *GOTTES kinder* find. Dafs *uns unser herz nicht mehr verdamme*, sondern, dafs wir in *GOTT hoffnung* und *freudigkeit zu Ihn haben mögen*; weil *wir dasjenige thun, was Ihm gefällig und angenehm ist*, (1 Job. iii:9, 10, 21–23).²⁰⁹

A *Traktátus* egy másik helyén Kalmár a címzett nevének említése nélkül idézi az 1765-ben Breitingerhez írt levelének egy részletét. Ez a levél elég rejtélyes körülmények között, Kazinczy másolatában maradt fenn, s az OSZK Kézirattárában található (ez alapján tudtam a levélrészletet azonosítani).²¹⁰ A levélből többek között kiderül, hogy Hagenbuch professzornak korábban elküldött egy szerinte figyelemre méltó könyvet: Vargyasi Dániel István *Monita paterna* című művét, amelyben a már említett, az unitárius felekezetről a reformátusra áttért Dániel István fiához írja meg intelmeit. Kalmár külön megemlíti

²⁰⁹ KALMÁR 1766, 22–23. [.. és Ő általa születünk újjá, hogy ne kövessünk el újabb bűnöket, hanem tartsuk meg az Ő parancsolatait, és szeressük egymást, és azáltal ismertessünk meg, hogy ISTEN gyermekei vagyunk. Hogy ne kárhozzék el többet a mi szívünk, hogy ISTENBEN akarjunk Iránta reményt és öröndetességet szerezni, mert azt cselekedjük, ami Neki tetszik és kellemes. . .] Érdemes idézni a hivatkozott locusokat, hiszen azok a Kalmár ellen indult egyházfegyelmi eljárás során védekezésében fontos szerepet kapnak: „9. Senki sem cselekszik bűnt, aki az Istentől született, mert benne marad annak magva; és nem cselekedhetik bűnt, mivelhogy Istentől született. 10. Erről ismerhetők meg az Isten gyermekei és az ördög gyermekei: aki igazságot nem cselekszik, az egy sem az Istentől való, és az *sem*, aki nem szereti az ő atyjafiát. 21. Szeretteim, ha szívünk nem vádol minket, bizodalunk van az Istenhez; 22. És akármit kérjünk, megnyerjük tőle, mert megtartjuk az ő parancsolatait, és azokat cselekedszük, amik kedvesek előtte. 23. Ez pedig az ő parancsolata, hogy higyjünk az ő Fiának, a Jézus Krisztusnak nevében, és szeressük egymást, amint megparancsolta nekünk.” Habár tudható, hogy a németül ismert, teljes *Traktátust* Kalmár magyarul írja meg először, sajnos annak a most minket leginkább érdeklő része csak a német forrásban van meg. Vö.: *Kalmár György*. . . 2000, VII/2. forrás, 99.

²¹⁰ *Kazinczy Ferenc*. . . 1825, 80a–81b. L. a forrást a 135. oldalon.

a szerző *Az örök életre vezető egyenes út* című könyvét,²¹¹ és lányának, Dániel Polixénának – Petrőczy Kata Szidónia unokájának – Bénédict Pictet svájci református írótól fordított, pietista eszméktől befolyásolt erkölcsstanát, *A keresztyén etikának velejét*. A Kalmár által egyébként is nagyra tartott – ne feledjük a tőle kapott ajánlólevelét – Dániel István és lánya, Polixéna így ír a bűnbánatról és megtérésről:

A' reád botsátott Veszszőnek okait, minden magadnak-való kedvezés nélkül, keresd-ki kebeledből, és térj-meg.

Meg-térj a' bűnökből igaz megtörődött szívvel: A' Kegyesség' gyakorlásában elébbi Útadat meg-újítsd, és nagyobb serénységgel végezd-el azt.²¹²

K. Mitsoda a' Meg-térés? V. A' Léleknek olyan keserősége avagy fájdalma, melly származik a' meg-tselekedett vétkeknek és az ő benne meg-gyökerezett gonoszra való hajlandóságnak esméretiből, melly egybe vagyon köttetve a' bűnöknek utalásával, és az élet meg-jobbitásának erős kivánságával, és a'melley által a' szív Istenhez való vissza-térése indittatik.²¹³

Míndezzel azt kívántam demonstrálni, hogy a Kalmár által használt fogalmak jelentésével a magyarul olvasók is tisztában lehetnek, s most csak néhány, Kalmár által is fontosnak minősített kiadványból hoztam példákat.

unio mystica

A'melley Gyönyörüséget mindenkor és mindeneknek-elötte keresni kell, az, hogy az Istennel egyesülhessünk, az ő Szeretetét érezhessük, az ő Igazságát meg-esmérjük, az ő akaratját meg-tudjuk. . .²¹⁴

²¹¹ A könyvnek csak egy 1767-es kiadású példányát találtam meg.

²¹² DÁNIEL 1767, 99.

²¹³ PIKTÉTUS 1752, 108.

²¹⁴ PIKTÉTUS 1752, 394.

Dániel Polixéna fordítja így Pictet könyvét, s ezzel máris az egyik legnehezebb kérdéshez érkeztünk. Teljesen egyetérték Szelestei N. László megállapításával: „[a]z irodalmi művekben előforduló misztikából önmagában a szerző vonzódására a pietizmushoz [...] nem lehet következtetni. . .”, s hogy a valóban „komoly ortodox hitélet is a misztikához vezet.”²¹⁵ Kiegészíteném ezt azzal, hogy *valódi* misztikáról csak abban az esetben beszélhetünk, amikor az extázisban elért *unio mystica* a cél, s a tudat kontrollján túli élmény jön létre. Időn túli és elbeszélhetetlen állapot ez, s misztikusnak csak az nevezhető, akinek része volt ebben.²¹⁶ A pietizmussal kapcsolatban gyakran emlegetett *unio mystica* azonban – természetesen leszámítva a valódi misztikus élményeket – nem egészen ezt jelenti. Johann Heinrich Tönnies (kieli professzor, többek közt Lambert levelezőtársa) Halléban, szintén 1766-ban megjelent művében pontosan fogalmaz:²¹⁷

Schon jezt entstehet aus dieser Heiligung der gotergebenen Menschen und Gottes gütiger Neigung zu ihnen eine genaue geistliche *Vereinigung*: Gott verbindet sich mit seinen Gläubigen auf eine vortheilhafte und kräftige Weise, aus Gnade und Barmherzigkeit vereiniget er sich mit ihnen auf ewig, nach seiner unwandelbaren Treue wil er die, so ihn lebendig erkennen, unberrückt in seiner Gemeinschaft behalten: wer also dem Ewigen anhanget, ist mit ihm zu einem Geiste vereiniget.

[...]

... müssen geheiligte Seelen *Wohnungen* des Höchstens heissen, und er ist in ihnen *gegenwärtig*.²¹⁸

²¹⁵ SZELESTEI N. 1994, 213.

²¹⁶ SÖHNGEN 1982, 12, 13.

²¹⁷ A Kalmárhoz hasonló szellemi pályát befutó Tönnies történetünknek más szempontból is fontos szereplője. Lambert a vele folytatott levelezés hatására kezd el komolyan foglalkozni az univerzális nyelv gondolatával, s levélváltásuk után pár évvel toppan be hozzá Kalmár György a tervezetével.

²¹⁸ TÖNNIES 1766, 613. [Az Istennek magát felajánlott emberek megszentelődéséből, és Istennek a velük szembeni jóságos hajlandóságából már most létrejön egy pontosan szellemi *egyesülés*. Isten összeköti magát előnyösen

Kalmár – feltehetően nem közvetlen hatásra – igen hasonlóan fogalmazta ezt meg:

... denn, nach dem wir in Christo eingepflanzt worden, ja mit Ihm eins worden sind, wissen, das wir GOTT leben; und nach dem leben, das wir in Christo haben, und nach dem leben, mit welchem *Christus in uns lebet* (Gal. ii:20.), sind wir mit GOTT eins worden, das wir mit Ihm leben und herrschen in ewigkeit.²¹⁹

Nem *valódi* misztikus élményről van tehát szó, de ez az állapot, amibe a megtért, újjászületett eljut, nyelvileg nehezen kifejezhető.

istenfélelem A töredelmes bűnbánat elvezet az újjászületéshez, de az önmagunk számára megszerzett Isten csak addig lakozik bennünk, ameddig *féljük* az Urat, amíg a bűn felismerésén alapuló bűnbánattal kezdődő folyamatot fenntartjuk magunkban:

Weiter, wenn wir *unser seelen krankheit* und *armuth* erkennen, und in allen armfeligkeiten Ihn *zur hülfe rufen*, wie auch *seine Erlösung erwarten*: wenn wir auch wider Seine heilige Majestät gethane und auch wider unsern nächsten ausgeübte *sünden bekennen*; und zugleich mit bufsfertiger seelen und *zerbrochenem* schmerzlichem herzen, wahrhaftige reue über dieselben tragen, dieselbe *beweinen* und nach-

---

és erősen a benne hívőkkel, kegyelemből és könyörületességéből örökre egyesül velük, változhatatlan hűsége miatt azokat, akik őt élőnek ismerik el, őszintén megtart közösségében: tehát, aki az Örökkévalóhoz csatolja magát, egy szellemben egyesül vele. <... > a megszentelt lelkeket a Legnagyobb *lakhelyének* kell nevezni, és ő bennük *jelenváló*.]

²¹⁹ KALMÁR 1766, 12. [... miután beléoltattunk Krisztusba, vele eggyé lettünk, tudjuk, hogy ISTENben élünk; és a Krisztusban való élésünk, és Krisztusnak a bennünk való élése miatt egyek lettünk ISTENNel, Vele élünk és uralkodunk az örökkévalóságban.] A hivatkozott locus: „Krisztussal együtt megfeszítettem. Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; amely életet pedig most testben élek, az Isten Fiában való hitben élem, aki szeretett engem és önmagát adta értem.”

folgends *meiden*: dabey aber, wenn wir *in dieser Gottesfurcht* bis in den tod *beständig* verbleiben.²²⁰

John Wesley, a metodizmus atyja az 1725-ös megtérése előtti életét a „szolga hite” kifejezéssel illeti, míg az azutánit a „fiú hite”-vel.²²¹ Az újjászületettek kedvelt megkülönböztetése ez, ugyanis szerintük a szolga és a fiú hite, istenfélelme minőségileg mást és mást jelent. Kalmár is él *Traktátusában* ezzel a megkülönböztetéssel, és szerencsénkre a részlet a magyar változatban is fennmaradt:

Igy már az Istent a midőn féljük, mint fiak, *fiúi félelemmel* féljük: a gonosz emberek pedig csak *szolgai félelmet* mutatnak, a midőn *félnek Istentől*; mert az ő *batalmától* és *büntetésétől félnek* és *rettegnek*: de azért *nem félnek az Istent*, hanem csak *félnek tőle*, mint *szolgák* az ő *Uroktól*. Malakiásnál olvassuk (1:6.) *A szolga tiszteli az ő Urát, az az, fél az ő Urától.*²²²

A valódi istenfélelem hangsúlyozása természetesen nem csupán a pietisták kiváltsága, de a *mi* és az *ők* szembeállítás a félelem minősége alapján a kegyességi mozgalmak egyik jellegzetességévé teszi ezt a kiemelést. Dániel Polixéna (Pictet) Kalmárhoz hasonlóan szintén különbséget tesz félelem és a félés között:

... a’ fiúi Félelem az Istennek mind Jóságának mind pedig Keménységének meg-gondolásából származik, melly-es egybe vagyon az Isten’ szeretetivel kötve, és ez az Isten’ fiaihoz illik.

²²⁰ KALMÁR 1766, 7. [Továbbá, ha felismerjük lelkünk betegségét és szegénységét, és minden nyomorúságunkban Őt hívjuk segítségül, ahogyan a megváltását várjuk, ha felismerjük, hogy az Ő szent fenségessége és közvetlen felebarátunk ellen bűnt követtünk el, és egyidejűleg bűnbánatra kész lélekkel és összetört fájdalmas szívvel igaz megbánást tanúsítunk emiatt, azt megkönnyezzük és a jövőben elkerüljük, s mindezek mellett, ha ebben az istenfélelemben a halálig állhatatosan megmaradunk.]

²²¹ STREIFF 1995, 625.

²²² *Kalmár György*. . . 2000, XI. forrás, 121.

A' szolgálai Félelem pedig éppen csak a' büntetéseknek meg-gondolásából származik, nem-is tiszta szívből és Lélekből tselekszi az engedelmességet, hanem csak külső-tselekedetek által mutatja, a szolgáláknak szokások szerént.²²³

Kalmár a *VMABC*-ben a már *megszentelteket* arra buzdítja, hogy másokat is azzá tegyenek, de legfőbb célként azt teszi meg számukra, hogy gyermekeiket az isteni – fiúi, gyermeki – félelemre neveljék:

Szüntelen ISTEN-el társalkodj: féljed a-Ménny-et!
Házad' egész népét jártassad az-UR-al egész nap':
éjjel-is, el-né műlass'd, társalkodtassad ő-véle!
Gyermékidet szentül *az-ő-félelmébe* neveljed!
és mindén órájokat ugj intézz'd a-nagy UR-ért,
hodj ők sémmit időt sém *az-oskola-bázba*, sém *otthonn*,
el-né-veszessenek; ám mindénben *a-czélra* tekintvén.
[...]

Micsoda cél az? *Az-ISTENnek félelme a-leg-főbb*.
Mindén egész *czélodnak* ugyan ez lédjén *a-czélja!*²²⁴

Az igaz istenfélelemre való szüntelen törekvés meghozza gyümölcsét. Kalmár, a Jézus, Sirák fia könyvében foglaltakhoz hasonlóan sorolja fel mindazt, amit elnyerhet az ember:²²⁵

Szűkfégéss *mindénre* s *igén-baszness a-kedjesség*.
Lédjén az-ért *az-ISTENnek félelme sinórod*
mindénben! Mindén *czélodra e' regula-által*
el-juthatsz! lészén öröme s nyugodalma szived-nek.
Lész *jó fiú*, s *jó léány*, à-gyermékéd, és *jó tanítvány*
lészén igaz *bazafi*; s szerező *atyafi* s *jó Kérésztjén*:
lész *abból jó lakos*, égenés lélkü tüzi *szomszéd*:
lész hűfégés, igaz szívü, áldott *felelég* s *férj*:
lész gyermek nevelésre-való *atja*, kedjés *anyácska*:

²²³ PIKTÉTUS 1752, 47, 48.

²²⁴ *VMABC*, 320–321 (124–125).

²²⁵ Annak ellenére, hogy a *Sirák fia könyve* nem tartozik sem a protestáns, sem a zsidó hagyományban a kanonikus könyvek közé.

lész jámbor *gazdácska*, kegyes és iftenés *afszőny*
lész, igazán, élő és méltó *Tagja Hazánknek*:
lész *a-Királynak* igaz hívfégés *alatta-valója*:
s lészén *szíve-szérint* mindénben *a-ménnyei URnak*.²²⁶

Az utolsó három sorral – nem először a VMABC-ben – pár évvel korábbi *Traktátus*ára utal vissza; az elsőre talán nehezen megérthető következmény magyarázatát abban adja. Kalmár több oldalon ír a gyereknevelés fontosságáról és hasznáról, sőt javasolt mikéntjéről is. Ennek összevetésére az intézményesült pietizmus nevelésműködésével és a megvalósult példákkal jelen könyvben nem vállalkozom, de megjegyzem, hogy a szöveg már első olvasatra is ígéri egy ilyenfajta vizsgálat sikerességét.

A megtérés, az újjászületés, az élő egyházba történő belépés a lelki keresztség által – mint említettem – nem egyszeri esemény. Az Úr akkor lakozik szüntelenül a megtértben, ha az kész minden pillanatban a *purgatióra*, az élő egyházbeli tagság megújítására:

Említém *à-lelki kérészfégét*-s: hodj az-által
mindén meg-fzentélt *idején* à-fzent *Avatásnak*
szűkfég-vólna *kérészfélkédni a-fzentnek*, a-míg él:
mert ez vólna az-édjik igén bizonyos *jele* ànak,
hodj *gyökeret* vert az-URNak félelme ő-benne.²²⁷

Kalmár a *Traktátus*ban a *mit jelent félni az Urat?* kérdésre keresi a választ, s ehhez előbb meg kell határoznia az Úr fogalmát: Ki az, aki méltó erre a félelemre?

istenfogalom Túl egyszerűnek tűnhet ez a kérdés és a rá adott válasz is (a magyar változat szerint):

Az URon értetik az UR ISTEN, a ki mindeneknek Teremtője 's Meg-tartója; minékünk-is Teremtőnk 's Meg-tartónk. Nem más az Ur, hanem az UR ISTEN értetik: mert olly 'Sidó szóval tétetik-ki, melly a *Ménnyei Felségen*

²²⁶ VMABC, 352 (156).

²²⁷ VMABC, 359 (163).

kivül mást senkit nem illet, t[udni] i[llik] *Jébova*. Melly azt tészi, hogy *a ki volt, a ki vagyon, és a ki lészen*; az az, örökkévalót tészen.²²⁸

A *VMABC* elején – az abc-metafora jelentésmezejét *radikálisan* kitágítva – utalás nélkül így határozza meg az Úr fogalmát:

Dè, mint èdj Szent Embër *amà Látásba* tanúlta;
s azt, örök emlékezetre, minêkünk-’s hagyta írásban;
halljuk! s tartsuk efüzünkbe, Szívem! mit *mond õ-magáról*
a-mënyyekben Üld: hodj, *aç-Alpha, aç-Ó-méga-ís Ó*:
hodj magarán mondjam-ki-’s; *Õ aç-Elsõ s aç-Utólfó*.
Ezt tëlzi: *Õ ègjedüll ama Kezdet s Végezet: Amen.*²²⁹

Kalmár többször hangoztatott radikális biblicizmusa szembeállítja istenfogalmát a 18. század filozófiai istenfogalmával, amelyben Isten gyakorlatilag a legtökéletesebb emberi tulajdonságok megtestesülését jelenti:

[Die Naturalisten²³⁰] . . . ob sie gleich deutlich nicht leugnen, daß *GOTT sey*; aber doch sie verkleinen seine *herrliche Göttliche Majestät*, da sie von feinem *Göttlichen Wesen*, von feinen *Göttlichen Eigenschaften*, von feiner *Göttlichen Vorforge* und *Enigen Schliüssen* also reden, schreiben und lehren, daß man daraus jußt dieses heraus bringen muß, daß *kein GOTT sey*. Sie sind in der wahrheit auch *Atheisten*, das ist, *ohne GOTT seyende*, oder aber, *Gott-leugnende, Gottheit-leugner*.²³¹

²²⁸ Kalmár György. . . 2000, XI. forrás, 118. A német változat megadja az utalást a locusra: Jel. 1,17.

²²⁹ *VMABC*, 205 (9). A hivatkozott locusok: Jel. 1.8, 1.11, 21.6, 22.13.

²³⁰ A szó jelentése Bod Péter magyarázata alapján érthető meg: „*Naturalisták*, a’ kik úgy tartják hogy az ember tsak a józan okosság által az idvességre mehet, a’ Szent Irásnak és a’ Kristus elégtételének tudásán kívül.” BOD 1777, 535. Ma deistának, pantheistának neveznénk őket.

²³¹ KALMÁR 1766, 17. [A természethívők habár egyértelműen nem tagadják ISTEN létét, mégis lekicsinyítik nagyszerű isteni fenségességét, amikor isteni

Többször szembeszáll ezzel a nézettel; számára Isten az – és csakis az –, amit ő mond magáról a Bibliában. A létező Isten ez, ahogy a *VMABC* egy másik helyén nevezi:

Mind az-*Alpha* tehát mind az-*ödj Ó-méga* Iften:
à-mi vadjon valahol, mindennek *kezdeté, czejlja*;
Tőle *jóven s függvén* a-mî vólt, vadjon, és mî jövendő.
Ő egjedüll a-ki *vólt, s lészén*, mint mondja magáról:
értsd-mégg; *élt-vala mindénkor, s mindénha fog-élni*:
A-méllj ő félfégés, *örök s mindénbai vóltát*
más helyeken [szintén ollj [szóval tēfzi előnkbe,
méllj *lételt* magjaráz; de egész és *teljes erőben*.²³²

Ennek a Bibliából megismerhető létező Istennek a neve Jehova: Úr.

Röviden összefoglalva: Kalmár istenfogalma azonos a Bibliában önmagát meghatározó Isten fogalmával, aki magát Jehovának, Úrnak nevezi. Istennek ez a meghatározása értelemszerűen szembekerül a filozófiai istenfogalommal. A *valóságos* istenfélelemre csak ez az Úr jogosult:

---

lényegéről, isteni tulajdonságairól, isteni gondviseléséről és örök határozatiról beszélnek, írnak vagy tanítanak, amiből jusst sem lehet mást kihámozni, mint hogy nincs ISTEN. Valójában ateisták is, ami azt teszi, hogy ISTEN nélkül létezők, vagy istentagadók, istenség-tagadók.] Schmidt-Biggemann a német felvilágosodás filozófiai profiljáról írt monográfiájában így fogalmaz: „Der Gottesbegriff dieser Philosophie [itt ti. a leibnizi] war Inbegriff seiner Prädikate, Inbegriff von Weisheit, Liebe, Güte, Gerechtigkeit und Allmacht.” [Ennek a filozófiának az istenfogalma Isten predikátumainak, bölcsességének, szeretetének, jóságának, igazságosságának és mindenhatóságának az összességét jelentette.] SCHMIDT-BIGGEMANN 1988, 64. Vö. ezzel Freud szép, *pietista* megjegyzését: „Szeretnék elvegyülni a hívők sorában, hogy azoknak a filozófusoknak, akik azt hiszik, hogy a vallás istene menthető azzal, hogy egy személytelen, árnyékszerűen absztrakt elvvel helyettesítik, a szemükre hányjuk, ne vedd hiába az úr nevét!” FREUD 1982A, 338. Önkéntelenül eszébe jut az embernek Blaise Pascal *Mémorialj*ának első kijelentése: „Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákob Istene, nem a filozófusoké és tudósoké.” PASCAL 1999, 21.

²³² *VMABC*, 208 (12). Itt újra a Jel 1.17-et idézi.

*Fürchtet, preijet und lobet JEHOVAM! Fürchtet, preijet und lobet den EWIGEN! O fürchtet, preijet und lobet den, der war, der ist, und der feyn wird; den ERSTEN und den LETZTEN!*²³³

A fenti fejezettel azt akartam bizonyítani, hogy Kalmár György életének és műveinek megértéséhez nagy segítséget nyújt, ha segítségül hívjuk a 18. század közepére csúcspontján már jócskán túljutó európai pietizmus tovább hagyományozódó fogalomkörét. Semmiképpen nem volt célom, hogy Kalmárt pietistának kiáltssam ki. Tulajdonképpen azt sem tudom eldönteni, hogy a hallei pietizmus – vagy annak egy ága – használta-e ki őt, vagy éppen fordítva történt a dolog.

2.3. a személy mint jel

Szóltam már arról, hogy Kalmár György különböző időpontokban és különböző személyeknek miként nyilatkozik utazásai céljáról. Úgy tűnik, hogy a *valóságos*, tehát nem homályban lévő világ megírása a célja, s ehhez elengedhetetlenül szükséges az érzékszervekkel felfogható valóság ismerete is. Mindenekelőtt az embereké, mint test-jeleké:

Míg *úton-járó* lésezek, igj fog-lenni a-dolgom:
mîg fzejlélgetem à-fok-féle *szëmöt, fület, aj'kat*;
s nézgetem à-fok-féle *szëmöldököt, homlokot, orczáat*;
s a-fok-féle *nyakat, haját, órrt, fogat, állat*; a-többit-'s,
emberek erkölcsét *a-miből* lehet *el-ki-jelezni*.²³⁴

Az emberi test is jel, s a *VMABC* bevezető (himlő-allegória) részéből tudható, hogy ez a jel, eredeti tisztaságát és Istenre utalását elvesztve, korrumpálódott. De a már elhangzott *Tedd magad Istenné!* parancs – minden más jelentése mellett – mintha arra is felszólítana, hogy eredeti

²³³ KALMÁR 1766, 26–27. [Féljétek, magasztaljátok, dicsérjétek JEHOVÁT! Féljétek, magasztaljátok és dicsérjétek az ÖRÖKKÉVALÓT! Ó féljétek, magasztaljátok és dicsérjétek azt, aki volt, aki van és aki lesz; az ELSŐT és az UTOLSÓT!]

²³⁴ *PS*, 416 (220).

állapotát az ember helyreállítsa a minta alapján: „*in dem angefichte JESU CHRISTI*”.²³⁵

2.3.1. *fiziognómia és pietizmus*

A fiziognómia tudományának említésekor a legtöbb emberben Lavater neve idéződik fel először, s esetünkben ez indokolt, ugyanis, ha lehet egyáltalán pietista fiziognómiáról beszélni, akkor éppen ő a legmegfelelőbb példa. Kevesen tudják, hogy a svájci lelkipásztor 1768-as megtérése és újjászületése után kezdi el írni *fiziognómiai fragmentumait*, s vizsgálódásainak tudományos alapjait nagyrészt éppen a megtérés hatására dolgozza ki.

Nem áll szándékomban bemutatni a fiziognómia több évezredes történetét, de Lavater *esetének* vázlatával sem akarom sugalmazni Kalmárra gyakorolt bármiféle konkrét hatását, bár ezt nem lehet kizárni. Célom inkább bizonyos lehetőségek és párhuzamok felvillantása.

Lavater megtéréséig a felvilágosult – racionalista – teológia híve, de megtérése után Krisztus személye válik gondolkodásának központjává.²³⁶ Fiziognómiai tanulmányainak is az ő, az emberek számára el nem érhető, legtökéletesebb szépségű alakja lesz az alapja. Ennek lenyomatát – „*die Anschaubarkeit Gottes*” – akarta az emberben megmutatni, hiszen a bűnbeesés ellenére Isten az embert mégiscsak a maga képére teremtette.²³⁷ Az emberi testet palimpszesztként képzelte el, amelyen a természetes, az eredeti fiziognomikus összöveg egy másodlagos, az egyedi emberi intenciók szülte írás miatt újra és újra, egyre inkább eltűnik a *szemünk* elől. S habár nem látható, ennek ellenére feltételezhető a nem változó testi ősforma mint összöveg.²³⁸

Számomra Lavater most annyiban fontos, hogy a fiziognómiai elmélete alapját képező jelfelfogását Leibniz, Wolff és Lambert filozó-

²³⁵ Tkp. „Jézus Krisztus látványa szerint” KALMÁR 1766, II.

²³⁶ Olyannyira, hogy a mából nézve már-már mulatságos, egyes kortársak számára viszont egyértelműen elutasítandó volt, ahogyan többször meg akarta téríteni Moses Mendelssohnt. Kapcsolatuk emiatt egy idő után meg is romlott.

²³⁷ WEIGELT 1991, 97, 98.

²³⁸ GRAY 1994, 171, 172.

fiájából meríti, és – igaz, testi formákkal kapcsolatban – hasonló következtetésekre jut, mint Kalmár azonos forrásokkal a nyelv esetében. A természetes és az önkényes jelek viszonyáról és alkalmazhatóságáról, illetve megérthetőségéről van szó. Ha képesek lennénk a jelek és formák gyakorlatilag végtelen halmazában megtalálni a valóban ősi, eredeti jeleket – mikor még jel és jelölt között átlátható a kapcsolat, vö. a névadás aktusával –, akkor birtokába kerülnénk a világ megértésére felfoghatatlanul alkalmas jelrendszernek.²³⁹ Lavater az ősfomák felmutatásával az ember eredeti, természetes, bűnbeesés előtti és üdvözülés utáni nyelvét véli megtalálni. Ezen a közvetlen nyelven a formák kommunikálnak egymással, s ez csak annyiban hangzó, hogy egyben zenei is.²⁴⁰

2.3.2. *fiziognómia és Kalmár*

Denn *wir sind feyn werk, geschaffen in CHRISTO JESU zu guten werken, zu welchen GOTT (uns) zuvor bereutet hat, dafs wir darinnen wandeln follen.*²⁴¹

Kalmár fiziognómiai elképzeléseit ismeret- és nyelvelméleti felkészültsége, feltételezhető megterése és újjászületése, illetve a könyvtárában található számos olyan könyv fényében kell értékelnünk, amelyek a fiziognómiával kapcsolatos megállapításokat is tartalmaznak, illetőleg éppen a nevezett tudomány a tárgyuk. Ezek közül kiemelkedik Lemnius könyve, az *Occulta naturae miracula*, amelyben külön fejezet foglalkozik a fiziognómia tudományával.

Das XXVI. Capitel. WIE DIE PHYSIONOMEY / DAS IST / DIE KUNST / DIE DA AUS EUSSERLICHEN ZEICHEN DES LEIBS ALLE VERBORGENE NATUR / ZUNEIGUNG UND SITTEN DES GEMÜTS / URTEILET / NICHT ZUSCHELTEN IST / AUCH WELCHE ZEICHEN MAN SONDRLICH IN

²³⁹ GRAY 1994, 169.

²⁴⁰ WEIGELT 1991, 79.

²⁴¹ KALMÁR 1766, 10. [Mert mi az ő műve vagyunk, JÉZUS KRISZTUS-ban teremtve a jó cselekedetekre, amelyekre ISTEN (minket) korábban felkészített, hogy mi azzá váljunk.]

ACHT HABEN SOL / NACH BELERNUNG DER HEILIGEN
SCHRIFFT.

Viel künste werden verachtet und vernichtet / darumb
das sie betrieglich sind / und viel unnützes aberglaubens
haben / Aber die Physionomey / das ist / die kunst /
die da aus der gestalt des angesichts / augen / lineamen-
ten / und allerley zeichen / die geschickligkeit der natur
/ und alle zuneigung des menschen urtheilet und weis-
saget / ist keines weges unter die abergleubische kunst
zurechnen. . . ²⁴²

Mindenképp megemlítendő még Thomas Morton *A Treatise of the Three-
fold State of Man* című könyve. Miután a szerző tisztázza, hogy miben
is áll az Istenhez való hasonlóságunk, a valódi formai hasonlóságot
kizárólag Krisztus személyének tartja fenn:

. . . onely Christ the eternall and essentiall Sonne of God,
is the expresse character & engrauen forme of the Father,
being so much more his Image then any Man or Angellis:
as a naturall Son begotten of the body of his Father,
beeing of the same substance, flesh, bloud, bonestature,
colour and conditions with his Father, is more his Image
then is an Ape, Horse, or any other Beast.²⁴³

²⁴² LEMNIUS 1580, 525. [XXVI. fejezet. Hogyan nem szabad szidalmazni a
fiziognómiát, azt a tudomány, amelyik a test külső jeleiből a lélek rejtett
természetét, hajlamát és erkölcsét megítéli, amely jeleket a Szent Írás taní-
tása szerint különösen figyelembe kell venni.

A tudományok sok ágát nem veszik figyelembe vagy tagadják, azért, mert
azok csalfák és haszontalan eretnekséggel vannak tele. De a fiziognómia,
az a tudomány, amely az arc formájából, a szemből, a vonásokból és más
jelekből az ember természetéről és hajlamairól ítél és jósol, semmiképpen
nem sorolható az eretnek tudományok közé. . .] A könyvnek csak ezt az
1580-as német fordítását ismerem.

²⁴³ MORTON 1629, 311–312. [Egyedül Krisztus, az Isten örökkévaló és egylé-
nyegű Fia, az Atya látható kifejeződése és kivésett formája, sokkal inkább
az ő Képmása, mint bármely Ember vagy Angyal, mivel az apa testéből tes-
té lett természetes gyermeknek egy anyaga, húsa, vére, csontozata, színe és

Ezek után elgondolkodtató, hogy pontosan mit érthet Kalmár a *Természet-értő* kifejezésen a *Lexicon Hungaricum* adott pontján?

– Ábrázatból-való jövendölés; Arcza-nézés; Természet-értő: *Physiognomus*; *Physiognomista*.²⁴⁴

A-testben-levő hiba minek a-jele? argumentum alatt tárgyalja a *VMABC*-ben a kérdést, s fontos tudni, hogy a helyes neveléssel foglalkozó sorok között. A szimbolikusan gondolkodó számára a testi hiba a bűnbeesést követően megjelenő erkölcsi romlást ábrázolja:

mert *gonosz erkölcsnek* jele mind az-iljen erő-fzak,²⁴⁵
vagy mocsok, és hiba: lédjén! akár-mi okozta ám aztat.
Nagy csuda lészén ugan; ha találhatsz *édjet ezérben*,
a-ki *gonosz nem* volna. Lészén pedig annak az-édjnek
fókal *több*, s méltóbb *dicséreti* mint sém égjêbnek:
mert ő az-épek-nél ékessbb; *erkölcse szélidebb*.
Itt nyilván vadjon az-Iftennek hatalma, kégyelme.²⁴⁶

Már Lemnius utal arra, hogy ez a feltételezett nem ép test – romlott erkölcs-viszony csupán statisztikailag igazolható; kivételek vannak, illetve a nevelés által lehet törekedni arra, hogy legyenek:

Weiter / ob wol nicht alles so genaw mit dieser kunst
deutung oberein trifft / und viel ding anders / als die
eusserlichen zeichen des leibes mitbringen / sich oft
erfinden / entweder durch fleissige angewandte zucht der
Eltern und Zuchtmeistern / oder aber durch sonderliche
gnade Gottes / jedoch sind die anzeigung des mehren
teils warhafftig und gewis / und diese kunst ist in denen

állapota van az apjával, így inkább annak képmása, mint egy méh, ló vagy bármely más barom.] A felsorolás az előzmények alapján természetesen kiegészítendő az emberrel is.

²⁴⁴ Kalmár György. . . 2000, XV. forrás, 169.

²⁴⁵ Ti. a testi hiba.

²⁴⁶ *VMABC*, 353 (157).

desto gewisser / die die natur mit einem sonderlichen
zeichen angezeigt hat. . . ²⁴⁷

Valójában Kalmár is a nevelés fontosságát hangsúlyozza, amikor az úgymond *szélsőséges* példát, a testi elváltozást veszi elő. S hogy ez korrigálható, az csak annak a felismerésnek tudható be, hogy van eszköz a *lelki ember* megújítására, illetve a legtökéletesebb formához való hasonítására:

Van módod: ki-léhet pótolnod mindén hibáit
a-nevelés-által: s lészén nyugodalma fziivednek.

[. . .]

ISTENTől adatott *áldott* jó *Régula* s *Esz-köz!*
Ollj esz-köz! mëlj-által a-fél-fzég fziinte *még-épül!*
Mëlj-által *széppé* lészén, a-ki *rút* a-mocsoktól!
Es ugan a-csúfból fog-lenni *szerelemet* embër!²⁴⁸

Mindezek a *VMABC* első része, a himlő-allegória értelmezése során válnak igazán érdekessé. A mű első 1245 sorának értelmezése mindezeket nem hagyhatja figyelmen kívül, s az ember testi bajainak aprólékos leírása talán mégsem a szerző szadisztikus hajlamaira utal, mint Weöres Sándor feltételezi. Ám ezek már az újjászületett és a világot másként látó ember nyelvi problémái.²⁴⁹

Előfeltevésem a következő volt: a Kalmár nevéhez köthető szövegek újbóli befogadását nem csak az időbeli és kulturális távolság nehezíti meg, hanem egy bizonyos – közismert, valójában nem megalapozott – irodalomtörténeti hagyomány is, amely ezeknek a szövegeknek megváltoztathatatlanak tűnő, leértékelt helyet jelölt ki. Ez az alaphelyzet

²⁴⁷ LEMNIUS 1580, 527. [Továbbá, habár nem minden esik egybe ennek a tudománynak az értelmezéseivel és sok dolog másként mutatkozik meg, mint ahogy azt a test külső jelei közvetítik, vagy a szülők és nevelő mesterek szorgalmas és illő nevelése vagy Isten különleges kegyelme által, mégis az esetek nagy többségében a jelentése igaz és bizonyos, és ez a tudomány azok esetében bizonyosabb, akiket a természet különleges jelekkel jelölt meg. . .]

²⁴⁸ *VMABC*, 353, 354 (155, 156).

²⁴⁹ Akinek már testi megjelenése is borzadályt ébreszt környezetében.

véleményem szerint igen szorosan összefügg a *szerző-történet*tel. A Kalmárral szembeni – zömében elutasító – egykorú és 19. századi kritika nehezen függetleníthető a szerzőről kialakított képtől és a fiktív *szerző-Kalmár-szubjektum*tól.

Kalmárról jobbára csak legendák maradtak fenn, amelyek a személyével szembeni ellenszenvet – érvényes kritikai vizsgálat hiányában – a legtöbb esetben kivetítették a művekre. Ez a hozzáállás a magyar irodalomtörténetben Kazinczy jellemzésével vette kezdetét. Bevallottan nemcsak a szerző műve, de a szerző személye által megjelenített világ is idegen, érthetetlen számára. Ezt követően a Kalmár-szakirodalom nagy része fontosnak tartotta, hogy foglalkozzon Kalmár személyével. Az elemzett, bemutatott művek mögött mindig ott van a személy mint ok. A legendás *figura* magyarázza az elutasítandót és a dicsérendőt is.

Kalmár esetében a helyzetet tovább nehezíti, hogy irodalminak tartott művében a szerzői szubjektum folyamatosan elhatárolódik a szerző-személytől, illetve azonosul vele. A kutató, ha akarja, ha nem, a Kalmár György nevet nem csak a szerző-személyre, hanem a szerzői szubjektumra is alkalmazza.

A nevesítés és a tulajdonságokkal való felruházás során viszont *meghal* a szerző mint a műben jelenlévő szubjektum: születik ellenben egy névvel bíró személy, egy hivatkozási pont, akinek tarsolyában ott lapulnak *saját* művei. Amilyen a mű, olyan a szerző-ember, amilyen a szerző-ember, olyan a mű.²⁵⁰ A név egy halmazt jelöl ki, amelyen belül – tehát hierarchikus viszonyban – részhalmazok találhatók: a művek maguk. Ha azt állítom, hogy a szerző örült volt, nyilván a műveiben is megtalálom ennek nyomait. Ha egy műről azt állítom, hogy *jó*, akkor ezzel szerzője – és közvetve többi műve is – felértékelődik. A klasszifikáció során szükség van jó és rossz nevekre, szerzőkre egyaránt. Jó szerző nincs rossz szerző mint objektív viszonyítási pont nélkül. Érdektelenekre viszont nincs szükség.

Ebben az értelemben Kalmár György *nevének* fennmaradását kárhoyztatásra ítélt szerepének is köszönhetjük, hiszen sok más feledésbe merült szerző nevével együtt *elfelejthettük volna*, műve és személye azon-

²⁵⁰ A szerzői név mint tulajdonnév több, „mint egy indikáció, mint egy gesztus, mint egy másik személyre rámutató ujj; bizonyos mértékig a leírás megfelelője.” FOUCAULT 1981, 29.

ban a máig ható irodalomtörténeti kánon kialakulása idején büntetésre ítéltetett.²⁵¹ Ha tehát hatástörténetét akarjuk kutatni, vizsgálunk kell Kalmár György, a szerző történetét is. A nevéhez kötött szövegek recepciótörténetétől nem függetleníthetjük saját újraolvasási kísérletünket sem. Nem egyes emberek elítélő nyilatkozatai, hanem egy fiktív, Kalmár Györgyként megnevezett személy gátolta a szövegek értelmezését.

²⁵¹ Talán még pontosabb, ha a Kalmár György *név* fennmaradásáról beszélek, hiszen művei – amint az látható lesz – rendre eltűntek az irodalom- vagy eszmetörténeti köztudatból, s csak lassacskán bukkannak fel újra. Ez a tény is a fenti gondolatmenetet erősíti.

3. A KALMÁR-RECEPCIÓ

...a' rosszúl írott Könyveink több hasznot hoztak nyelvünknek talán, mint-sem azt egyvalaki vélné első tekintettel, mert, a' mint egy tudós Barátom jól észre vette, a' rosszúl írott Magyar munkák bosszontják az ahoz értő Magyarokat, 's egyszer'smind arra ösztönözik, hogy a' Hazának jobbakkal kedveskedjenek.¹

Érdemes ezek után megvizsgálni, hogy Kalmár műveinek kortárs magyar recepciója mit volt képes megérteni műveiből.

A legfontosabb a *VMABC*, illetve a teljes *Prodromus*... recepciója. E művében Kalmár egy olyan poétikai, verstani, ismeretelméleti és nyelvi megújulási lehetőséget kínál fel, amelyet később senki nem fog követni; de mivel a versújítási elsőség szempontjából mindenképp súlya van – hiszen a megújulással szemben egyértelmű várakozás nyilvánul meg – a vele szembeni kritikai elutasítás minden várakozást felülmúl. Arról vannak adatok, hogy a grammatikai rész széles körben ismertté tette nevét, mégis feltűnő, hogy az ugyanabban a kötetben található költeményeit milyen kevesen említik. A következőkben az erről fennmaradt véleményeket gyűjtöm egybe.

¹ *A' rosszúl írott Magyar Könyvekről*. SÁNDOR 1795, 75.

3.1. a Prodrömus. . .

A *Valóságos Magyar ABC* mint irodalmi mű kritikai fogadtatására – a számomra elérhető adatok alapján – tizenegy évet kellett várni. Rájnis József indulatos bírálata *Kalauz*ában igen hosszú időre meghatározza a költeménnyel szemben alkalmazandó alaphangot. Ítélete nyomán vita bontakozott ki, amely Kalmáron és művén túl azért is érdekes és számon tartandó, mert ez az első, irodalmi műről magyar nyelven nyomtatásban is nyomon követhető *pennacsata* kritikátörténetünkben.

Rájnis a *Kalauz*ban – amely vallomása szerint kilenc évvel korábban, tehát 1772-ben keletkezett – a következőket írja Kalmárról, illetve költeményéről: „miért-hogy sok ugyan, de rossz a’ verse”. Ennek oka szerinte a költő szabadsággal való gyakori élés. Következtetését így fogalmazza meg:

Többet merészlett egy minapi Veszprémi Filologus, a’ kinek verseiben akármelly magánhangzó, ámbár egyképen légyen helyhesztetve, egyszer röviden, másszor hosszan hangzik.

[. . .]

Te, igaz Poéta! Ó’d magad’ e’ szabadságtól; mert bizonyára Strutznak tojományából származott, a’ kinek gyomra ezt meg-emésztheti. Nyelje-el bízvást a’ Pégazusnak patkóit: mozgassa, tsattogtassa szárnyait: röpjöljön Helikon’ tetejére; majd el-éri, mikor a’ Strutz-madár a’ magasan-kerengő Sasnak szárnyait röpülésével meg-előzi.²

Kalmár (*Strutz-madár*) tehát nem költő, és nem is lesz az soha, mert versei rosszak, folyamatosan felrúgják a (helyesírási) szabályokat. Ráth Mátyás erre reagálva nem az ítélet jogosságát, hanem annak mértékét teszi szóvá a Magyar Hírmondóban:

. . . egyebeknek hibájok avagy külömbetértések felől igen kemény ítéleteket téssen. Kiváltképpen Kalmár György Uramnak, nemcsak az előljáró beszédben, hanem más

² RÁJNIS 1781A, 143, 153–154.

helyeken is, valaholott előakadott, irgalmatlan vágásokat kellett szenvednie.³

Ráth megjegyzéseire Rájnis egy egész könyvben válaszolt: a *Megszerzésben*. Itt részletesebben is kifejti Kalmárral kapcsolatos észrevételeit. Ítélete nem változik, csak kifejtése alaposabb, s négy pontban foglalja össze Kalmár művének hibáit:

Ha Ötsém Uram *Kalmár Györgynek* könyveit olvasta, tsuda, hogy rajta nem szánakodik, és egynéhány hasznos érvágásokat irgalmatlan vágásoknak nevez. [. . .] Nem tagadhatni, hogy irtóztató rossz ő Kegyelmenek *Prodromus* nevezetű könyve.

[. . .]

1. A' Magyar nyelvet úgy adta előnkbe, mintha minden-féle nyelvekből öszve-rakott moslék vólna:
2. Ugyan e' nyelvet a' mássalhangzó bötűknek ok-nélkül-való meg-kettőztetésével, és hármásításával akarta bővíteni:
3. A' Magyarokat olly szókkal kínálta, mellyeket okos ember jóvá nem hagyhat:
4. Rossz Versei által a' Magyarokat a' Magyar könyvek' olvasásától el-ijesztette. . .⁴

Az első három érv a könyv grammatikai részével kapcsolatos, a negyedik ellenben a költeményre vonatkozik. A kritika megalapozottságát nehéz lenne cáfolni, hiszen az érvekkel – azokat így kiemelve – egyet is lehet érteni. Két ok miatt tartja rossznak a verseket (amelyeket „gyomor-émelygés nélkül nem olvashatni”):

Mert ám nem tsak azért, hogy ezekbenn akármelly magánhangzó, akármelly-képen légyen helyheztetve, egyszer röviden, másszor hosszan hangzik, hanem a' versek' velejére-nézve-is felette-igen útálatos a' *Prodromus*.⁵

³ *Magyar Hírmondó*. . . 1981, 355.

⁴ RÁJNIS 1781B, 10–11.

⁵ RÁJNIS 1781B, 18.

Fontos és egyedülálló bírálat ez, hiszen az egyetlen nyomtatásban fennmaradt kritika, amely a költemény tartalmát illeti. Rájnis közelebbről nem részletezett elvek alapján – úgy tűnik – mai értelemben *irodalomként* ítéli meg, ítéli el a *VMABC*-t. Feltételezhető, hogy nem csak ő olvasta akként. Ráth Mátvás újabb reagálásában azt közli, hogy Rájnis eljárása – igen kemény, valójában szokatlanul éles ítélete – másoknak sem nyerte meg tetszését: „... most is kezemnél vagynak sokaknak hozzám küldött leveleik, melyekben hasonló ítéleteket jelentették.” Bár szükségesnek tartja hozzáfűzni:

Én Kalmár uram álmodozásainak soha pártfogója nem voltam. De azt mindenkor sajnálom, mikor a tudósok nem tudnak egymással tisztességesen bánni; mintha nem lehetne más vélekedéseit becstelenítés nélkül megcáfolni.⁶

Jó lenne tudni, hogy azok a hozzá küldött levelek vajon csak Rájnis kritikájának szokatlan hangnemét tartják-e elvetendőnek, vagy annak lényegét, az ítéletet magát? Mégiscsak érthetetlen, hogy a magyar irodalmi megújulás idején majdnem hatezer sor hexameter – Rájnist és a bemutatott kisebbfajta vitát kivéve – visszhangtalan maradjon. Vajon az irodalmi közvélemény részéről ez az *elhallgatás* az elutasítást jelentené, s talán az elvárás volt túl nagy vele szemben? (Vagy egész egyszerűen: nincs intézményesült irodalmi közvélemény.) Hiszen a rövid idő alatt kialakuló *Ki volt az első?* versengésben Kalmár megkerülhetetlen figura. Ennyi hexametert nem lehet semmissé tenni, csak ha hallgatnak róla.

Pár évvel később a Rájnissal szembenálló Baróti Szabó Dávid ügyes ötlettel bizonyos dolgokban Kalmár követőjének nevezi Rájnist.

Mivel sem a' nyomtatott könyvek, sem a' nyelvjárás nem kedveznek ezen írásnak: jobb, jobbítom, jobban, 's a' t, miért akarta ebben inkább Kalmár Györgyöt követni? ha regula szerént így kellene is esni az írásnak, mindazáltal éppen szokatlan, valamint ez: *szeépbe*k (szebbek, szépebek.)⁷

⁶ *Magyar Hírmondó*. . . 1981, 393, 395.

⁷ BARÓTHI SZABÓ 1787, 75.

Nagyobb sértés nehezen képzelhető el vele szemben, és talán nem csak bírálata miatt.

Tudjuk, hogy Orczy Lőrincnek ösztönző szerepe volt a *Magyar Merkúrius* megírásában. Ezért fontos megemlíteni, hogy Kalmár neve és személye felbukkan az egyik versében:

Setét Régiségből léptünk Újságokra,
Okos Tudósoktól furtsa Bolondokra:
Láttuk Tudományok' jeles változásit,
Orfzágrról Orfzággra tsodás vándorlásit.
Solontól le jöttünk fzinTE Kálmár Györgyig [!]
Braminokon által a' Piaristákig:
Horátzától Kónyihozz, *Voltértől* Ortzihoz,
Svifittől Bartsaihoz, *Póptól* Bárótzihozz.⁸

Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy Kalmár itt egyszerre az *okos tudós*, de a *furcsa bolond* is.

1795-ben Sándor István már egy teljesen más irodalmi közegből/közegben írta a fejezet mottójában idézett sorokat. Érvényes lehetett – és az ma is – ez a megállapítás a *Prodromus*... grammatikai és talán prozódiai részére, de semmiképpen nem érvényes az akkorra talán már *csak* szépirodalomként – tehát nem filozófiaként – befogadható *VMABC*-re.

Egyébként valószínűleg felül kell bírálni azt a nézetet, miszerint Kalmár könyve teljesen ismeretlen lett volna a kortársak és a következő nemzedék számára. Ráth a Magyar Hírmondóban az idézett vita lezárulta után (1782 májusában) – minden bizonnyal az etimológiai szótárról és a *Magyar Merkúrius*ról szólva – Apáczai Csere munkáihoz és elképzeléseihez hasonlítja Kalmár készülő műveit:

Kalmár György Uramnak mostan készülő külömb-külömbféle szómagyarázó könyvei nagy segítségére lennének annak, aki néhai Csere Jánosnak nyomdokait követ-

⁸ *Két nagyságos*... 1789, 195. (*Két barátinak boszszú útra való vándorlása*, 189–198.) Köszönet H. Kakucska Máriának, hogy felhívta a figyelmemet a versre.

vén, a tanulók kedvéért afféle igen szükséges könyvecskéket akarna magyarul készíteni.⁹

Gyarmathi Sámuel a szerző személyével kapcsolatos vélemények között már idézett *Rövid jegyzések*ben mintha valami fontosra tapintana rá:

[Kalmár] olyan új és különös írásmódját iparkodik a magyar nemzetre tolni, a mellyről maga is bizonyos volt, hogy soha senki sem fogja követni. Egyszeróval; aki egyszer smind grammatikát és comédiát akar olvasni, annak ezt a könyvet ajánlom.¹⁰

A „maga is bizonyos volt” kitétel utal arra, hogy Gyarmathi valóban ismeri a könyvet – s talán valamelyest tisztában van annak nyelvelméleti hátterével is –, a mű egyszerre grammatikaként és komédiaként való értelmezése pedig mintha utalna a Rájnis-féle bírálat ismeretére is.

Földi János kéziratban maradt verstanában – amelynek jelentős része verselmélet – a 18. században írt mértékes versek között nem említi Kalmár munkáját, holott még a *Prodromus*. . . verstani példáit is felhasználja, csak megváltoztatja azok elnevezését. Felismeri viszont, hogy valószínűleg Kalmár az első, aki megalkotja a rímes-szótagszámláló magyar versek szabályait, bár említése szintén elítélő:

Az egyetlen egy Kalmár György, ki az ő *Prodromus*ában, egynehány régulákkal ezt is illeti, az ő hijábalóskodásával szóba sem jó, ’s követőket nem érdemlett, nem is talált.¹¹

Batsányi is megemlíti a művet, bár az ő megjegyzése – amely egy másik híres vita keretében született – alapvetően *rossz oldalra* helyezi Kalmárt. Ez talán arra utal, hogy műveiről talán csak hallomásból volt ismerete.¹²

Tolnai Vilmos tanulmánya szerint

⁹ *Magyar Hírmondó*. . . 1981, 382.

¹⁰ Idézi: BENKŐ 1960, 323.

¹¹ FÖLDI 1962, 61.

¹² „. . . ’s melly kevésé rettentheti őket [ti. a „nagy doktorokat”, tehát az igazi tudósokat] a’ *Gottschedeké*, *Kalmár Györgyöké*’ ’s több más olly szerentsetlen Nyelvregulázók híres példája. . . BATSÁNYI 1961, 53.

Kalmár Prodrómusa úgy látszik hatással lehetett Dugonits szócsináló munkásságára, legalább a *monda* és *ür* szavak átvétele erre mutat.¹³

S bár a kutatás Takáts Sándor és Barczafalvi Szabó példája óta gyanúval kezeli az ilyen kijelentéseket, az *Etelka* 1791-es és 1805-ös kiadásában valóban felbukkan Kalmár neve. Az elsőben még *híres* jelzővel ellátva, a másodikban immár mint „ama’ leg-híresebb Magyar Író”, bár a szöveggörnyezetből kiderül, hogy nem minden irónia nélkül. Maga a jegyzet, s annak etimológia fejtegetései valóban a *Prodrómus*... és – talán ez még fontosabb – a *VMABC* ismeretére utalnak. Tudjuk azt is, hogy a könyv, a Mária Teréziához írt ének mellett megvolt Dugonics könyvtárában.¹⁴

A *Prodrómus*... elterjedtségének különös példája, hogy a mű a 18. század végén számot tarthatott a Soproni Magyar Társaság diák tagjainak érdeklődésére is. Bodolay Géza idézi a Társaság jegyzőkönyvét:

Elofvastunk hárman úgy mint, N. P. és K. a’ Magyar nyelv tanító könyvből szedegetett jegyéseinket; szedtük pedig ezekből a könyvekből; N. az Ádámiéből, P. a’ Meliberyből, Molnárból és Tsétsiből; K. pedig Kalmárból.¹⁵

A K. Kis Jánost rejti, s valóban, az ő fél évszázaddal későbbi megemlékezése a Soproni Magyar Társaság működéséről szintén megidézi Kalmárt:

... eleinten minden található ’s általunk megérthető magyar grammatikákból, és bár melly nyelvbeli rhetorikai ’s poézisi teoriákból kivonatokat adánk fel tárgyakul. E’ képen egyikünk egy, másikunk más könyv után munkálkodék, ’s rövid idő alatt *Molnár*’, *Kövesdy*’, *Csészi*’, *Kalmár*’, *Bél*’ grammatikáiból ’s grammatikai jegyzeteiből [...] kiszemelének, mit kiszemelendőnek tartottunk.¹⁶

¹³ TOLNAI 1900, 166.

¹⁴ GYURIS 1972, 46. Penke Olga hívta fel a figyelmemet Dugonits *Etelkájában* a Kalmár-jegyzetre.

¹⁵ BODOLAY 1963, 87–88.

¹⁶ KIS 1845–1846, I, 51–52.

Különös, de még Révai Miklós *Magyar deáki történetében*, *A' magyar nyelvnek atyafisága* fejezetében – amely fejezet a nyelvek közti különféle rokonsági fokok tekintetében *gyakorlatilag* a Kalmár-féle rendszert követi, pontosabban olyan, mint a Kalmáré – sem hivatkozik Kalmár-ra mint követhető, említésre méltó példára. *A' távulabb való atyafiság* fejezet igen jó példa arra, hogy egyrészt Rájnis bírálata bizonyos körökben az egyetlen elfogadható hozzáállás Kalmár műveihez, másrészt Kalmár minden nyomtatásban megjelent művével *bűnt* követ el a magyar irodalom és tudomány ellen. Érdemes a szövegésztt hosszabban idézni:

A' Magyar nyelvnek a' Zsidó nyelvvel való atyafiságát régtől fogva megesmerték már sokan a' mi tudósaink közül: tsak hogy némellyek a' megmutatásban félre tsaptak a' jó egyenes útról; 's mikor magokat elhittőkben ott, a' hol nem kellett volna kereskedniök [= kalmár–Kalmár], erőltetve sokat roszúl hámozottak, 's hímzettek; másutt, a' hol közel rejtezett a' valóság, többet mulattak el. E' miatt magok is nevetségesekké lettenek, 's a' szóvisgálásnak buzgóságát másokban is gyanussá tették, 's helytelen tsúfolódásokra okot adtanak. . .

Illyen szerentsétlen szóvisgálónak éktelen tévelygéseit méltán dorgálta Rájnis Barátom. . .¹⁷

Ezek után Rájnis *Megszerzéséből* a „dorgálásnak nevetséges részét” idézi, mert hogy „az ilyen botor fő” ezt érdemli. Kalmár nevét egyébként csak ebben az idézetben írja le.¹⁸ Úgy tűnik, hogy a klasszikus triász számára Kalmár *személye* és *műve* mindenképp kellemetlen volt.

Kalmár megosztó személyisége még a következő század első évtizedeiben is hatott. Sándor István 1808-ban foglalkozott hosszabban Kalmárral, s akkor írja a különös sorokat:

Ez az Ember a' mennyire a' Munkáiból kitetszik, sokat olvasott, sokfélét irtt, és sok helyett forgott, a' való; de

¹⁷ RÉVAI 1912, 34. Erről bővebben a *Kalmár György a magyar nyelv származásáról* című tanulmányomban írtam: HEGEDŰS 2006.

¹⁸ RÉVAI 1912, 34–35.

valamennyi Könyveiből az is kilátszik, hogy a' Képzése igen tsudálatos és zavaros vala, 's maga felől sokkal többet tartott, hogy sem tehetett. A' Munkái valamint életében, úgy halála után is kevés helyben hagyást találtak. Ritka Magyar Tudós az, ki a' *Prodromussát* elolvasván, ne boszszonkodjék. A' mértékes Versei semmit sem érnek, mert ugyan azon egygy szónak a' hangját hol hosszúnak, hol rövidnek veszi.¹⁹

Sándor István bevallja, hogy Kalmárról tett megjegyzéseinek legfőbb forrása Rájnis két évtizeddel korábbi írása, de Kalmár munkáiról, tudniillik azok hatásáról tett megjegyzése mindenképp újdonság (arról nem beszélve, hogy Kalmár 1808-ban valószínűleg már nem él). Határozottan tehát nem lehet kijelenteni, hogy végképp követők nélkül maradt volna, de ezek a lehetséges *követők* éppúgy megfoghatatlanok, mint a Ráth cikkében emlegetett levelezők.

Mindenképpen árnyalja az előbbieket Pápay Sámuel ugyanezen évben megjelent nagy művében a Kalmárt érintő szakasz:

Ekkor dolgozta ki, amaz igazán buzgó Nyelvtudósunk is *Kalmár György*, a' Magyar Filológiát a' *Prodromussában* (Pozs. 1770); tsak az kár, hogy tsuda szorgalma után is, nyelvünk' igaz Filológiájára alig vehetni valami hasznát ezen munkájának.²⁰

Nehéz eldönteni, hogy Pápay vajon ismeri-e a *Prodromust*, de az, hogy a verseket meg sem említi, talán azt jelzi, hogy inkább nem.

3.2. a sorrend

Utaltam már az elsőség kérdésére, a sorrendre a mértékes versek írásában, amely már a kortársakat is foglalkoztatja, s még inkább az első nagy rendszerezőt: Kazinczyt. Rájnis még Molnár János után helyezi Kalmárt:

¹⁹ SÁNDOR 1808, 23.

²⁰ PÁPAY 1808, 402–403.

Ezek-után 1770-ben *Kalmár György*-is Homerus' rendi-
hez alkalmaztatott verseit kinyomtattatta, ámbár azoknak
eggyik részére téntáját már 1761-ben vesztegette.²¹

Molnár János kanonok Rájnis szerint csekély számú mértékes versével
érdemben mindenképp megelőzi Kalmárt. Virág Benedek a mértékes
verselöket időrendben számba vevő munkájában a 18. században első-
nek teszi meg Kalmárt. Holott a szövegből kiderül, hogy nem olvasta
művét, s Rájnis alapján hivatkozik a *VMABC*-re. Hogy mégis első
lehet, annak talán a személyes találkozás az oka, mint ahogy annak is,
hogy jelentősen megszelídíti Rájnis ítéletét.²²

Kis János már idézett műve második kötetének elején az előző
századközép kulturális életére visszaemlékezve szintén szóba hozza a
mértékes verselés magyar nyelvű megjelenését:

Kalmár György, Molnár János, Rajnis Jó'sef, baróti Szabó
Dávid 's Révay Miklós görög mértékü verseket készítet-
tek.²³

Kazinczynak a költeménnyel kapcsolatos megjegyzéseit időrendben,
az elsőség kérdését szem előtt tartva veszem sorba. Bár csak 1815-ben
jelenik meg, már 1807-ben megírja tanulmányát a magyar verselés négy
neméről. Itt még csak ennyit olvashatunk:

Kalmár Györgynek vala fenntartva a' dicsőség, hogy leg-
elébb egy egész csomóval jelenjen-meg: de ő bosszon-
tásokra énekelt a' Muzsáknak. Sivatang verseit (seine rauhe)
lásd *Prodromusában*, (Pozsony, 1770.)²⁴

Kis János visszaemlékezéseinek második kötetében kiadja Kazinczy
*A' magyar nyelv és literatura gyarapodásáról a' legrégebbi idők olta a' legújab-
bakig. 1809* című kéziratot tanulmányát (Toldalék B). Az idézendő
hely Kalmár említésével mintha annak sorrenden-kívüliségére utalna,
tudniillik, méltatlan a sorbarendezésre:

²¹ RÁJNIS 1781A, A4.

²² *Magyar poéták*. . . 1804, 49.

²³ KIS 1845–1846, II, 5.

²⁴ RUMY KÁROLY Györgynek, 1807. ápr. 8-án: *Die verschiedene Gattungen der ungarischen Versification* KAZLEV, IV. 1098.

[...] kőszegi Rájnis József már 1773-ban egy egész kötetre gyűlt görög mértékű verseit kiadni készült. De Baráti [!] Szabó Dávid, és vele csaknem egy időben Révay Miklós a' magok hasonló zengésű verseikkel megelőzték a' korántabbi kezdőt. (Kalmár a' maga Prodromusában, 1770. ő előttök már 203. lap hexametereket ada-ki.)²⁵

Nem lehet azonban azt sem kizárni, hogy a zárójeles megjegyzés Kistől származik, hiszen ha valaki, akkor ő – mint már láttuk – valóban jól kellett, hogy ismerje Kalmár művét.

Kazinczy *Tübingai pályaművének* korábbi magyar változatában hangsúlyozza, hogy Ráday a hexameteres versekkel is megelőzte Kalmár „izetlen kötetkéjét”.²⁶ A végleges német változatban Ráday megőrzi elsőségét, viszont Kalmárról már szó sem esik.

1811-ben megjelent *Sylvester* című ódájában is megmarad a sorrend, bár Ráday helye még kitüntetettebb lesz:

Első valék én [ti. Sylvester János], a ki, mint miveld
A parlagot, törvényt s példát adék.
Rádaim követte nyomdokom', s utána
Kalmár és Birsi s Molnár; s egygy időben
Rájnis s Baróti; két nagy bajnokok.²⁷

Figyelemre méltó, ahogy az egyes szám első személyben megszólaló szubjektum a birtokos személyjellel szinte azonosul Rádayval. Akár a metrikus verselést is el lehetne róla nevezni; erre utal, hogy a költő majd' két évszázad magyar verstörténetét nem tartja említésre méltónak.

1815-ben immár nyomtatásban megjelenő, versnemekről írott tanulmánya fentebb már idézett részletéhez Kazinczy a következőket fűzi hozzá:

[Kalmár] Sivatag verseit lásd Prodromuszában, Pozsony, 1770. – A nagy Ráday [...] jóval azelőtt, hogy Kalmár megjelent, gyakorlotta magát e versnemben. . .

²⁵ KIS 1845–1846, II, 220.

²⁶ KAZINCZY 1916, 161.

²⁷ (21–25. sor) KAZINCZY 1998, 120.

A péceli kastélyt díszítő hexameterekre hivatkozik, amelyeket Ráday feltehetőleg az 1760-as évek közepén írt.²⁸

A szintén az Erdélyi Muzéumban megjelent, *Berzsenyibez* címzett episztolájában a következőket olvashatjuk:

Ráday költé fel azt hosszú altából²⁹
És Pétselének zöld árnyékiban
Titkos szerelmek' űzésére hajtá.
Itten lopá el a szerelmesektől
Egy pór szarándok lantjokat. De Zeüsznek
Szelíd leányi tükkel kergeték
Bosszús halálíg a tolvajt, s kezében
A szózatos lant tompa hangot ejte.³⁰

Kalmár, a meg nem nevezett pór zarándok (emlékezzünk *szerzőnkre*) immár irodalomként értékelt, korai fellépésével bünt követ el: lop, s ezzel törés keletkezik a hagyományban. A nevén nem nevezhető *tolvaj* büntetést érdemel: halált, felejtést. Érezhető, hogy Kazinczy irodalomként fogja fel Kalmár művét, de küzd azért, hogy annak ne legyen helye az általa megalkotandó hagyományban. 1818-ban mintha újabb bizonyítékot találna Ráday mellett:

Ehe Kalmár seine Prodromus herausgab, war Ráday mit 3
Gesängen der Zrinyiade des Zrinyi, die er in Hexametern
arbeitete, fertig. . .³¹

pedig tudja, hogy Kalmár már korábban kész van költeménye egy részével.

A könyv elején *szerzőnk* jellemével kapcsolatban már idéztem Kazinczynak Szilágyi Sámuelről írt életrajzi jegyzetéből. Természetesen itt is felmerül az elsőségek kérdése: „Arra emlékezem, hogy Kalmárt

²⁸ KAZINCZY 1979A, 101-102.

²⁹ Ti. hexameterek Sylvester után; a versben: *metrikus koboz*.

³⁰ (100–107. sor) KAZINCZY 1998, 147.

³¹ Mailáth Jánosnak, 1818. júl. 22. KAZLEV, XVI. 3629. [Mielőtt Kalmár a Prodromusát kiadta volna, Ráday már kész volt Zrínyi Zrínyiásának három énekével, amiket hexameterbe dolgozott át. . .]

tanítványának mondotta e nemben. Pedig ő 1761-ben írta [...] ismert hexameterreit.” A bécsi utazást jegyzetben leíró történetben *olyannyira* rekonstruálja az eseményeket, hogy megállapítja: Kalmár „vad hexameterreit még ez útja alatt elkezdé csikorgatni.”³²

Két dologra lehetünk itt figyelmesek: Kazinczy ismert hexameteréről ír (1820-ban!), másrészt ellentmond korábbi önmagának az elsőség kérdésében, hiszen ha Kalmár valóban ezen útja alatt kezdi írni verseit (kb. 1749, ami feltehetőleg nem igaz, de legalábbis semmi sem utal rá), akkor bőven megelőzi a Kazinczy által jóval többre és előbbre tartott Rádayt. 1825-ös kéziratos jegyzetében újra Szilágyi tanítványának, követőjének tartja Kalmárt, majd így fogalmaz:

Ő lévén a’ legelső Magyar, ki legnagyobb számban jelent-meg illy rendű versekkel, Verselésünk’ hősei között mindég ragyogni fog, noha ötet Ráday és Szilágyi ’s Szepesi Kánonok Molnár János megelőzték [...] érdemben vég-hetetlen távolyra magok után hagyták.³³

Talán a tanulmány műfajából (tudniillik *életrajzi jegyzet*) következik a visszafogott, érdemeket kiemelő, dicsérő hangnem. Nem ír *sivatag versekről*, ellenben *bősről* és ragyogásról. Mindenesetre különválasztja az irodalmi értéket a formai újítástól, ami önmagában még nem érdem. Megállapítható, hogy a közvetlen irodalmi-személyes hagyományozódást az irodalomtörténet alapjaként felfogó Kazinczy kijelölte Kalmár helyét: Szilágyi tanítványává teszi; ezzel egyben megoldódik az a probléma is, hogy *látszólag* Ráday után következik. 1827-ben, a Rádayakról írott jegyzetében már így fogalmazza meg az elsőség kérdését: „S ő [Ráday Gedeon] ezt előbb merete mint Kalmár György, a Szilágyi Sámuel tanítványa.”³⁴

Kazinczy Kalmárral kapcsolatos nézeteit a következőkben összegezhetjük: Kalmár rossz, hibás hexametereket írt, szépirodalmi értékük nincs. A magyar irodalomtörténeti hagyomány csak műve terjedelme és különös személye miatt fogja nyilvántartani.

³² A szöveg 1820-ban, a Tudományos Gyűjteményben jelent meg először. KAZINCZY É. N., 119.

³³ *Kazinczy Ferenc*. . . 1825, 82.

³⁴ KAZINCZY É. N., 29.

3.3. az elízió-vita

A Kazinczy és Kulcsár István között kialakuló ún. elízió-vitában Kalmár váratlanul hivatkozási ponttá válik. Kulcsár kárhoztatja Kazinczyt, mert verseiben elízióval él, rossz példát kínálva ezzel az őt követőknek. Négy pontban sorolja fel érveit, a negyedikben bukkan fel Kalmár neve:

Sylvester Jánostól kezdve, aki első volt tudunkra a mértékes versírásban, senki sem gyakorlotta az elharapásokat, összehúzásokat Kalmár Györgyig. Kinek példáját mivel szebb és jobb íróink Révai, Rájniss, Szabó, Virág, Versegi, Berzsenyi, Csokonai megvetették; mi oka lehet Kazinczy úrnak azon rossz példát megújítani?³⁵

Kazinczy válasza az Erdélyi Múzeumban jelent meg, ahol bizonyos esetekben szükségesnek tartja az elíziót, de egyben tagadva, hogy Kalmár élt volna azzal, s persze így példakép sem lehet:

Kalmár [. . .] egyszer sem elidált, hiátussal pedig minden sora tele van. Ellenben elíziót Szabónál s Révainál lelni, Rájniss pedig, amint látánk, azt engedi is néha. Kulcsár úr nem jól nézte meg a rossz verselő Kalmárt.³⁶

Ennek a válaszcikknek megvan a korábbi, bővebb változata, amelyben a következő kiegészítések találhatók:

Kulcsár Ur nem jól tekintette meg Kalmárt. Mert hogy ez a' szerencsétlen versgyártót csak azért nevezte volna meg itt, hogy engem tehessen társává, azt Kulcsár Urnak mindenek 's némelly nem jó Írók eránt is bizonyítani szokott igen nagy nyájassága felől el nem hihetjük. Kalmár nyavalyás Író volt, de a' hol jót monda (monda pedig igen sokszor), inkább illik vele tartanunk.³⁷

³⁵ KULTSÁR 1985, 154.

³⁶ KAZINCZY 1979B, 238.

³⁷ Rummy Károly Györgynek, 1817. júl. 15. KAZLEV, XV. 3470.

A Kalmárral való összehasonlítás tehát sértés lenne. Úgy tűnik azonban, hogy Kazinczy – és még más is a korban – alaposan ismerhette a *Prodromust*, és benne a *Valóságos Magyar ABC*-t (sőt, bizonyos szempontból még követhetőnek is tartja azt). Ennek ellenére tagadja, hogy Kalmár elidált volna, és hangoztatja, hogy ezt ő tette szokássá a magyar költészetben. Az eset valószínűleg fontos lehetett számára, hiszen sorrendben a következőknek számol be róla levélben: Dessewffy Józsefnek, Berzsenyinek, Kis Jánosnak, Pápay Sámuelnek és Bilkey Pap Ferencnek.³⁸ Érdekes, hogy e levelekben a *Prodromusról* mint mindenki számára közismert műről írt. Mailáth János német nyelvű magyar verstanában végül Kazinczy nézete győzedelmeskedik:

Unsern Dichtern blieb dies unbemerkt [ti. az elízió hasznossága], und ihre Werke sind voll vom hiatus. Kazinczy fing an zu elidieren.³⁹

3.4. a nyelvelmélet

Az általam összegyűjtött hivatkozásokban és utalásokban az a legfurcsább, hogy azok gyakorlatilag nem törődnek Kalmár valódi újításával és felismerésével, nem vitatkoznak vagy értenek egyet pl. az általa javasolt nyelvújítás nyelvelméleti megalapozottságával. Ennek oka talán mások esetében is az, ami Kazinczynál, aki egy helyen bevallja, hogy *nem érti* Kalmár munkáit.

Mindebből következik, hogy világnyelv-tervezetének hazai kortárs recepciójáról, netán kritikai vitájáról nemigen lehet szó.⁴⁰ Így különös jelentőségre tehet szert az a néhány említése a műnek, amelyek elszórta felbukkannak.

Az egyik legfontosabb forrás a *Preßburger Zeitung*. Az ebben megjelenő legelső hirdetést a világnyelv-tervezet reklámozásán túl azért

³⁸ A fenti sorrendben: KAZLEV, XV. 3473, KAZLEV, XV. 3496, KAZLEV, XV. 3522, KAZLEV, XV. 3532 és KAZLEV, XVI. 3709.

³⁹ *Magyarische Gedichte* 1825, LXIX. [Költőink ezt nem vették észre, és műveik tele vannak hiátussal. Kazinczy kezdett el élni az elízióval.]

⁴⁰ Nyugat-Európában persze más a helyzet – l. pl. a forrásokat –, de mivel nem tartom valószínűnek, hogy immár minden forrás a birtokomban lenne, ezért a külföldi recepciót most nem veszem figyelembe.

tartom fontosnak, mert a korábbi változatok ismeretére és a német változattal szembeni várakozásra is utal szövegének megfogalmazása:

Endlich sind des Hrn. Kalmars grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist der Sprache aller Völker, Zeiten und Lebensarten auch deutsch herausgekommen.⁴¹

Kalmár és az újság feltételezhető jó kapcsolatát jelzi a tény, hogy még a német változat megjelenése előtt a lap közöl egy hosszabb összeállítást Kalmár vállalkozásának latin és olasz változata alapján. Ebben már beharangozza a bécsi német nyelvű megjelenést is, amelynek idejét a Mihály-napi vásár idejére teszi. A szöveg szerzője ebben az esetben sem ismert, de ismernie kellett Kalmárt – pl. helyesen adja meg a még meg nem jelent mű címét stb. –, ezért fontos az annak kapcsolataira történő utalása:

... damit nun die wahre Befchaffenheit der Sache desto bekandter werde, fand er [Kalmár] es nicht undienlich, dem Rathe gelehrter Freunde zu folgen, und jenen Entwurf [a világnyelv-tervezetek korábbi kiadásait] auch in deutscher Sprache herauszugeben.⁴²

Az ismertetés szerzője egy rövid bekezdésben idézi ezután a tervezet római kiadásának nyelvelméleti bevezetőjét. Meg kell jegyezni, hogy ezek az „idézetek” németül olyannyira hasonlítanak a későbbi német változat megfogalmazására, hogy nem zárhatom ki, hogy ennek a több oldalas ismertetőnek a szerzője maga Kalmár. Erősíti a feltételezést az is, hogy a folyóirat a fenti összefoglalás után a különböző európai

⁴¹ *Nachrichten*, Das 3. Stück. Mittwoch, den 11. Jänner, 1775. [Végre megjelentek németül is a nyelvtani szabályai Kalmár úr filozófiai vagy általános nyelvének, ami minden nép, korszak és életforma nyelve.] Mellesleg így azt is megtudjuk, hogy a német változat valamikor 1774 végén jelent meg. A hirdetés január 14-én és 18-án hasonló szöveggel újra megjelent. 1770-ben Kalmár *Prodromus*-át szintén három alkalommal hirdeti az újság.

⁴² [Hogy a dolog igazi lényege minél inkább ismertté váljon, nem találta haszontalannak [Kalmár], tanult barátainak tanácsát követve, a tervezetet német nyelven is kiadni.]

tudós folyóiratokban Kalmár művéről megjelent korábbi ismertetésekből közöl válogatást, s ez nagyon hasonló Kalmár eljárásához: a világnyelv-tervezet olasz és német változatában ő is megidézi ezeket a szövegeket.

Az előfizetési feltételek ismertetése után – a könyv pozsonyi forgalmazója ezek szerint Landerer volt – a szöveg végén Kalmár munkásságának egy eddig nem ismert oldaláról is tudósítást kapunk:

Ob übrigens H. K. in diefem vorläufigen Werke feine geometrifche Zahl-Charaktere nicht bekannt machen will, fo wird er dennoch eine gewiffte arithmetifche Zahl, welche er für vollkommener als die dekadifche Zahlordnung hält, mittheilen.⁴³

A kötet ismeretében kijelenthető, hogy Kalmár sajnos nem osztotta meg velünk ezt a bizonyos aritmetikus számot. Ennek rejtélyét feltehetőleg a revizori listán feltüntetett *Geometria* című kéziratának segítségével oldhatnánk meg.⁴⁴

Kempelen Farkas az emberi beszéd mechanizmusáról írt könyve elméleti bevezetőjének 12. §-ában említi Kalmárt:

Itt jutott eszembe Kalmárnak az univerzális nyelvre vonatkozó javaslata. Valóban megvalósulva láttam [. . .] persze csak egy kicsiny csoportnál, hogy konvencionális kéjelekkel mindent el lehet mondani, hogy tehát konvencionális írásjelekkel is ugyanolyan jól közölhetjük gondolatainkat másokkal, s egy ilyen nyelven írt könyvet mindenki, aki ezeket a jeleket ismeri, a saját nyelvén elolvashatná. A kottairás az egész világon ugyanaz.⁴⁵

⁴³ Az előbbi két idézet forrása: Preßburger Zeitung, 1774/43, május 28, *Gelehrte Anzeigen*-rovat, számozatlan lapok. [Habár K[almár] Ú[r] ebben az ideiglenes műben nem ismerteti geometrikus számjegyeit, mégis ismertet egy bizonyos aritmetikus számot, amelyet ő tökéletesebbnek tart, mint a tízes számrendszert.]

⁴⁴ E jusdem [ti. Kalmár] *Geometria* Mss. *Kalmár György*. . . 2000, I. forrás, 96. tétel, 38.

⁴⁵ KEMPELEN 1989, 50–51.

Kempelen tehát nemcsak előfizetője, de valóban olvasója is volt Kalmár művének. Az más kérdés, hogy félreértelmezi annak elméleti alapvetését, amennyiben a világnyelv-tervezet írásjeleit konvencionálisnak nevezi a süketnémák kézjeleinek analógiájára; bár Kempelen nyelvereddelttel kapcsolatos nézetei szerint azok csak olyanok lehettek. Egyébként a kottairás-metafora meglepően találó, hiszen 1. a – lejegyzett – hangoknak önmagukban nincs *jelentése*, s 2. az *egyszeri* – mindenkori – *jelentés* nem érthető meg az egymás mellé rendeződő hangok tágabb kontextusának – a karmester, a zenekar, az elhangzás körülményeinek stb. – a szem előtt tartása nélkül.⁴⁶

A következő század elején Gáti István kézirat *Steganographia vagy Őszve Vont Írás...* című munkájának *Pasigraphia* fejezetében Kempelenhez hasonlóan fogalmaz:

E' valóba nehéz munka, de nem lehetetlen. Nem is valami boszorkányos mesterség, hanem természetes úton készülhet ki. Mellyre mutattak is utat a' Musikusok, Mathematicusok, Khemicusok, és mások. Nem is ujj gondolat. Leibnitznek már megfordult az elméjében, de vénellette magát hozzáfogni. Angliába Vilkinsz, a' Magyarok közt Kalmár, a Frantzoknál némellyek a' számokkal, legközelebb pedig Sikárd újj caracterekkel. . .⁴⁷

Kalmár művének külön paragrafust szentel. Ebben írja a következőket:

Kalmár egy hivatal nélkül való, de tsak nem minden Europai és Ásiai nyelvet értő Predikátor volt Tapoltzafőről Veszprém Vármegyéből, kit személyesen is esmértem 1768^{dik} esztendőben.

Ennek *Pasigraphiája* ide megyen ki. – Választ az ideák jelentésekre 400 különböző caractereket, mint gyökeres

⁴⁶ Újra utalnék Szalatznai Rezső, *Kempelen, a varázsló* című regényére. A regényről bővebben a 16. oldalon írtam.

⁴⁷ GÁTI 1820, 28. A szövegrész Kempelen művén túl Horányi Kalmár-cím-szavának ismeretére is utal.

ideáknak jeleit. Ezekhez az ideák változtatásainak jelentésekre 40-et.⁴⁸

Felsorolja Kalmár művének hibáit is; a szövegnek ebből a részéből derül ki, hogy igazán ismerte a világnyelv-tervezetet – bár azt nem tudjuk meg, hogy melyik kiadását:

Talám nem is Pasigraphia akart lenni, mert Philosophica lingua clavisnak nevezi

Természetes jelei elég jók, könnyűk (:a:) mert a' paraszt is megértheti, de a' tudósok jelei (:b:) és a' betűk (:c:) csak igen tudósoknak, és sok nyelveket értőknek valók

Nem egymásból folyók a' caracterek, hogy az egymásból folyo, vagy egymáshoz közelítő Ideáknak kitalálásokra segíthetnék az elmét. Ugyan azért még eddig ki se dolgozták a' tudósok, a' világ se fogadta el.⁴⁹

A fenti idézetek legfontosabb tanulsága az, hogy Kalmár világnyelv-tervezetét – már ha egyáltalán idézték vagy emlegették – a legtöbb esetben a filozófiai nyelv eszmetörténetén belül tették, s nem mint a szerző nyelvelméleti munkásságának részeként.

3.5. korai kanonizáció

Kalmár helyét a rögzülő magyar irodalomtörténeti kánonban hosszú időre Toldy Ferenc jelölte ki. A VMABC-t a tanköltemények közé sorolja, melyekben

semmi gerjedezése a költői reflexiónak, hacsak a nyelvész Kalmár György több ezer hexameterből álló tanversezetét az emberről et de quibusdam aliis ide nem számítjuk, [. . .] de mint költemény a fagyponat alatt áll [vö.: sivatag versek, Kazinczy].⁵⁰

⁴⁸ GÁTI 1820, 28.

⁴⁹ GÁTI 1820, 29.

⁵⁰ TOLDY 1987B, 237.

A későbbi nagy teoretikus, Négyesy László szerint Kalmár

két hosszabb tanítókölteményt közöl. Az első 4634 hexameterből áll, s mintegy verses encyclopaedia, mindenféle keverék tárgyról beszél, összefüggés, átmenetek és költői emelkedettség nélkül, szerfölött szárazon és unalmasan; a másik 990 hexameterben a szerző utazásait adja elő. [. . .] bizonyára e temérdek hexameter inkább terhe, mint emelője volt az új iskola ügyének.⁵¹

Kalmár műveinek befogadástörténete itt hosszú időre megáll, mivel az értelmezési lehetőségek mezejét a nagy összegző szerzők kijelölték. Könyvem nem akart sem több, sem kevesebb lenni, mint *Prodromus*. Előfutár egyrészt a Kalmár életét és világát érintő további kutatásokhoz, másrészt pedig a kalmári művekben megfogalmazott, de módszeresen ki nem fejtett elmélet értelmezéséhez. Engem, bevallom, főként az utóbbi érdekel, annak kifejtését ígérem a továbbiakban. Ennyiben Kalmárhoz hasonlóan járok el, de csak ennyiben, ugyanis én nem ígérem ennek a könyvnek a bővebb kifejtését.

⁵¹ NÉGYESY 1892, 44.

4. FORRÁSOK

Az alábbiakban az általam feltárt Kalmár Györggyel kapcsolatos források közül terjedelmi okok miatt csak azokat közlöm, amelyekre hivatkozom az könyvben, s nincs modern kiadásuk. A levelek tartalmi összefoglalójában a könyv gondolatmenete szempontjából fontos részleteket emelem ki.

Az összes forrást, Kalmár műveit s a vele kapcsolatos további anyagokat a *Kalmár György összes művei: Digitális kritikai kiadás* címmel az interneten fogom közzétenni. Ennek elérhetőségéről az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálján, a *rec.itin*¹ fogok a közeljövőben – várhatóan 2008 végén – beszámolni.

¹ <http://rec.itin.mta.hu/rec.itin>

4.1. a Proposal...²

London, January 9, 1753.

PROPOSALS

For printing by SUBSCRIPTION,

AN

UNIVERSAL LANGUAGE:

And that in a very extraordinary

SHORT-HAND,

Which is calculated to be as Compendious again as the best that hitherto existed; and though so Compendious, yet it is without Ambiguity.

THIS LANGUAGE is adapted not only to *those* of all *Nations* (even to *that* of the *Chinese*, in some part, that can read and write at all);³ but also to all *Arts* and *Sciences*.

It is, upon the whole, promising so much that no sooner one looks it over, but he finds in himself an Inclination and Readiness to, and, of course, a great Pleasure in, the learning of it.

(*Note*, The *Compendiousness* of *writing* this LANGUAGE doth not consist in those, or like, fancied *Characters*, as what we call *Short-Hands*, commonly do. And as for the LANGUAGE itself, there is very little in it that was drawn after Bishop *Wilkin's* Plan).

By GEORGE KALMÁR.

² Két példányáról tudok, mindkettő Kalmár által írt levelek mellékleteként maradt fenn.

BL.: Levél Thomas Birch-hez. British Library, Ms. Add. 4312 (l.: 124. oldal).

YUL.: Levél Ezra Stiles-hoz. Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles (l.: 125. oldal). A hirdetmény első közlése: HEGEDŰS 2005.

³ A forrásban a zárójel nincs bezárva.

CONDITIONS.

- I. THIS Work will be printed in Quarto, on a large good Paper and *new* Letter; but the greater Part *engraved*: Together with the *Arms* of all Kingdoms and Provinces in the known World (in small Size).
- II. It is written in *Latin* and *French*; and consists of a *Grammar* and *Dictionary*, with a *Specimen* annexed to it. The Grammar will take up at *two Pages*, and in *French* as many more; and it may be learnt in an *Hour*, or *two's* Time. And, upon the Perusal of the Dictionary (which will take up about twenty Sheets) one, by Application, with a *Month* or *two's* Practice in Imitation of the Specimen, may become a perfect Master of the Language.
- III. The *Names*, *Abode*, *Titles*, or *Places*, and *Profession* of the Subscribers will be *printed*. The Subscribers will find *it* to be of Consequence to themselves as well as to other, for no less than three Reasons; especially as, upon Supposition that, after they receive the Book, they will apply themselves to it, they will be the first who are acquainted with a Language that is of an universal use.
- IV. No more Books will be printed than are subscribed for.
- V. The Price of the Book will be 1 *l.* 10 *s.* one half to be paid on the subscribing, and the other on the Delivery of the Book. And, to prevent any Suspicion of being imposed upon, the Author chuses to let the Subscription-Money remain in the Hands of the Persons who shall be appointed to receive it, till the Delivery of the Book.
- VI. It will be printed in *London*, and at *Debreczen* in *Hungary*. But it will be contrived so, that there will appear no Difference in the two Editions, either with regard to Paper, or Letter, or Copper-Plates, or *&c.* And it will be put to the Press here about fifteen Months after the Date of the *French* Proposals (which soon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the same *Date*.

SUBSCRIPTIONS are taken in, in *London*, by Mr *Ward* near the *Royal-Exchange*; by Mr *Locker Davis*, in *Fleet-street*; and by Mr *Vaillant*, in the *Strand*; in *Oxford*, by Mr *Fletcher*; in *Cambridge*, by Mr *Merril*; in *Bath*, by Mr *Frederic*; in *Bristol*, by Mr *Ward*; in *Edinburgh*, by Mr *Hamilton*; in *Glasgow*, by Mr *Robertson*; in *Dublin*, by Mr *Faulkner*; and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*; and at *New-Haven* in *New-England*, by the Rev.⁴ Mr *Ezra Stiles*, Head-Professsor⁵ of *Yale College*.

The Receivers of the Subscriptions are desired not to fail sending the Subscribers' Names to Mr *Vaillant*, against the First of *March*, 1754.

4.2. Kalmár György levelezése

4.2.1. Kalmár György Emmanuel Mendes da Costának. *Cambridge, 1750. szeptember 24.*¹

Ismerősüket, Dr. Masont említi Kalmár, aki megkapta da Costa levelét. Északra készül utazni. Utazása előtt értesíteni és üdvözölni fogja a közös ismerősöket. P. S. 16 hónapja két magyar tartózkodik ugyanott, ahol Kalmár. Az egyikőjük erdélyi. Tőlük tudja, hogy az egyik erdélyi iskolában a katolikusok megtiltották az oktatást, azzal az indokkal, hogy csak egy professzora lehet az iskolának. Ezért az egyik professzor, aki egyben az erdélyi reformátusok szuperintendense, le kellett, hogy mondjon.

Dear Sir,²

D^r Maſon has to me ſufficiently ſhewn his acceptance of your letter and thoſe things, you ſent, : has alſo teſtified a very good reſpect both of your Name and of Dr Mortimer's. And I am ſenſible, how much more am obliged to you for his acquaintance occaſioned by you, and for the other Gentlemen's. I got by his recommendation. So I being little harry to take up my journey to North; though, it would be more time for me, to ſet up to Lynn on tueſday next. Which before

⁴ YUL: *the Rev.* kihúzza.

⁵ YUL: *Head-Professsor* kihúzza. Stiles Kalmárhoz írt levelében utal arra, hogy ezekkel a tisztségekkel még nem bír.

¹ 4.2.1. forrása: London, British Library, Ms. Add. 29539, 1.

² I did not answer this Letter [E. M. da Costa megjegyzése a levélen.]

I have done, I could not neglect to fend my humble service, and give D^r Maſon's compliments too, to you, to Dr Mortimer, to Mr Ames, and to Mr Ward.

I am

Dear Sir

Cambridge

24th IXbr

1750

P. S.

your very humble and
moſt affectionate ſervant

George Kalmár.

LL. [?]

I was deſirous to let you know, that here ſtay ſince 16 months two ſcholars of my countrymen, one of them from Tranſſylvany, but the another from the Hungary itſelf: They heard yeafterday, that in one pretty good, but not the largeſt of our ſhools [!] in Tranſylvany they are forbidden, by the Romans, to teach; on that account or pretext, that there ſhould not be permitted but one profeſſor or teacher of that ſchool. So the ſuperior Profeſſor of that ſchool, who was and is ſtill alſo a Superintendent of the Reformed Churches in Tranſylvany, was obliged to go away for a Miniſter of a larger Pariſh. And there remained only the junior Profeſſor: but for all that not yet is granted any leave to teach.

But patiently!

4.2.2. *Kalmár György Emmanuel Mendes da Coſtának.*

*Durham, 1751, január 20.*¹

Egy hónapig volt Kalmár Britannia északai részén. Nem tudja még pontosan mikor tér vissza Londonba, Oxfordba vagy Bristolba. Áprilisig Hollandiába készül. Üdvözli a közös ismerősöket.

Moſt dear S^r,²

I could not but let you know, that, having ſtay'd in North-Britain a month, I am juſt upon my return: but, 'till I will go to Yorke (and,

¹ 4.2.2. forrása: London, British Library, Ms. Add. 29539, 2.

² NB not answer'd [E. M. da Costa megjegyzése a levélen.]

God helping, it will be to morrow), cannot determine, whither I should go first, whether to London, or to Oxford, or to Bristol: and this thing causes my being too hurry to get me to Holland 'till April. Is stay'd here these four days, and had the honour to converse both with the Revd Prebendaries every day, and with other clever [clearer?] Gentlemen of learning, One Dr Hunter a Physician is also an Antiquarian; he hath very remarkable curiosities.

My respect on Dr Mortimer; on Mr Ames, and on Mr Ward.

I wish this new year to be happy to you in all parts of it.

I am your very humble, faithful and obedient servant George Kalmár. hh.

Durham. 20th Jan. 1751.

4.2.3. *Kalmár György Thomas Birch-nek.*

London, 1753. január 7.¹

A levél megírásának oka, hogy ismertesse röviden a levélhez csatolt *Proposals*. Bízik abban, hogy Birch megmutatja barátainak is. Kalmár magyarázkodik, hogy miért nem adja meg a hirdetményben a nyelvtervezetéhez szükséges értelmezési kulcsot.

For The Reverend Mr. *Birch* in Norfolk-street, The Strand
London, 16h Jan 7. 1753.

Reverend Sir,

The particular respect I have for you determined me, in this manner to communicate to you the design of the enclosed *Proposals*. It is the *least* of my various studies I pursued ever since I have seen you last. However I hope it is *curious* enough in its kind, to be shewn to some of your friends. I flatter myself also that it will be of a far greater *use* than one can conceive without a sight of any *specimen*; which tho' it be reasonable that one should expect yet, I thought it would be unreasonable to give it for, should I give any, one very easily might find out the *Key* thereof, & improve upon before the proprietor's time, allowed him for reviewing the work & making it the better to answer the expectation of some & surprize that as others, would expire. I wish

¹ 4.2.3. forrása: London, British Library, Ms. Add. 4312, 1–3.

you a happy new year, & remain,
Reverend ſir
your very humble ſervant, GKalmár.

P. ſ. I live for the preſent, in country, & come to town once or twice a week.

4.2.4. *Kalmár György Ezra Stiles-nak.*
*London, 1753. február 7–8.*¹

Kalmár reméli, hogy a leveléhez csatolt *Propoſalt* Stiles megismerteti tanult ismerőſeivel. Megmagyarázza, hogy miért nem adta meg a nyelvhez a teljes kulcsot, és miért nem közölt példákat. Üdvözli közös ismerőſüket.

For
The Rev^r Mr. *Ezra Stiles*,
Principal of Yale-College at New-Haven in New-England.
London. Febr 7. 8. 1753.

Reverend Sir,

I hope you'll be ready to excuſe me taking the liberty to trouble you with theſe Propoſals.

As far as it will lay in your power, you'll, I hope, make this work known to the Curious in the Country, & &c.

I thought it proper not to give any ſpecimen; for I was afraid that ſome body would eaſily find out the key, & improve upon my Plan; before the time I am allowed for reviewing the work & making it the better to anſwer the expectation of the Public, would expire.

In a leſs than few months time I propoſe ſetting out for home, & ſhall come hither again againſt the time when I determined to put the work to the preſs.

My Compliments to Mr. Claſs.

I remain, Reverend ſir,
your moſt humble ſervant
GKalmár.

¹ 4.2.4. forrása: New Haven, CT, USA, Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles.

4.2.5. *Ezra Stiles Kalmár Györgynek.*
*New Haven, 1753. augusztus 18.*¹

Megkapta Kalmár levelét a *Proposallal* együtt. Eddig három érdeklődőt talált, az egyik ő maga. Örülne, ha Kalmár beszámolna az oktatás és az egyetemek helyzetéről Magyarországon, s emellett érdeklődik a morálfilozófia, az asztronómia és az ókortudományok helyzetéről Európában. A Carolina Gazette alapján beszámol a Franklin-féle villám-kísérlet megismétléséről. Kéri Kalmárt, hogy vesse latba befolyását, és érje el, hogy az Angliában vagy Magyarországon nyomtatott fontosabb könyvekből küldjenek példányokat a Yale könyvtára számára.

To Mr Kalmár Lond.
Aug. 18. 1753. –
Mr Kalmar a Hungarian
in London & Oxford 1753
publishing a Univ. Language
New Haven Aug. 18. 1753 –

Sir

Yours of 8th Feb. I reciev'd the 22 May last with the Proposals for Printing your Treatise on Univerfal Language. Have had Oppertunity [!] to shew them to [?] Gentlemen of Genius and Taste among us, Hope for more Subscriptions which, when I have got, shall transmit early next Spring. –

Dom. Jonathan Wills A. B. Anglus Americanus
D. Henricus Babcock A. B. Anglus Americanus
D. Ezra Stiles A. M. Ang: Amor. Acad. Yal. Tutor

The Book promifes much, which if well performed must needs recommend it to the thankfull Acceptance of the learn'd and ingenious Part of Mankind.

I am desirous (and I think the Ambition not illaudable) of cultivating a very free as well as friendly Correspondence with Gentlemen of Letters in various Parts of the World, to whom I would be glad of the Honour of being introduced.

¹ 4.2.5. forrása: New Haven, CT, USA, Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles. A levél nagyon nehezen olvasható.

For with *Mr Pope* "The utmost Point of my Desires, in my present State; terminate in the Society & good Will of worthy Men: which I look up on to be no ill [?] Earnest of the Society and Alliance of happy Souls hereafter." I confufe[?] I can't promis, – any Thing on my own Part, that can render a Correspondence agreeable, from the Deserts of America: it would be therefore too great a Favour to alke your Introduction, and Recommendation to some [?] of the Ingenious & Literati of your Acquaintance in *Hungary*, and other Parts of Europe with whom I can correspond only in Latin.

I should be glad to be informed, what the State of Learning, and some Account of the [?] Universities in *Hungary* especially in those Parts where you had your Educations, (And as your Acquaintance is extensive.) who are [?] the most Figure and Able in learned Life throughout *Europe*, and what new Discoveries have been made in *Astronomy* Natural and *Moral Philosophy*, and *Antiquities* especially the Arabian and Chinese. What new Discoveries concerning the Hieroglyphic Inscriptions upon the Mountains about *Sinai* in *Arabia*. Supposed to have been engraved by the Israelites, in their Travel to *Canaan*. The Observation of the Transit of [?] 6th May last, in various Parts of *Europe*. By Reason of Clouds it was not observ'd from *Boston* & *Philadelphia*. In one of the *West Indies Islands* there was an accurate Observation, which we have not yet recied'd. Pleafe to Inform me also how *Mr Franklins* pointed Rods succeed'd in diverting the Effects of Thunder and Lightning. What Character *Mr Hutchinsons* [?] (aborg.[?] by *Lord Forbes* recied among the Learned of other Nations, if they've heard or take any Notice of them. I shall make no Apology for giving, *sans Ceremonie*, a Transcripts of the following Letter from the *Carolina Gazette*.

"Charlestown May 15 1753 –

Sir

I have several Times this Season, when there was an Appearance of a Thunder Storm, succeeded in making *Mr Franklins* Experiment with a Kite, for drawing the Lightning from Clouds, and last Monday I repeated the same with remarkable Succes before many Spectators. The flow of the Electrical Fluid or Matter of Lightning was so rapid & copious down the Line near 700 Feet

long, to the Key appending to the lower End of the Line, that from thence I obtain'd, Sparks of Lightning as thick and long as the first two Joynts[!] of a Mans little Finger, and there as quick one after another, as I could bring the Loop of a Wire within about 2 Inches of the Key and the Snappings from the Key were so smart and loud, that they were heard at the Distance of at least 200 Yards. A ten Ounce Phial oated[?] was then properly[!] suspended by the Key, that it might be charg'd but the Flow of the Electrical Matter down the Line was so copious, that the Phial was charg'd almost as soon, as it was hang to the Key, and the Surcharge continued to fly off for a considerable Time from the End of the Phials Hook, making a very loud hissing Noife. I then endeavour'd, with out taking the Phial off the Key, to discharge it in the usual Manner: but as soon as I [?] the Loop of the Wire to the Coating of the Phial, I recied'd such a Shock up to the Shoulder, that I failed in the Attempt; and before I could be furnish'd with a longer Wire to discharge the Phial with out recieving the Shock, all the [?] fluid or Lightning any Cloud was drawn from thence, and discharg'd in the [?] with a hissing Noife from the Externity of the Phial Hook, [?] Degree of Serenity soon succeeded, and [?] of the awfull[!] Noife of Thunder, before [?] was heard. I am, Sir

Your's [?]"

As I am not in Orders, you'll please to omit any Sacerdotes Appellation to my Name in your future Letters. Should I [?] kindly of you'd use your Influence among any ingenious Gentleman Authors of your Acquaintance either in *England*, *Hungary* or elsewhere for a Copy of their Works in Favour of our public Library. And if you should prove succesfull, ask the Favour, you'd seek a [?]. I am Sir with the utmost [?] to serve You

Your most Obedient

Very [?] Ezra Stiles

4.2.6. *Kalmár György Antonio Francesco Gorinak.*
*Róma, 1754. április 6.*¹

Kalmár a tervezettnél tovább kíván Rómában maradni, mert tetszenek neki az antik emlékek. Elfogadja felvételét a firenzei Academia Columbariába. Kéri Gorit, ha megvan a tagságát igazoló diploma, akkor azt adja oda a livornói angol konzulnak, George Jacksonnak, mivel ő még áprillisi közepéig Rómában marad. PS. Hogy elérje a célt, amit maga elé tűzött, több időre van szüksége, ezért a hazai leveleket, amiket Vatikánba kellene címezni, nem tudja ott megvárni, irányítsák azokat Livornóba.

Celeberrimo ac Doctissimo VIRO, Reverendo Domino GORIO Georgius Kalmár salutem dicit quam plurimam!

Si vales, Clarissimus VIR, plurimum TIBI gratulor: ego quidem bene prospera adhuc utor valetudine. Sum iam, ut consilio TUO nupero pareram, inductus. Maiore enim in dies atque maiore *rei antiquariae* amore me teneri mihi videor. Itaque, quum spe[?]rem me vel aliquid in *eam* olim conlaturum, lubentissime, verum humillime, me Illustri *Academiae Columbariae* propino. Meum tandem erit ut pro honoribus conferendis omnia, quae fieri possunt, dem animi erga *Academiam* grati documenta. Si Diploma aliud *Academiae* iam habes, id *Liburnum* ad Generosum Dom. *Georgium Jackson*, Consulem Anglicum, ut transmittas, rogo. Namque circiter Eidus sequentes hinc cogitabo. Interea Dignissimis illis Duumviris [?], qui dignati me alloquio suo sunt, officia mea, quaeso, commendes. Vale Celeberrime VIR, et me amare perge. Dedi Roma VIII Eidibus Aprilibus MDCCLIII.

[A levélben itt az eddig megjelent publikációinak listája következik.]

P. S. Quia plus temporis in rebus, quae ad scopum meum facturae videntur, perlustrandis impendo, quam me impendere posse opinabar, [?] meum, ut stari[?] potere maturabo. Quare literas patrias, quas ad Vaticanam dirigi iussi, hic exspectare non potero. Quae ut citius ad me *Liburnum* ex Florentia pervenire possint, enixe TE rogo, ut illis illic occurras. Iubeas modo *Tabellarium* vestrum diligenter observare literas cum inscriptione hac „A M[?] Monsieur George Kalmár Hongrois, a la Vaticana a Roma”, et deletis ultimis verbis recta *Liburnum* dirigere.

¹ 4.2.6. forrása: Firenze, Biblioteca Marucelliana, ms. A CCXCVI. A forrás nagyon nehezen olvasható.

2. De rebus aliis uberrime ad TE Liburno; antequam navis solvetur.
3. In illa charta, quam Reverendissimo Abbati Monteli (qui me quam humanissime excepit?) obtuli, quidpiam ab exemplari meo longe aileni observavi. Si idem forsitan error ex properante meo calamo exciderit, eum sic emendes rogo – „Barbaries, lolium ut procul hinc hinc exsulet una.” 4. Officia mea Reverendissimo illi Abbati pariter, et Reverendo Domino Pallavicino commendes, oro.

4.2.7. *Kalmár György Antonio Francesco Gorinak.*
*Livornó, 1754. május 9.*¹

Kalmár két héttel tovább maradt Rómában, mint korábban jelezte; harmadnapja érkezett meg Livornóba. Beleegyezik a Gori által szabott feltételekbe, a megjegyzéseit máskor teszi majd meg. Valószínűleg még ezen a napon visszamegy Pisába.

Duabus [?]ierum hebdomadibus longius, quam in superioribus meis [?], *Romae* me tenuu[?]. Itaque nudius tertius *Liburnum* attigi.

Conditionibus, quas ponis Celeb. Vir [?]berrime lubentissimeque subscribo. Observationes autem meas ad aliud tempus, quo vel aliquam [?] otii suppetet[?], dissero. *Pisas* hodie reverti cogito. Quando navis solvitur, incertum adhuc est. [?]ucrum nuper mentionem feceram, [?] officia mea commendes velim. Vale. *Liburni* VII. Eidus Maius MDCCXXXIII.²

4.2.8. *Kalmár György Antonio Francesco Gorinak.*
*Tapolcafő, 1757. január 2.*¹

Egyiptomi, galileai, trákiai és oroszországi útjáról nyolc napja érkezett haza. Quirinius kardinális haláláról Egyiptomban 1755. október 1-én értesült. Beszá-

¹ 4.2.7. forrása: Firenze, Biblioteca Marucelliana, ms. A CCXCVI. A forrás nagyon nehezen olvasható.

² Természetesen csak 1754. lehet.

¹ 4.2.8. forrása: Zürich, Zentralbibliothek, Handschriften- und Musikabteilung, Ms C 276 (1760, ep. 236). A zürichi forrásokra G. Szabó Botond tanulmánya hívta fel a figyelmemet, aki néhány ottani levélnek az összefoglalóját is közli. Az alábbi levél összefoglalója: G. SZABÓ 1995, 110.

mol arról, hogy Konstantinápolyban a keresztény európaiaknak saját nyomdájuk van. De az ottani görögöknek nincs, csak Havasalföldön és Moldáviában. Az örmények teológiai írásaikat kiadhatják saját nyelvükön. A zsidóknak is van saját nyomdájuk a várostól nem messze. Maguk a törökök is nyomtatnak különféle történelmi, földrajzi és más témájú könyveket. Libanonban, a Libanus hegytől nem messze van egy Keresztelő Szent János kolostor, ahol arab betűkkel adták ki a Zsoltárokat, a hét bűnbánati zsoltárt és öt másik könyvet, amelyeket neki az angol Junner mutatott meg, aki a nyomdász segédje volt Ptolemaiosban. Amíg Galileában volt, Pál levelei és a katolikus levelek voltak sajtó alatt. Várja Gori levelét az akadémiai diplomával.

Celeberrimo eique eruditissimo Viro, Domino *Antonio Franc. Gorio, Georg. Kalmár* sal. dic. q. plur.!

Si vales, Celeberrime Vir; vehementer Tibi gratulor: ego quidem bene prospera utor adhuc valetudine. Oro Tibi persuadeas me nihil, dum peregre essem, instituisse literarum commercii. Ita neglectum officii erga Te mei facile excusabis. Nudius octavus ad aedes meas redii ex *Aegypto, Galilaea, Thracia* et *Russiis*. Qua de re Te certiozem facere maturavi.²

Rem, quam me *Florentiae* coram rogaveras, breviter exponam: alias autem agam Tecum uberius. Christiani *Europaei* possent fortasse typographiae libertatem inpetrare *Constantinupoli*; si eum, quem oporteret pecunia bene magna tentarent. Neque ipsi *Graeci*, numerosi alias atque divitiis possedentes, habent illic ullum adhuc typorum usum (:habent tamen in *Valachia* et *Moldavia*: verum *graeco* prelo rarissime pulveres excutiunt: licet patrios characteres identidem componant:). At *Armeni* et ipsam Scripturam Sacram et S. Patrum Scripta, et omne genus, quod quidem ad cultum Divinum pertinet, lingua *armenica* in ipsa urbe edunt. *Hebraici* quoque characteres vigent iuxta *Bosphorum*, duobus circiter, extra urbem, passuum millibus. Ipsi *Turcae* varios pariter libros, ut historicos, geographicos, aliosque, sed nullum, qui ad eorum spectant fama, typis mandant.

Est quoque certus vicus *Seir* circiter quinque millibus passuum a radicibus montis *Libani* situs, qui alit claustrum dictum *S. Ioannis*

² N.B. De morte summi TUI Amici (:vel, ut Clarissimi nostri Amici verbis utar, *Angeli Tui Tutelaris*:) Eminentissi Cardin. Quirinii obitu, iam in *Aegypto* mihi Kalendas octobres intellexi ex Guardiano Patrum Terrae Sanctae.

Baptistae. Ibi idiomate *arabico* iam in lucem editi sunt *Psalmi Davidis*, item *VII Psalmi poenitentiales* cum Paraphrasi; et quinque alii libri: quos mihi certus Iuneris *Anglus*, ipsius typographi in lingua *arabica* discipulus, *Ptolemaide* ostenderat omnes. Alios eorum titulos arabica exarabo. Inter ea, dum in *Galilaea* versarer, Epistolae *Paulinae* et *Catholicae* commissae prelo fuerunt.

Literas Tuas cum Academiae vestrae diplomata avide exspecto. Vale. Scripsi in aedibus meis, in Possessione *Taploczafő*. IIII Nonas Ianuarias MDCCLVII.

Hymnus *Georgii Kalmár* de felici suo atque suorum aduentu *Constantinupolin*.

Quis mihi cum fragore sonus pervenit ad aures!

Sentio: adhuc tremulus verberat aer eas!

Quis sonus? Eccho refert: praefixum est thema canendi.

Musa mea evigila: nunc age, tange lyram!

Quam bonus est et erit totius Conditor orbis!

Quae *pietatis* item sunt *documenta* suae!

Illa an ego solus narrare queo? Nequit *illa*,
quidquid habet fines, commemorare satis.

Amplius adfirmo: series aeterna dierum
haud par clementem concelebrare DEUM.

Sumo tamen, sicut ratio fert temporis huius,
unum argumentum, iussus ab officio.

O PATER, incolumes ad eam, quam *Bosphorus* urbem
adfluit, adduxti me sociosque viae.

An fuit in nobis aliquid? Nil, nil, quod amorem
tam tenerum poterat commeruisse PATRIS.

Quin, si serpentem, lapides pro pane dedisses,
comscia mens dictat, proemia iusta forent.

At *Pietas*, mellis dulcedine suavior omni,
Iustitiae lancem pondere perculerat.

O Bonitas, TIBI eas grates, quas quimus, habemus;
Sit TIBI, sit Soli, gloria, laus et honor!

Porro TUUM Nomen venerando, quaesumus omnes,
ut TUA cura TUOS protegat ulterius.

Tum petimus: *Sancto*, quod Coelis Filius olim miserat, ut ducas *Flamine*! Fiat ita!

GK. Constantinupoli. 5. Febr. 1755

4.2.9 *Kalmár György Johann Rudolph Iselinnek.*
*Tapolcafő, 1757. január 2.*¹

Beszámol arról, hogy Egyiptomból és Galileából 1755. december 14-én tért vissza Bizáncba. Innen Szentpétervárra ment július 3-án, majd 1756. december 26-án érkezett haza. Az utazásairól másutt bővebben ír majd, most csak annyit mond, hogy Itáliában sok ajánlólevelet kapott, járt Padovában, Velencében, Bolognában, Firenzében, Pisában, Rómában. Egyiptomban hallott arról, hogy Quirinius kardinális meghalt. Péterváron tudta meg, hogy Daniel Bernoulli az akadémia tagja lett. 600 rubeles fizetést ajánlottak neki az *artis criticae professor*ságért, mégis hazajött, mivel inkább itthon szeretne dolgozni. Várja, hogy megkapja a firenzei akadémia diplomáját, amit megígértek neki.

Celeberrimo ac Doctissimo Viro, Domino *Ioanni Rodolpho Iselin*, [?]
Basileensi Serenissimo Principi Bad. Durlacensi a Consil. aulici., *Georg.*
Kalmár S.P.D.

Bene vales, quem admodum spero; si ita res habet, etiam atque etiam gratulor, suavissime *Iselin*: Tuus quidem, gratia numinis, valet bene. Quia commercium literarium, dum extra patriam versarer, instituendi haud mihi fuit animus, ad amicorum scripsi neminem. Itaque non aegre feres, confido, quod ad Te nullas ex itinere dederim literas: quamvis amor erga me Tuus vel certe unas iure quodam vindicasset. Ex *Aegypto* et *Galilaea* pridie *eidus* ultimus anni 55. redieram *Byzantium*: inde *Petrapolin* Vto *nonarum quintilium* adpuleram: dulce vero solum VIto *kalendas* novas repetii. Quid in illis regionibus expertus fuerim, inpertiam alias: nunc de *Italia* breviter. Eo fueram hoc in itinere felicior, quod literis commendatitiis essem satis abundeque munitus. Cuius rei initium Tibi profecto tribus. Namque Celeberrimus *Breitingerus*, tum *Ambrosiana*e Bibliothecae Propraefectus, Eminentissimo Cardinali *Passioneo*;

¹ 4.2.9. forrása: Zürich, Zentralbibliothek, Handschriften- und Musikabteilung, Ms C 276 (1760, ep. 235). Az alábbi levél korábbi összefoglalása: G. SZABÓ 1995, 110.

P. Ferrarius Eminisso Cardinali *Quirinio*; Clarissimus *Hagenbuchius* Reverendissimo *Gorio*; Clarissimus *Gesnerus* amico suo *Veronensi*; Clarissimo *Beckius* solidissimo *Checkoziis*, Canonico *Vicentiensi*; hi vero aliis atque aliis eruditibus, qui sunt *Patavii*, qui *Venetis*, qui *Bononiae*, qui *Florentiae*, qui *Pisis*, qui denique *Romae*, liberaliter me commendare. Nactus quoque sum, qui liberrimum mihi aperuerunt aditum ad Inlustrissimum Episcopum *Comensem*, ad Eminentissimum Cardinalem *Puteobonellum*, porro ad Eminentissimum Cardinalem *Rizzonicum*, *Patavii* Episcopum.

Horum plerique tanto me visi sunt prosequi amore ac studio, ut me suscept[?] itineris nec taeduerit nec poenitebit forsitan. Accedit, quare eorum alios quidem suspiciam, alios vero diligar semper. Ex tantis namque amicis, si *Ferrarium* unum excipiam, multum, quid vel mentionem de religione fecisset, inveni.

In ipsa *Aegypto* audivi cardinalem *Quirinium* abiisse. *Petrapoli* intellexi Celeberrimum vestrum *Danielem Bernoullium* Academie illius esse socium. Eadem me quoque, ut vel vitam vel certe lustrum, titulo Professoris Artis Criticae, sibi consecrarem, hortatu est proposito quidem annuatim *rubellorum*, quos vocant, sexies centenorum proemio. Fuissem omnino tentatus: nisi patriae me revocavisset amor. Uberior enim domi subpetet, quid in literariam rem tam opera, quam calamo, conferre possim, experiundi occasio.

Diploma Academiae *Florentinae*, cuius societatem nec Clarissimus *Hagenbuchius*, ut scis, auersatus est, mihi promissum, iam a Celeberrimo *Gorio*² exspecto.

An *Georgophilorum* Academiam, quae nuper instituta ibidem est, auxerit Augustissimus Imperator, nescio ante, quam Auctor et Praeses Eiusdem vel Clar. *Gorius* respondent.

Reverendissimo Praeposito *Crotzingensi* et Clarissimo *Hagenbuchio* perscribere ocyus me brevi ad eos scripturum. Iisdem salutem quam plurimam nomine meo inperti: inperti caeteris amicis *Turicensibus*, *Basileensibus*, et *Mediolanensibus*, inperti et Clarissimo *Beckio*; nil se moretur, oro. Vale et me amare perge. Dedi ex aedibus meis IIII Nonas Ianuarias³ MDCCLVII.

² Ad *mortuum* eum me dedisse literas non comperi prius, quam *Venetias* repeterem. [Kalmár jegyzete.]

³ Februariusból javítva.

4.2.10. *Kalmár György Johann Jakob Breitingerneke.*

*Vesszős, 1765. április 28.*¹

Kalmár szabadkodik, hogy nem írt négy évig. Saját szavaival: hajótörés érte hazaérkezésekor: valószínűleg könyvei elkobzására utal. Reméli, hogy sikerül felülemelkednie ezen a csapáson. Eddig még nem került olyan helyzetbe, hogy azt gondolta volna, hogy nem sikerül kikerülnie a bajból. Ismerteti utazását: Strassburgból elment Belgiumba, ahonnan Angliába akart menni, de ott feltartóztatták. Össze kellett gyűjtenie a könyvkészletét Bajorországból, Brémából, Hamburgból, Koppenhágából, Danzigból, Königsbergből, Varsóból, Lembergől, Krakkóból és Bécsből. Nagyon kéri Simmlert, Breitingert, Hessiust, hogy azokat a könyveket, amiket rájuk bízott, őrizzék meg addig, amíg valamit meg tud szerezni abból, ami Angliában maradt. Korábban megkérte Hagenbuchot, hogy küldje el a *Systema Theologicumot* – ez Dániel István *Monita paterna* című könyve – Breitingerneke, de ő időközben meghalt. Kéri Breitingert, hogy az örökösöktől szerezze meg, és két hónapon belül tudassa, hogy sikerült-e.

Kalmár Györgynek egy levele Breitingerhez. Az eredetiből. Saját Orthographiájával. – Az ő gondolkozásának, és az akkorinak ismertetésére.²

Venerando, clarissimo, eique longe eruditissimo VIRO, Domino IO-ANNI IACOBO BREITINGERO, G. Kalmár salutem dicit quam plurimam! Miraberis forsitan VIR Venerande, me, qui Meos literis identidem colere constitui, iam a quatuor annis officio erga VOS meo defuisse. Non tamen TIBI persuadebis amoenam VESTRUM memoriam penitus esse deletam ex animo meo, multum caeteroquin rebus adversis tentato. Quem miserando illo naufragis, quod in ipso portu, ut proverbio utar, passus ante tres annos fui, non adeo leviter fractum, nunc demum erigere potui. Hoc tamen philosophice, vel civiliter TE velim interpretari. Mihi namque Theologo, ab omni superstitione et heterodoxia vacuo, mihi, inquam, homini christiano, tot rerum satis minusque prosperarum vicissitudinibus incredibiliter (non tamen supra TUAM ac multorum aliorum fidem) exercito, numquam ita frangi potest animus, quin in praesentissimum erigatur: etsi defuturus esset

¹ 4.2.10. forrása: *Kazinczy Ferenc...* 1825, 82–82b.

² Kazinczy Ferenc megjegyzése.

independentem calamitatem superandi modus omnis: etiamsi damnum, nupero naufragio partum, iacturam nimirum librorum, lucubrationum, adnotationum, MSSorum, et id genus suppellectilium, nulla ex parte mihi resarsissent[?]. Pulcre certe in me quadravit peregrinum illud prouerbium: Hungarus post factum sapit. Et re quam uerissima, post naufragium demum didici Hungarum me esse.

Ab Argentoratensibus in Belgium profectus, penetraturus tandem eram Britanniam, si me Augustissimae Principis meae legibus domi forisque quam fidelissime addictum, tumultus illi aduersum Francos tum grassati non prohibuissent. Alia igitur librorum supellex, redditum maturanti mihi, fuit congerenda. Quod et feci in Batavia, Breae, Hamburgi, Havniae, Gedani, Regiomonti, Varsouiae, Leopoli, Cracouiae, et Vindobonae.

Clarissimum Virum D. Simlerum, mihi amicissimum, enixe rogo, ut clausi illico fascis, quem fidei eius curae commiseram, diligentem habeat rationem, TE quoque, et suauissimum meum Hessium, etiam atque etiam oro, ut habeatis tamdiu, donec tam de illo, quam de reliqua in Anglia supellectile, aliquid prouidius mihi videbitur.

Praecipuum epistolae huius argumentum adhuc superest. Inlustrissimi ac Magnifici Domini, Domini STEPHANI L. Baronis de DANIEL et VARGYAS, VIRI, ob magnam ac sinceram doctrinam, ob exemplarem pietatem, atque ob senectutem canissimam, mihi aequae ac omnibus meliorum praecordiorum hominibus omnino venerandi, Systema Theologicum, omni pietati et Helueticae nostrae Confessioni, Diuinis adeo literis quam maxime consentaneum, credideram Clarissimo Hagenbuchio, (Sstam Theologiam scire licet professo) hac quidem lege, ut emeritus olim, aut motuus, Publicae Vestrae Bibliothecae committat. Audio vero eum vita defunctum. Itaque TE providentissimum Thesauri illius librarii Praefectum, humiliter, confidentissime tamen hortor, ut ab eius heredibus comlatum a me munusculum, quamto ocyus repetas, et me de ea re intra duos menses certiolem reddas.

Titulus laudati libri ita se habet: „Monita Paterna. Quae exhibent Promptuarium instaurendae, tuendae, promouendae et perficiendae Vitae Spiritualis. Per STEPHANUM Liberum Baronem de DANIEL et Vargyas. Filio Ejusdem Nominis Iuueni paterne dicata et nuncupata.” Inlustrissimus Auctor adeo prouecta aetate est, ut non putatitium illum (63), sed ipsum vere climactericum (81) aetatis iam agat annum.

Idem ille Auctor inlustrissimus patrio nostro idiomate hoc ipso anno uulgauit insignem in 4to Fractatum, cuius titulum ita interpretor: „Via recta, ducens ad uitam aeternam.” Quae consistit in cognoscendo et quaerendo uno, uero, ac aeterno DEO Patre, Filio, et Spiritu Sancto.

Nuperrimus noster Superintendentens D. Georgius Verestói ita de hoc opere inter caetera iudicat: „Quod si prelo commissi atque in lucem edi poterit, efficacissimo ac praecipuo ad exercendam fidem et vis tam sanctam stimulo fiet omnibus Lectoribus christianis: quibus ego quoque merito memet adnumerauerim, namque adtenta huius lectio multum mihi quoque fuit salutaris.”

Inlustrissimi Auctoris in hoc libro institutum est Arianos et Socinianos, quos Unitarios huic uocitamus, de imperscrutabili, tamen pro mentis nostrae modulo satis plana ueritate Sacro-sanctae Trinitatis, deque singulari, aeterna scilicet, eius doctrinae utilitate conuincere. Quorum haeresi tam desperatae ipse quoque inlustrissimus Auctor noster addictus utique fuerat ante annum aetatis suae, quem ad modum in hoc opusculo refert, uicesimum quartum. Quamta fuit felicitate beatus, quod iam iam uxoratus, atque etiam unius prolis pater, a Spritu Sancto, qui ante ea inprudens aduersabatur, inluminatus adeo fuerit, atque regni coelorum heres factus, adeoque FILII DEI, quem telis a Satana et Ario mutuatis persequebatur, cohaeret. Quuius rei rationem abundius inlustrissimus Ipse Auctor exponit in Paternis ad filium Moniis magsime quidem ad calcem Capituli XIII.

Huius eiusdem Magnatis Filiam per quam dilectissimam, inlustrissimam Dominam, Dominam POLYXENAM, uiduam inlustrissimi quondam STEPHANI L. B. VESSELÉNYI non immerito nostratum [nostrarum] Auctorum adscribserimus agmini: quandoquidem Benedicti Picteti Ethicam Christianam hungarica nobis e latina donauerit ciuitate.

Clarissimos Fautores meos, praecipue uerum plurimum uenerandum Dnum Antistitem, uenerandum Dominum Decanum, tum suauissimum meum Hessium, et amicissimum Simlerum, oro, salutes. TIBI TUISQUE bene precor. Vale VIR Venerande, et me, quod facis, ama. Scribsi, Veszszősin in aedibus Inlustrissimi Domini Domini L. Baronis.

IV. Kalendis Maias MDCCLXV.

A Monsieur Jean Jaques Breitinger, Professeur et Canoine (így). À Zurich, en Suisse.

Imprimatur. Cassouiae 20a Januarii 825. Ioannes Mészáros R. Libr. Reuisor

4.2.11. *Kalmár György Johann Jakob Breitingernek.*

*Amszterdam, 1766. augusztus 19.*¹

Ez a levél az előző összefoglalása, mivel Kalmár nem tudja, hogy Breitinger megkapta-e azt. Ajándékot küld: egy könyv három példányát. A többi dolgot, amit még várnak tőle Angliából (ahová készül), vagy visszatértekor Heidelbergből vagy Nürnbergből fogják Breitingerek megkapni. Három héten belül vár választ, mert kb. öt hét múlva megy Angliába. A királynő ugyanis március 15-én, egy több mint félórás kihallgatáson fogadta, s így örökös engedélye van az utazásokra.

Venerando, clarissimo ac eruditissimo VIRO, Domino IO. IACOBO BREITINGERO G. Kalmár S. P. D.

Quintili superioris anni unas ad TE dedi literas: quas an acceperis, nescio. Singularius earum fuit argumentum, ut ab heredibus clar. *Hagenbuchii* vindicares *Systema Theologicum*, sane doctissime scribturn a tam decrepito sine Inlustrissimo Dno, Dno *Stephano L. Barone de Daniel &c.* scribturn, quui titulus – *Monita Paterna &c* (in 4to). Namque hoc consilio *ei* credidi, ut suo tempore in Bibliotheca vestra comlocaret.

Aliquod munusculum VOBIS nunc mitto: tria scilicet exempla libelli; primum Venerabili VESTRO Collegio, TIBI secundum, tertium vero venerando Dno Cramero. Reliquum, si quod a me exspectate potetis et multis, aut ex Anglia, aut, in reditu, Heidelberga vel Norimberga estis habituri.

Pergratum mihi facies, si tres intra hebdomados ad me Traiectum scribseris. Imo oro, me exhilares. Sub quintam hebdomada, si DEUS voluerit, ad Britannos cogitabo: namque ab Augusta mihi, quem 15 Martii ultra dimidiam horam SUIS de Solio colloquiis dignata est, indulti temporis omnem et habeo et habebo rationem.

¹ 4.2.11. forrása: Zürich, Zentralbibliothek, Handschriften- und Musikabteilung, Ms Bodmer 21.43.

Venerabili Collegio me et omnia officia commendo.

Omnibus, praecipue quidem Clarissimo Dno Cramero, suavissimo nostra Hessio et amicissimo Simlero salutem quam plurimam nomine meo ut inperius, rogo. Vale celeberrime VIR, et me, TIBI TUIS-que bene semper precantem, porro quoque ama. Sum felix, quid in mentem mihi venerit optimus VESTER Praepositus. Si, citra meam dubitationem, adhuc in vivis est, etiam atque etiam saluto et veneror. Dedi Amstelodamo 19 Aug. 1766.

4.2.12. *Kalmár György Johann Jakob Breitingerneke.*
*Zürich, 1767. június 26.*¹

Hymnus *Georgii Kalmár*, conceptus *Nazarethi*, in loco *conceptionis* et *patria* Domini nostri IESU CHRISTI. E[xeunte] Octobr. 1755.

CHRISTE, locum, *conceptus* ubi es, semel intuitus sum,
fac, TE oculis fidei semper ut intuear.
TU virtute DEI, qua utero TE Virginis almae
conceptit, iam animo *conicipiare* meo!
Totius atque TUAE ratio sanctissima *vitae*
exemplar vitae perpetuum esto meae!
Fac me, mente, actu, sermone, TUI memorem esse!
O pie Servator, sim TUUS! esto meus!

Hymnus eiusdem de felici suo et comitum adventu *Constantinopolin*, compositus ex tempore, rogatu discipuli sui, inlustrissimi Magnatis, Domini Ioannis Zannet. 2/13 Febr. 1755

Quis mihi cum frangore sonus pervenit ad aures!
Sentio: adhuc tremulus verberat aer eas.
Quis sonus? Eccho refert: praefigsum est thema canendi.
Musa mea evigila! Nunc, age, tange lyram.
Quam bonus est et erit totius Conditor orbis!
Quae pietatis item sunt documenta suae!
Illa an ego solus narrare queo? Nequit illa,

¹ 4.2.12. forrás: Zürich, Zentralbibliothek, Handschriften- und Musikabteilung, Ms, Ms Bodmer 21.43.

quidquid habet fines, commemorare satis.
Amplius adfirmo: series aeterna dierum
    haud par clementem concelebrare DEUM.
Sumo tamen, sicut ratio fert temporis huius,
    unum argumentum, iussus ab officio.
O PATER, incolumes ad eam, quam *Bosphorus* urbem
    adfluit, adduxsti me sociosque viae.
An fuit in nobis aliquid? Nil, nil, quod amorem
    tam tenerum poterat commeruisse PATRIS.
Quin, si serpentem, lapides, pro pane dedisses,
    comscia mens dictat, proemia iusta forent.
At *Pietas*, mellis dulcedine suavior omni,
    Iustitiae lancem pondere perculerat.
O Bonitas! TIBI eas grates, quas quimus, habemus.
    Sit TIBI, sit Soli, Gloria, laus & honor!
Porro TUUM NOMEN venerando, quaesumus omnes,
    ut TUA cura TUOS protegat ulterius.
Tum petimus: Sancto, quod coelis FILIUS olim
    miserat, ut ducas FLAMINE! Fiat ita!

Ante, quam Itinerarium meum 18 annorum evulgarem, haec in gratiam plurimum venerandi Domini IO. IAC. BREITINGERI, Fautoris mei etiam atque etiam colendi de scribsi Turici 26 Jun. 1767.

4.3. mások Kalmár Györgyről

4.3.1. *Johann Georg Hamann Johann Gotthelf Lindnernek.
    Königsberg, 1761. július 25.*¹

Hamann egy Johann Gotthelf Lindnernek, állandó levelezőtársának írt levélben számol be Kalmár 1761-es königsbergi látogatásáról. Állítása szerint Kalmárt a helyiek közül egyesek *egyiptomi diáknak* nevezték. A Kalmárral kapcsolatos legendárium korai kialakulását bizonyítja, hogy – Hamann állítása szerint – egyesek azt vallották, hogy Kalmár Amerikában is járt. Hamann csodabogárnak tartotta Kalmárt, s ennek megfelelően ismerteti latin nyelvű héber

¹ 4.3.1. forrása: J. G. H.: *Briefwechsel*. . . 1956, 98–99.

grammatikáját és egyéb foglalatосkodásait. A levélből nem derül ki, hogy személyesen, négyszemközt találkoztak-e. De Kalmár külsejéről tett hangulatos leírásából arra következtethetünk, hogy igen.

[. . .] Hier hat sich einige Zeit eine gelehrte Seltenheit aufgehalten, die von einigen unter dem Namen eines *ägyptischen Studenten* bewundert worden. Ein Mann der 12 Jahr die Welt herumgestrichen, und zu seinem Unglück ein großer Linguist geworden, in Asien gewiß, einige sagen auch in Africa und America gewesen. Ich habe ihn gesehen in nature et effigie; ein Mann, der Beine wie ein Landstreicher hat, und eine Stirn, wie der Thurm zu Babel. Lauson sagt mir daß seine Physiognomie mit Hanovs in Dantzig biß auf die Tracht und den Anstand harmoniren soll. In effigie sollen Sie ihn auch kennen lernen, aus folgendem Titel, von dem ich die hebräische Anfangsworte auslaße.

Genuina

Linguae Hebraicae Grammatica siue uetus illa sine Masoretharum punctis hebraisandi uia [. . .]² Die Vorrede mit dem Titel und langen Dedication an alle Universitäten in Deutschland, Engl. und wo nur welche sind, an hundert vornehme Gönner und einer spezial Zuschrift in neugriechischer Sprache an den Patriarchen zu Konstantinopel machen 3 1/2 Bogen. Was ich in diesem Buch verstanden [!], ist elend Zeug, von dem ich auf das übrige schließe, daß ich nicht Lust gehabt hab weder zu lesen noch näher anzusehen.

Der Verfaßer will eine neue Schreibart einführen, für die er Gründe hat aus seiner weitläuftigen Erkenntnis der lebenden Sprachen. Ein Specimen davon giebt der Titel schon; gnota an statt nota, weil die Engl. vermuthlich know schreiben und das k nicht lesen. Hheth und Oin sind seine lange, He und Vau seine kurze, Aleph und Jod seine Zwitter selbstlauter. Hierinn liegt das Mark seines genuinen Systems. Erzählt beyläufig, was er an diesem und jenem Ort geredt, führt auch wo es nöthig diem et consulem, Tag und Monath an, wenn es geschehen; meldet auch, daß er zu Oxfort [!] 1750 eine Dissert. Crit. Philol. Theolog. geschrieben, zu London aber M. B-e's Answer to Dr.

² Hamann a teljes címet idézi.

Sharp's two Dissertations on Elohim and Berith answered: being a Vindication of the Etymology and true Meaning of the same Hebrew Words 1751. encore: A Short Reply to Mr. Holloway's few Remarks upon Dr. Sharp's Dissertation on the two hebrew words Elohim and Berith; noch eine Dissertationem criticam in Esai. VII. 14 die mit sn. ganzen Tractat in S. S. aufgelegt werden wird. der Autor ist auch ein Cabalist. Sie können leicht erachten wie mir der Mund gewäbert hat einen sochen gelehrten Held zu sehen, der jetzt in sein Vaterland geht, um das zu werden, was Vossius von einem seiner Bekannten gesagt haben soll: *Sacrificulus in pago et rusticos decipit*. An Gaben Bauren zu unterhalten fehlt es dem Mann nicht. Eine Liste aller Gelehrten in Geneve stand vorn, die auf sein Werk subscribirt [!] hatten *loco viatici*; die Vorrede war am ersten NeujahrsTage datirt. Diese Grammatic ist sehr rar und der Autor verschenkt bloß Exemplar. Unsere Akademie hat auch eins bekommen; was mir in die Hände gerieth war eins was unser neue Prediger le Fort nach Berlin schickte mit einer lateinischen Zueignung an einen dortigen Amtsbruder. [...]

4.3.2. *Johann Heinrich Lambert Felbíger apátnak*¹

Lambert a levelet feltehetőleg 1772-ben írja. Beszámol arról, hogy milyen nehezen tudott Kalmárból annyi információt kicsikarni, hogy világnyelv-tervezetének ötlete megérdemli-e a nyomtatást.

Was nun beyliegende Praecepta etc. betrifft, so sind sie auf Unkosten hiesiger Subscribenten gedruckt worden, welches ich meistens zu bewirken übernommen hatte, wozu mir aber einige Freunde gut behülfflich gewesen. Eine Anzeige, was die Sache auf sich hat, habe ich in beyde Zeitungen eindrücken lassen. Ich hatte ziemliche Mühe aus dem Verfasser Anfangs im letzten Dezember so viel heraus zu bringen, als nöthig war, zu sehen, ob die Sache den Druck verdiene, weil er Geheimniß daraus machte. Ich legte ihm daher mehrere Fragen vor, auf die er sogleich antworten mußte, wenn etwas aus der Sache werden sollte. Er antwortete auf jede ohne vieles Besinnen Viertelstunden lang, und doch immer so, daß ich mehr errathen mußte, als er mir sagen wollte. Indessen kam endlich alles zu Stande.

¹ 4.3.2. forrása: LAMBERT 1783, 140–141.

4.3.3. *Abraham Jacob Penzel Johann Heinrich Lambertnek.*
*Jessnitz, 1772. augusztus 5.*¹

Penzel ebben a levelében megerősítést vár Lamberttől, hogy az őt előző nap felkereső, csavargó kinézetű, de Lambertre mint pártfogóra hivatkozó személy valóban a híres magyar Kalmár György-e. A levél összefoglalását és Penzel bemutatását l. a 29. oldaltól. A levél végén a szerző gratulál Lambert főművéhez, a *Neues Organon*hoz.

Penzel² an Lambert.
Jeßnitz bey Deffau, den 5ten Aug. 1771.

Sie werden es, mein Herr, dem Zutrauen verzeihen, das ein ehrlicher Mann zu einem andern hat, und vermöge dessen er sich nur selten eine Fehlbitte zu begehen fürchtet, wenn er, um Aufklärung in irgend einer Sache zu bekommen, auch einen ihm unbekanntem erfucht, sich einmal einer kleinen Mühe zu unterziehen. – Diefes zu thun werden Sie, wie ich mich schmeichle, gütig genug feyn, und in Rückficht auf diefes Zutrauen, wage ich es Ihnen meine Bitte vorzutragen.

Gestern Abend, ohngefehr um 5 Uhr, kam ein fremder Mann, länglich von Statur, stark von Gliedmassen, und im Angesicht stark von der Sonne verbrannt von Deffau zu Fuffe hierher. Er war an zwey ungemeyn starken Grübchen in den Backen, und den zwey Vorderzähnen so ausgefallen oder ausgebrochen waren kenntlich. Seine Kleidung war sehr schlecht; sie bestand in einem schlechten grauen Flaus, unter dem er ein schwarzes Unterkleid und Beinkleider trug, die beyderseits zerriffen waren, und einer alten ungelockten und ungekämmten Perucke. Hut und Fußwerk waren ohngefehr von gleichem Schlage; seine Wäfche sahe sehr unreinlich aus, und an eine Uhr oder sonst Sachen

¹ 4.3.3. forrása: LAMBERT 1781–1782, 67–70. A kiadásban a dátum hibásan 1771.

² Hr. *Abraham Jacob Penzel*, damals privatifirender Magister, welcher jetzt nach mancherley Schickfalen Profeffor der griechischen Sprache und Bibliothekar zu Krakau ist: vornehmlich durch seine deutsche Uebersetzung des *Strabo* bekannt. [Abraham Jacob Penzel úr, akkoriban magántanár, manapság a görög nyelv professzora és könyvtáros Krakkóban; leginkább Sztrabón fordítása miatt híres. – A kiadó megjegyzése.]

von einigem Belang war gar nicht zu denken. Diefes Mann gab ſich für einen reformirten Prediger aus Ungarn her aus, der *Georg Kalmar* hieß, und gegenwärtig in der Welt herumreife ſich litterariſche Kenntniſſe zu erwerben, und dabey noch, ich weiß nicht was für geheime Anschläge beforgete. Er ſprach mit ſehr vielem Empreſſement von ſeiner erfundenen *Univerſalſprache*, von der er den herausgegebenen Prodrum vorzeigte, und viele Recenſionen in gelehrten Zeitungen wies, die er in der Taſche bey ſich führte. Da ich ſelbſt ein ſehr großer Liebhaber der Sprachwiſſenſchaften und der Metaphyſik der Sprachen bin, ſo freuete ich mich einen Mann kennen zu lernen, den ich ſo wohl durch ſein Deſſein einer zu erfindenden Univerſalſprache als auch noch mehr durch ſeine hungariſche Grammatik als einen gelehrten Mann und Kenner vieler Sprachen kannte; ich ſprach von dieſem und jenem mit ihm, ohne ſagen zu können, daß ich durch ſeinen Umgang hätte ſonderlich erbauet werden ſollen. Da mir der Verfaſſer der Ungariſchen Grammatik als ein großer Polyglotte bekannt war, ſo nahm ich Gelegenheit vom Armeniſchen und Koptiſchen zu ſprechen, ich kam auf die Geſchichte der Ungarn, und auf die Verdienſte derer Herren *de Guignes* und *Fiſcher* um dieſelbe; ich ſieng an von der Slavoniſchen und Dalmatiſchen Litteratur zu ſprechen; da er vorgab ſich eine lange Zeit zu Prag aufgehalten zu haben, ſo führte ich ihn auf die Herren *Dobner* und *Noſchdiebra*, und die Verdienſte des erſtern um den *Hayrök a Liboczan*; ich erkundigte mich nach Particularitäten die Ausgabe von *Kroſchelichs* annalibus Zagrafiensibus[!] betreffend; allein er war in dem allen ſo unerfahren daß ich zuzuletzt ſehr in meiner Meynung beſtärkt ward, er möchte ſich den Namen *Kalmar* nur fäliſchlich beygelegt haben; und zuletzt glaubte ich dieſe Muthmaſſung in Gewißheit verwandeln zu dürfen, als er auf mein ſehr dringendes Anſuchen mir etwas aus einem griechiſchen *Strabo* zu interpretiren, ſolches durchaus abſchlug: eine Sache die Hr. *Kalmar* zu thun ſich nicht geweigert haben würde, der ja ſelbſt in griechiſcher Sprache Bücher heraus gegeben hat.

Da dieſer angebliche *Kalmar* ſich auf Sie, mein Herr, als ſeinen größten Freund und Gönner, und den eiſrigſten Unterſtützer die Herausgabe des *Prodromi* betreffend, berief, ſo glaube ich Sie werden mir die Freyheit verzeihen, mit der ich mich Sie zu bitten erkühne, mich doch gütigſt zu benachrichtigen, ob und wie fern doch wohl dieſer angebliche *Kalmar*, den ächten etwas angehen könnte, oder ob er nichts

als ein ganz formeller Bettler auf *Kalmars* Namen gewesen. Da er sich Pränumeration auf fein herauszugebendes Buch über die Universalgesprache sammeln, und zu dem Ende selbst von mir Briefe an Se. Durchl. den Fürst *Jablonowsky* zu Leipzig haben wollte, die ich ihm freylich verlagten mußte, so könnte dieser Mann dem Vorhaben des Herrn *Kalmar* selbst nachtheilig werden, und Sie würden mir, im Fall Sie ein Freund von ihm sind, selbst Dank wissen, Sie davon benachrichtiget zu haben; denn daß der Mann den ich gesprochen habe – zwar habe ich *Pfalmanazers* und ähnlicher Vagabunden Geschichte wohl gelesen – daß dieser Mann, sage ich, ein gentilhomme & ecclésiastique Hongrais, wofür er sich ausgab, seyn sollte, will mir doch gar nicht in Kopf. – Latein sprach er nach Art der Ungern ziemlich fertig, und als ich französisch und italienisch mit ihm anfieng zu sprechen, war er auch vermögend sich in beyden Sprachen auszudrücken.

Ich freue mich sonsten durch dieses Abentheuer Gelegenheit bekommen zu haben, Ihnen selbst zu sagen, wie sehr ich Ihre tiefe Einsichten in die schwereste Wissenschaften schätze, wie viel Ihr *Organon*³ auch meinen Verstand auszubilden beygetragen, und wie sehr glücklich ich mich schätzen würde, dafern ich Ihnen bey irgend einer Gelegenheit etc.

4.3.4. *Johann Heinrich Lambert Abraham Jacob Penzelnek.*

*Berlin, 1772. augusztus 10. és 20. között*¹

Lambert Penzelnek írt válaszában megerősíti, hogy a címzettet felkereső személy valóban Kalmár György volt. A levelezés összefoglalását l. a 29. oldaltól. Megemlíti továbbá, hogy tudomása szerint Kalmár ideje nagy részét utazással és különböző műveihez előfizetők keresésével tölti.

Lambert an Penzel
Berlin, den 1..² Aug. 1772.

Die Beschreibung, mein Herr, die Sie mir von dem Hrn. *Kalmar* machen, paßt so ziemlich auf denjenigen, der letzten Winter hier gewesen.

³ Lambert 1764-ben megjelent *Neues Organon*járól van szó.

¹ 4.3.4. forrása: LAMBERT 1781–1782, 71–73.

² 10. és 20. között

Man hatte ihm hier angerathen sich vom Scheitel an bis zur Fußhohle beffer zu kleiden und auch sich reinlicher zu halten. Er wollte nicht, weil er ehemals war bestohlen worden, und in befferm Aufzug in Kleidern eben dieses besorgte. Dem sey wie ihm wolle, so ist er in mehrern Stücken ein wahres Original. Ich brauchte drey ganzer Nachmittage Zeit, in Anfehung seiner allgemeinen Sprache wenigstens so viel von ihm herauszubringen, als nöthig war um zu sehen, ob etwas davon den Druck verdiene. Es kam auf mehrere Fragen an, die er nothwendig beantworten mußte, wenn etwas aus der Sache werden sollte. Darauf hin ließ ich ein Blat circuliren, und fand in einigen Wochen hinreichend Subscriptionensgeld, um die Ausgabe seines *Prodromi* vornehmen zu können.³ Währendem Drucke machte er noch wunderliche Schwierigkeiten, so daß er bis dreymalen schriftlich um Verzeihung bitten mußte. Ich hatte Mühe zu verhüten, daß er nicht etwas von dem, so gedruckt werden sollte, zurücke behielt, und konnte auf keine Art von ihm erhalten, daß er seine 400 Radices mit abdrucken ließ: und zwar nicht seine Zeichen, sondern nur die lateinischen Namen seiner Grundbegriffe. An seinem Aufzuge und Betragen, so wie an der Frage, ob er der wahre *Kalmar* sey, hielte ich mich nicht auf, sondern blos daran, ob an seiner *allgemeinen Sprache* etwas wesentliches sey, wenn es auch gleich nicht alles seyn sollte. Uebrigens antwortete er auf alle Fragen, ohne viel Befinnens, zuweilen Viertelstunden lang, und zwar immer nicht weiter als er antworten wollte. Ich sahe daraus daß er seine Sache gut im Kopfe hatte. Indessen brachte man zuweilen auch kein Wort von ihm heraus. Des Morgens geht es beffer als des Abends, wo ich zuweilen merken konnte, daß er getrunken hatte, auch ihn etwann mußte heiffen fortgehen und des Morgens wieder kommen. Im Reden

³ Der Titel dieses durch Lamberts vorschub herausgekommenen *Prodromi* ist eigentlich dieser: Praecepta Grammaticae atque Specimina Linguae philologicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae. Auct. *Georg. Kalmar* &c. Berol. 1772. 4. vorher aber hatte *Kalmar* schon ein Programm diese Sache betreffend drucken lassen, welches vermuthlich die Schrift ist die der Herr Abbé Bastiani *Essai d'une langue générale* nennet. . . [A Lambert ajánlásával megjelent *Prodromus* címe tulajdonképpen ez: *Praecepta*. . . , de már korábban megjelentetett Kalmár egy, a dolgot érintő programot, amely valószínűleg az a mű, amit Bastiani apát *Essai*. . .-nek nevez. – A kiadó jegyzete.]

fucht er ziemlich die Affecten zu erregen, wobey ich ihm sagte, daß er damit bey mir nichts ausrichte, weil ich mich schlechthin an die Sache selbst halte.

Endlich war er mit allem zufrieden, wollte nach Holland reifen, und von da wieder nach Sachfen zurücke kehren. Die Ungarſchen protestantischen Geiſtlichen, weil ſie in einer ziemlichen Unterdrückung und Nachbarſchaft der Türken leben, ſind ſchon längſt gewöhnt, zu ihren Reifen die Viatica von andern protestantischen Kirchen zu begehren. Auf diesen Fuß thut es Hr. *Kalmar* vermuthlich auch. Indessen bin ich Ihnen für die Nachricht von denſelben sehr ver[?]den und verbleibe etc.

P. S. Hr. *Kalmar* reifet größtentheils um Subſcribenten zu ſeinem größſern Werke von der allgemeinen Sprache zu fuchen, wozu er die Unkoſten, wenn alle Character ſollen gegoffen, und das Werk latein und franzüſiſch publicirt werden ſoll, auf eine Summe von 20000 Thaler anſetzt. Ich begnüge mich, wenn es Zeit ſeyn wird, auf ein Exemplar zu unterſchreiben.

4.3.5. *Kazinczy Ferenc Kalmár Györgyről*

Kalmár György Veszprém Vármegyében született, Tapolczafőn, nemes rendű atyától. Iskolájit a' Debreczeni Reform. Collégiumban végzette, 's Superintendens Szilágyi Sámuellel még Togátus korában teve egy útát Bécsbe. A' komor ifju szótalan űlt² a' nem komor Szuperintendens mellett, 's így ez leve annak mulattatója. Elmondá előtte Horátzius³ és Klopstock után fordított Ódáját, görög szchemájú magyar fordításában,⁴ 's Kalmár csudálkozva látá nyelvünk' alkalmas voltát a' görög és Római lyra' követésére, 's 1761. elkezdé⁵ írni hexametereit, mellyeket 1770. Prodrömus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici cím alatt Pozsonyban kieresztett.⁶ Ő lévén a' legel-

¹ 4.3.5. forrása: *Kazinczy Ferenc*. . . 1825, 82–82b.

² űlt <a' szekeren>

³ Horátzius<ból>

⁴ I: magyar versekben

⁵ 's +1761+ elkezdé

⁶ I: Pozsonyban ada-ki.

ső Magyar, ki⁷ legnagyobb számban jelent-meg⁸ illy rendű versekkel, Verselésünk' hősei között mindég⁹ ragyogni fog, noha ötlet Ráday és Szilágyi 's Szepesi Kánonok¹⁰ Molnár János megelőzték, Birsí pedig 1764. 's Rájnis, Kalmárnak próbájit nem ismérve, csaknem egy időben, követték,¹¹ érdemben véghetetlen távolyra magok után hagyták. A' külföldre, mintegy harmincz esztendő's korában méne-ki, 's Angliát 1749. látta-meg, 's ángoly nyelven adta-ki Londonban 1751. egyg Értkezését két zsidó szó (Elohim és Berith) felől, 's 1766. Amsterdamban egyg más munkájit zsidó nyelven, 'mint 1767. Hálában egyg harmadikat, görögön. Az illyet tudó ember tudós embernek tartatott a' múlt időkben. Később Berlinben (1772.) adá-ki Praecepta Grammatica, atque specimina linguae Philosophicae, sive universalis, ad omne vitae genus adcommodatae. Rómában múlatván, 1774. Grammaticai Institutiojít ismét kiadta, 's képe két rézmetszésben jelent-meg, az egyg ezen Felülírással:¹² GEORGIO KALMÁR NOBILI HUNGARO DE TAPOLCZAFŐ EO QVOD LINGVAM SYMBOLICO-CHARACTERISTICO-PHILOSOPHICAM VNIVERSALEM PRIMUS INVENERIT EANDEMQUE SOLVS PERFECERIT AMICI ROMANI H.C.D.D.D. MDCCLXXIV. – Az itt közlött Levél tudatja velünk, ekkor hol járt, hol lakott, és a' sovány tudományok fejét mint zavarták-meg.

A' különös ember felől némelly Olvasónak kedves lesz még többet is hallani.¹³ Félre tesszük tehát az átallást, 's elmondjuk szabadon, a' mit felőle tudunk. – 1782.¹⁴ Septemberben egyg barátommal Budán a' Királyi Udvar körül sétálván, meglátánk egyg riasztó alakú 's öltözetű embert, ki az akkor ott letett Bibliothecából jöve-ki,¹⁵ 's minden tíze-

⁷ <a>ki

⁸ I: próbálá azt

⁹ között <ő> mindég

¹⁰ Szilágyi <időben megelőzték, 's Birsí és Rájnis is, megelőzték> 's Szepesi Kánonok

¹¹ I: csaknem egyg időben, <> Kalmárnak próbájit nem ismérve, követték,

¹² ezen <Kí> Felülírással:

¹³ I: tudni.

¹⁴ 1781?

¹⁵ I: ott leszállított Nagy Szombati Könyvnyomatóból jöve-ki,

dik lépése után meg-megállott, kivona zsebjéből egy nyomtatott ívet, 's azt gondosan tekingette. Kabátja violaszín selyem vala, hihető egy Amicus Romanus ajándéka, vagy zsípvásáron megvett maradék; magyar szabású kék nadrága hét márvásos posztóból, csizmája málybőr, mint a' falusi Bíróké, 's parókáján, melly a' fülei körül nem ére koponyájához, egy szörnyű háromszegű szőr kalap.¹⁶ Barátom nékibátorodék megtudakozni a' garbonczás Deák formájú idegent, ki legyen ő; 's ez magát Kalmár Györgynek nevezé. Húsatlan orcájiról pattogzott a' var, 's színe szederjes volt. Uram, mondá neki az eggyikünk, én utolsó postával vettem levelet egy Helvetziában múltató barátomtól; tudod e, hogy valamelly Tudós Újságban nagy tisztelettel van szó Grammaticai Munkád felől? Nyugtalanúl óhajtá látni a' levelet, 's kivevénk azt zsebünkből, 's kértük, Levelezőnk¹⁷ csípős ítéletét felejténé. Felejtette ezt a' hízelkedő nyomtatott ítélet miatt. Gondatlanok valánk, szállásáig nem kísérni. – Hol, és mikor hala-meg, nem tudjuk, 's kérjük itt a'kik¹⁸ ezt tudhatják, 's utolsó napjai felől a' Literatúra' barátjaival valamit tudathatnak, szállaljanak-meg.¹⁹

Vivit siliquis, et pane secundo, ezt mondja az illyekről Horátz. Az öreg Landerer szereté beszélni,²⁰ hogy Pozsonyban egy kerti múltató-házban tölte egy kemény telet,²¹ 's szalma közzé búva írogatta munkájit. Keleti útazásai alatt olajjal 's eczettel megöntött mezei fű volt eledele; melly talán nem rosszabb ízű a' sáskánál.

¹⁶ háromszegű +szőr+ kalap.

¹⁷ <hog> Levelezőnk'

¹⁸ itt <azokat,> a'kik

¹⁹ <hog> szállaljanak-meg.

²⁰ I : Landerertől tudjuk,

²¹ eggy +kemény+ telet,

HIVATKOZÁSOK

- BALÁZS 1987 BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvből-cselet alapkérdései*, Budapest, Magvető, 1987.
- BARÓTHI SZABÓ 1787 BARÓTHI SZABÓ Dávid, *Ki nyertes az hangmérséklésben...*, Kassa, 1787.
- BATSÁNYI 1961 BATSÁNYI János *Összes művei. III. Prózái művek. Második kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső–TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai, 1961.
- BELTZ 1994 BELTZ, Walter, *Stephan Schultz, der 2. Direktor des Institutum Judaicum und seine Reisebericht "Der Leitung des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asien und Africa", 1.–5. Teil, Halle 1771–1775 = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU–Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 78–92.
- BENKŐ 1960 BENKŐ Loránd, *A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai, 1960.
- VAN DEN BERG 1995 VAN DEN BERG, Johannes, *Die Frömmigkeitsbewegungen in den Niederlanden = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEP-PERMANN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 542–587.
- Beschreibung... 1799 Beschreibung der hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Frankischen Stiftungen nebst der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts. Zum Besten der Vaterlosen*, Halle, 1799.
- BÍRÓ 1995 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1995².

- BOCHINGER 1994 BOCHINGER, Christoph, *Zur Geschichte des Institutum Judaicum et Muhammedicum (1728–1792) = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU–Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 45–60.
- BOD 1777 BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza...*, Bázél, 1777².
- BODA 1999 BODA Miklós, *Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben = Fülöp Géza emlékkönyv. Művelődéstörténeti és könyvtár-tudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Budapest, ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, 1999, 59–63.
- BODOLAY 1963 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*, Budapest, Akadémiai, 1963.
- BRECHT 1993 BRECHT, Martin, *Einleitung = Geschichte des Pietismus. Band 1: Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, hrsg. v. Johannes VAN DER BERG–Martin BRECHT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, 1–10.
- BRECHT 1995 BRECHT, Martin, *Der Hallische Pietismus in der Mitte des 18. Jahrhunderts – seine Ausstrahlung und sein Niedergang = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEPPERMAN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 319–357.
- BRETZ 1998 BRETZ, Otto, *Kabbala Baptizata. Die jüdisch-christliche Kabbala von Pforzheim nach Bad Teinach = Beiträge zur Geschichte des württembergischen Pietismus*, hrsg. v. Hermann EHMER–Udo STRÄTTER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 (Pietismus und Neuzeit, 24) 130–159.
- CSEPREGI 2000 CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus. 1700–1751. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).
- CSÚRY 1931 CSÚRY Bálint, *Adatok Kalmár György életéhez*, Erdélyi Múzeum, 1931, 201–202.

- DÁNIEL 1767 [VARGYASI] DÁNIEL István, *Az örök életre vezető egyenes út: Melly áll az egy igaz és öröké- való Istennek meg-esmérésében és keresésében*, h. n., 1767.
- DEÉ NAGY 1976 DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, Bukarest, Kriterion, 1976.
- DNB *The Dictionary of National Biography*, ed. by Leslie STEPHEN and Sidney LEE, London, (founded in 1882).
- EGYED 1995 EGYED Emese, *A beavatás poémája*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 95–100.
- EGYED 1998 EGYED Emese, *Az utálatos könyv és a fattyú. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról* = UÓ, *Kard és penna*, Budapest, 1998, 15–25.
- ENGEL 1963 ENGEL Károly, *Három adalék a román–magyar művelődési kapcsolat múltjából*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963, 267–275.
- FEKETE 1995 FEKETE Csaba, *Kalmár György és a debreceni kollégium*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 123–139.
- FONT 2001 FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001.
- FOUCAULT 1981 FOUCAULT, Michel, *Mi a szerző?*, Világosság, 1981. július, Melléklet.
- FŐLDI 1962 FŐLDI János, *A' versírásról*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- FREUD 1982A FREUD, Sigmund, *Rossz közérzet a kultúrában* = UÓ, *Esszék*, Budapest, Gondolat, 1982, 327–405.
- GÁLOS 1932 GÁLOS Rezső, *A XVIII. század első magyar leoninusai*, MNy, 1932, III–III2.
- GÁTI 1820 GÁTI István, *Steganographia vagy Öszve Vont Irás. . . 1820*, OSzK Kt. Oct. Hung. 4.

- GRAY 1994 GRAY, T., Richard, *Aufklärung und Anti-Aufklärung: Wissenschaftlichkeit und Zeichenbegriff in Lavaters „Physiognomik“ = Das Antlitz Gottes im Antlitz des Menschen. Zugänge zu Johann Kaspar Lavater*, hrsg. Karl PESTALOZZI – Horst WEIGELT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 31), 166–178.
- G. SZABÓ 1995 G. SZABÓ Botond, *Kalmár György vándorlásai és megterése. Dokumentumok*, Irodalomismeret, 1995, 1/2, 108–122.
- GYARMATHI 1794 GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Első darab*, Kolozsvár, 1794.
- GYURIS 1972 GYURIS György, *Dugonics könyvtára. Katalógus*, Szeged, 1972 (A Somogyi-könyvtár kiadványai, 14).
- J. G. H.: *Briefwechsel. . . 1956 Johann Georg Hamann: Briefwechsel*, II, 1760–1769, hrsg. v. Walther ZIESEMER, Arthur HENKEL, o. O., Insel-Verlag, 1956.
- HEGEDŰS 2000 HEGEDŰS Béla, *Kalmár György német nyelvű Tractatusa*, MKsz, 2000, 81–89.
- HEGEDŰS 2005 HEGEDŰS Béla, *Kalmár György első híradása világnyelvtervezetéről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005, 70–72.
- HEGEDŰS 2006 HEGEDŰS Béla, *Kalmár György a magyar nyelv származásáról = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Budapest, Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok), 294–306.
- HEGEDŰS 2007A HEGEDŰS Béla, *Erdélyi szerzők, fordítók nyelvméleti megjegyzései = Felvilágosodás, Erdély: A 2006. október 12–14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai*, szerk. EGYED Emese, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, KOVÁCS Eszter, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4., Kolozsvár, 2007, 17–24.

- HEGEDŰS 2007B HEGEDŰS Béla, *Kalmár György első nagy útjáról* = „Nem süllyed az emberiség!”...: *Album amicorum Szőrenyi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007 (www.iti.mta.hu/szorenyi60.html), 533–541.
- HEGEDŰS 2008 HEGEDŰS Béla, *John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai* = *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter tiszteletére*, szerk. HITES Sándor, MTA ITI, 2008 (szerkesztés alatt).
- HERMÁNYI DIENES 1992 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Budapest, Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9).
- HORÁNYI 1776 HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, II, Wien, 1776.
- KALMÁR 1766 KALMÁR György, [*Sprüche Salomonis XXIV: 21.:* *יִרְאָה אֱת יְהוָה בְּנֵי וְיִלְךְ* Mein Kind, fürchte den HERRN und den König], [Amszterdam, 1766].
- KALMÁR 1770 KALMÁR György, *Prodromus idiomatis scythico-mogorichuno(-sen, hunno)-avarici. Adparatus criticus ad linguam hungaricam. Adcedit lex poetica de versa et ligata oratione hungarica item poema hungaricum...*, Pozsony, 1770.
- KALMÁR 1772 KALMÁR György, *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae*, Berolini et Lipsiae, 1772.
- KALMÁR 1773 KALMÁR György, *Precetti di grammatica per la lingua philosophica, o sia universale*, Roma, 1773.
- KALMÁR 1774 KALMÁR György, *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker, Zeiten und Lebensarten*, Wien, 1774.
- KALMÁR 1993 KALMÁR György, *Summa*, h. n., Pátria Könyvek, 1993.

- Kalmár György. . . 2000 Kalmár György, „*a magyar nyelv szerelmese*”, s. a. r. és bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2).
- Kazinczy Ferenc. . . 1825 *Kazinczy Ferenc kisebb dolgozatai*, OSzK Kt. Quart. Hung. 1238, 1825.
- KAZINCZY 1879 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, 1879.
- KAZINCZY 1916 *Kazinczy Ferenc Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről. 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Budapest, MTA, 1916 (RMK, 37).
- KAZINCZY 1979A KAZINCZY Ferenc, *A magyar verselésnek négy neméről = Erdélyi Muzéum. 1814–1818*, szerk., vál., jegyz. BENKŐ Samu, Bukarest, Kriterion, 1979, 99–104.
- KAZINCZY 1979B KAZINCZY Ferenc, *Szabad-e elízióval élni a magyar verselésben? = Erdélyi Muzéum. 1814–1818*, szerk., vál., jegyz. BENKŐ Samu, Bukarest, Kriterion, 1979, 236–239.
- KAZINCZY 1998 KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Budapest, Balassi, 1998 (RMKT XVIII/2).
- KAZINCZY É. N. KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, é. n.
- KAZLEV *Kazinczy Ferenc levelezése*, kiad. VÁCZY János, Budapest, 1890–1911.
- KELEMEN 1958 KELEMEN József, *Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomairól*, Nyelvtudományi Közlemények, 1958, 439–446.
- KEMPELEN 1989 KEMPELEN Farkas, *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*, Budapest, Szépirodalmi, 1989.
- KERTSCHER 1998 KERTSCHER, Hans-Joachim, *Der Verleger Johann Justinus Gebauer. . .*, Halle/Saale, 1998 (Hallesche Verlagsanstalten der Aufklärungsepoche. Schriftenreihe zur Geistes- und Kulturgeschichte).

- Két nagyságos*. . . 1789 *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*,
 . . . közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsony, 1789.
- KIS 1845–1846 KIS János *superintendens emlékezései életéből*. I–II., Sopron, 1845–1846.
- KLOSTERBERG 1998 *Druckerschwärze und Goldtinktur. Zum 300jährigen Jubiläum der Apotheke und Buchhandlung des Waisenhauses zu Halle. Heft 2. Die Waisenhaus-Buchhandlung*, bearb. v. Brigitte KLOSTERBERG, Franckesche Stiftungen zu Halle, 1998.
- KOSÁRY 1980 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- KÖRMÖCZI 1933 KÖRMÖCZI László, *A világnyelv kérdése és Kalmár György*, Nagykőrös, 1933.
- KULTSÁR 1985 KULTSÁR István, *Nyelv-észrevételek (Hasznos Mulatságok. 1817. 51. sz. 404. o.) = Hazai Tudósítások*, szerk., vál., jegyz. S. VARGA Katalin, Budapest, Magvető, 1985, 154.
- LAMBERT 1781–1782 LAMBERT, J. Heinrich, *Briefwechsel*, I, kiad. Johann BERNOULLI, Berlin, 1781–1782.
- LAMBERT 1783 LAMBERT, J. Heinrich, *Briefwechsel*, II, kiad. Johann BERNOULLI, Berlin, 1783.
- LAMBERT 1915 *Johann Heinrich Lamberts Monatsbuch mit den zugehörigen Kommentaren*. . . , hrsg. v. K. BOPP = *Abhandlungen der Königlich-bayerischen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-physikalische Klasse*, XVII. Band, 6. Abhandlung, München, 1915, 1–84.
- LEMNIUS 1580 Leuini LEMNII *Occulta naturae miracula. Wunderbarliche Geheimnisse der Natur in des Menschen leib und Seel / auch in vielen andern natürlichen dingen [...] aus dem Latein in die Deutsche sprache gebracht [...] Durch Jacobum HORSCHT / der freyen Kunst und Artzney Doctorn*, (Leipzig, 1580).
- DE LUCA 1777–1778 de LUCA, Ignaz, *Das gelehrte Oesterreich: Ein Versuch*, Wien, 1777–1778.
- Magyarische Gedichte* 1825 *Magyarische Gedichte*, übers. von. Johann Grafen MAILÁTH, Stuttgart und Tübingen, 1825.

- Magyar Hírmondó. . . 1981 Magyar Hírmondó. *Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*, kiad. KÓKAY György, Budapest, Gondolat, 1981.
- Magyar poéták. . . 1804 Magyar poéták: *kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, kiad. VIRÁG Benedek, Pest, 1804.
- DE MAN 1999 de MAN, Paul, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1999 (deKON-Könyvek, 17).
- MARGÓCSY 1996 MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996 (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium, 8), 251–259.
- MORTON 1629 MORTON, Thomas, *A Treatise of the Threefold State of Man, or, An Anatomie of the Soul. Wherein is handled, 1. His Created Holinesse in his Innocencie. 2. His Sinfulness since the Fall of Adam. 3. His Renewed holinesse in his Regeneration*, London, 1629.
- NAGY 1822 *Kecskeméti Helikon. vagy A' Helvetziai Vallástételt követő Kecskeméti Oskola nevezetesebb Történeteinek, az abban forgott Tanítónak, és a' belőle került, s idővel jelesebb Hazafiakká vált Tanulóknak előadása [...]* ki adta NAGY István. . . , 1822, Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára, K 190/1.
- NÉGYESY 1892 NÉGYESY László, *A mértékes verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban*, Budapest, 1892.
- NÉGYESY 1895 NÉGYESY László, *Kalmár György = Pallas Nagy Lexikona. X*, Budapest, 1895.
- NÉMEDI 1957 NÉMEDI Lajos, *Bessenyei elődei és kortársai. Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. III*, Eger, 1957, 87–113.
- Oerter. . . Oerter, *wohin für die Muhammedaner bücher gesendet worden*, Archiv der Franckeschen Stiftungen, Halle/Saale, K 34.
- OROSZ 1980 OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Budapest, Akadémiai, 1980 (Irodalomtörténeti füzetek, 97).

- PÁPAY 1808 PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatúra esmérete. 1808 (reprint)*, Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, én.
- PAPP 1958 PAPP Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól*, Filológiai Közlöny, 1958, 346–349.
- PAPP 1980 PAPP Ferenc, *Lomonoszo*v, *Kalmár György és a csúdok*, Magyar Nyelv, 1980.
- PASCAL 1999 Blaise Pascal, *Mémorial–Emlékirat = UÓ, Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről*, Budapest, Osiris, 1999 (Sapientia humana), 20–23.
- PIKTÉTUS 1752 PIKTÉTUS Benedek, *A' keresztyén ethikának summásveleje. . .*, ford. DANIEL Poliksena, Kolozsvár, 1752.
- PINTÉR 1931 PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*, Budapest, 1931.
- PONGRÁCZ 1913 PONGRÁCZ József, *Magyar diákok Angliában*, Pápai Hírlap, 1913, 12. sz.
- RÁJNIS 1781A RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezérlő Kalauáz. Azaz a' magyar versszerzésnek példái, és regulái*, Pozsony, 1781.
- RÁJNIS 1781B RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezérlő Kalauázhoz tartozó megszerzés*, Pozsony, 1781.
- RÉVAI 1912 RÉVAI Miklós *magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve „A' magyar deáki történet”*, kiad. DR. RUBINYI Mózes, Budapest, MTA, 1912 (Régi magyar könyvtár, 29).
- RYMATZKI 2001 RYMATZKI, Christoph, *Thesen zur Dissertation: Das Institutum Judaicum Johann Heinrich Callenbergs und dessen Freundeskreis. Gründungs und Anfangsjahre 1728–1736*, Evangelisch-Theologische Fakultät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2001.
- SÁNDOR 1795 SÁNDOR István, *Sokféle. Harmadik darab*, Győr, 1795.
- SÁNDOR 1808 SÁNDOR István, *Sokféle. Tizedik darab*, Bécs, 1808.
- SCHMIDT-BIGGEMANN 1988 SCHMIDT-BIGGEMANN, Wilhelm, *Theodizee und Tatsachen. Das philosophische Profil der deutschen Aufklärung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988.

- SCHULTZ 1774–75 *Der Leitung des Höchstens nach seinem Rath aus den Reisen durch Europa, Asia und Africa. IV–V. Aus eigener Erfahrung beschrieben; und auf vieles Verlangen dem Druck übergeben von [M.] Stephanus SCHULTZ, Halle in Magdeburgischen, 1774, 1775.*
- SCHULTZ 1977 *Stephanus Schultz: Aus den Lebenserinnerungen. Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa, hrsg. v. Editha WOLF-CROME–Herbert REICH, Hamburg-Bergstedt, 1977.*
- SÖHNGEN 1982 *SÖHNGEN, Oskar, Überlegungen zu den theologie- und geistesgeschichtlichen Voraussetzungen des lutherischen Pietismus = Pietismus – Herrnhutertum – Erweckungsbewegung. Festschrift für Erich Beyreuther, hrsg. v. Dietrich MEYER, Köln, Rheinland-Verlag GmbH, 1982, 3–21.*
- STREIFF 1995 *STREIFF, Patrick, Der Methodismus bis 1784/1791 = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEPPERMAN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 617–665.*
- SZELESTEI N. 1994 *SZELESTEI N. László, Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében, Protestáns Szemle, 1994, 207–215.*
- SZELESTEI N. 1995 *SZELESTEI N. László, Vita a magyar nyelvújításról (1781) = Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus II. Fasciculus I, Miskolc, 1995, 101–112.*
- SZELESTEI N. 1997 *SZELESTEI N. László, Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata), Magyar Könyvszemle, 1997, 84–95.*
- SZELESTEI N. 2000 *SZELESTEI N. László, Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”. Bevezető tanulmány = Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”, s. a. r. és bev. Uő, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2), 5–32.*
- SZEPESI 1999 *SZEPESI Attila, Pókdémonok, vízikigyók. Kalmár György megsebzett planétája, Kortárs, 1999/4, 88–90.*

- SZIKLAY 1991 SZIKLAY László, *Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján*, Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézete–Argumentum, 1991.
- SZINNYEI 1897 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái. V. kötet. Iczés–Kempner*, Budapest, 1897 (Kalmár György: 877–879).
- SZUROMI 1997 SZUROMI Lajos, *A magyar hexameter és a magyar disztichon*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997 (Magyar Felsőoktatás Könyvek, 5).
- TAKÁTS J. 2001 TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/3–4, 316–324.
- TAKÁTS S. 1890 TAKÁTS Sándor, *Részletek a nyelvújítási harc történetéből. I.*, Katholikus Szemle, 1890, 365–385.
- TELEKI J. 1988 TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólamódok által (1820)*, h. n., Szépirodalmi, 1988.
- TELEKI S. 1908 TELEKI Sámuel *Úti naplója*, szerk. DR. IMRE Sándor, Marosvásárhely, 1908.
- TOLDY 1987A TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig. Rövid előadásokban. 1864–1865*, h. n., Szépirodalmi, 1987.
- TOLDY 1987B TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867*, h. n., Szépirodalmi, 1987.
- TOLNAI 1900 TOLNAI Vilmos, *Kalmár György nyelvújító törekvései*, Magyar Nyelvőr, 1900, 165–168.
- TÖNNIES 1766 TÖNNIES, Johann Heinrich, *Job. Henr. Tönnies beilige Bekentnislehre der vernünftigen Gottesgelertbeit: oder vernunft- und schriftmäßige Betrachtungen von den Eigenschaften und Werken Gottes*, Halle, Waisenhaus, 1766.
- WALLMANN 2000 WALLMANN, Johannes, *A pietizmus*, Budapest, Kálvin, 2000.
- WEIGELT 1991 WEIGELT, Horst, *J. K. Lavater. Leben, Werk und Wirkung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

- WEÖRES 1993   WEÖRES Sándor, *Kalmár György SUMMÁ-járól* =
KALMÁR 1993, 233–239.
- WIX–KIS 1991   WIX Györgyné–KIS Elemérné, *Kalmár György szó-
tártöredéke 1781-ből*, Magyar Könyvszemle, 1991, 261–264.
- ZSIGMOND 1940   ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a ma-
gyar irodalom*, Debrecen, 1940.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 155
Adami Mihály 105
Albert főherceg 16
Ames 123
Antistitus 137
Apácai Csere János 103
Arndt, Johann 80
- Balázs János 18, 150
Balogh Piroska 20
Barátné Hajdu Ágnes 151
Barczafalvi Szabó Dávid 19,
105
Barcsay Ábrahám 103
Barkóczy Ferenc 50
Baróti Szabó Dávid 102, 108,
109, 112, 150
Bárótzsi Sándor 103
Bastiani apát 146
Batsányi János 104, 150
Beck, Jacob Christoph 134
Bede Anna 47
Bél Mátyás 105
Beltz, Walter 71, 72, 150, 151
Bene Sándor 57
Benkő Loránd 17, 18, 46, 104,
150
Benkő Samu 155
- Berg, Johannes van den 80, 81,
150, 151
Bernoulli, Daniel 133, 134
Bernoulli, Johann 156
Berzsenyi Dániel 110, 112, 113
Bessenyei György 157
Beyreuther, Erich 159
Bilkey Pap Ferenc 113
Birch, Thomas 120, 124
Bíró Annamária 153
Bíró Ferenc 36, 150
Birsi Ferenc 109, 148
Bochinger, Christoph 69–71,
73, 151
Bod Péter 89, 151
Boda Miklós 56, 58, 151
Bodolay Géza 105, 151
Bopp, K. 156
Borbély József 42
Borbély Sámuel 42
Brecht, Martin 69, 80, 150, 151,
159
Breitinger, Johann Jakob 16, 52,
54, 58, 59, 82, 133,
135, 138–140
Bretz Annamária 25, 153
Bretz, Otto 81, 151

- Callenberg, Johann Heinrich
69–73, 158
- Checkozius 134
- Costa, da, szmirnai kereskedő
63, 64
- Costa, (Abraham) John Mendes
da 64
- Costa, Emmanuel Mendes da
64, 122, 123
- Cramer 138, 139
- Császtvay Tünde 154
- Csécsi János 105
- Csepregi Zoltán 79, 80, 151
- Csokonai Vitéz Mihály 112
- Csontváry Kosztká Tivadar 36
- Csörsz Rumen István 25, 31,
153, 154
- Csűry Bálint 46, 58, 59, 67, 151
- Dániel István 52, 57, 73, 82, 83,
135, 138, 152
- Dániel Polixéna 83, 84, 86, 158
- Dávidházi Péter 154
- Davis, Locker 122
- Debreczeni Attila 157
- Deé Nagy Anikó 39, 152
- Demeter Zsuzsa 153
- Deppermann, Klaus 150, 151,
159
- Dési József 46, 58
- Desseffy József 113
- Dobner, Gelasius 144
- Dugonics András 105, 153
- Dulházy Mihály 28
- Eco, Umberto 15
- Egyed Emese 12, 24, 29, 36, 77,
152, 153
- Ehmer, Hermann 151
- Engel Károly 68, 152
- Euler, Leonhard 13
- Faludi Ferenc 11
- Faulkner 122
- Fekete Csaba 59, 72, 76, 152
- Felbiger apát 37, 142
- Fenyő István 25
- Fletcher 122
- Font Zsuzsa 81, 152
- Forbes, Lord 127
- Fort, le 142
- Foucault, Michel 97, 152
- Földi János 104, 152
- Francke, August Hermann 69,
75
- Franklin, Benjamin 54
- Frederic 122
- Freud, Sigmund 90, 152
- Frigyes, II. 13
- Fülöp Géza 151
- Gáros Rezső 17, 33, 152
- Gáti István 116, 117, 152
- Gebauer, Johann Justinus 155
- Gergy László 155
- Gesner, Conrad 134
- Goethe, Johann Wolfgang 47
- Goodman-Thau, Eveline 150,
151
- Gori, Antonio Francesco 56–
59, 66, 129–131, 134
- Gottsched, Johann Christoph
104

- Gózon István 14
 Gray, Richard T. 92, 93, 153
 Grotius, Hugo 71
 G. Szabó Botond 31, 34, 38, 41,
 42, 44–46, 50, 52, 56,
 77, 78, 130, 153
- Gyarmathi Sámuel 46, 104, 153
 Győry Ferenc 58
 Gyuris György 105, 153
- Hagenbuch, Johann Caspar 56,
 82, 134–136, 138
 Hamann, Johann Georg 140,
 153
 Hamilton 122
 Hegedüs Béla 22, 54, 106, 120,
 153, 154
 Heinrich Gusztáv 155
 Henkel, Arthur 153
 Hermányi Dienes József 41, 57,
 154
 Hess 135–137, 139
 Hites Sándor 154
 Hochepped, Elbert de 62
 Holloway, Benjamin 142
 Holmes, Abiel 54
 Horányi Elek 8, 28, 40, 116, 154
 Horatius Flaccus, Quintus 47,
 103, 147, 149
 Horscht, Jacob 156
 Horváth Iván 24
 Hutchinson 127
- Imre Sándor 160
 Iselin, Johann Rudolph 57, 59,
 133
- Jablonowski herceg 145
 Jackson, George 129
 Jankovics József 154
 Janson, Cornelis 67
 József, II. 17
 Jörgen, dán herceg 69
 Junner 66, 76, 131
- Kakucska Mária, H. 103
 Kazinczy Ferenc 27, 28, 32, 34,
 37, 47, 82, 97, 107–
 113, 117, 135, 147,
 155
 Kelemen József 18, 155
 Kempelen Farkas 16, 115, 116,
 155
 Kempis, Thomas 71
 Keresztury Dezső 150
 Kertscher, Hans-Joachim 74,
 155
 Kis Elemérné 18, 19, 161
 Kisfaludy Sándor 160
 Kis János 105, 108, 109, 113,
 156
 Klopstock, Friedrich Gottlieb
 147
 Klosterberg, Brigitte 75, 156
 Knowlson, James 15
 Kókay György 157
 Kónyi János 103
 Kosáry Domokos 15, 16, 156
 Kovács Eszter 153
 Kovács Sándor Iván 24, 34
 Körmöczi László 29, 47, 156
 Kövesdy 105
 Krisztina hercegnő 16
 Kultsár István 112, 156

- Lambert, Johann Heinrich 13,
29, 30, 37, 38, 44, 51,
84, 92, 142, 143, 145,
146, 156
- Landerer, Johann Michael 14,
115, 149
- Láng Benedek 76
- Lauson, Johann Friedrich 141
- Lavater, Johann Kaspar 92, 93,
160
- Lee, Sidney 152
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 13,
69, 92, 116
- Lemnius, Levinus 93–96, 156
- Lengyel Réka 25
- Lindner, Johann Gotthelf 140
- Locke, John 13, 154
- Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 158
- Luca, Ignaz de 8, 40, 156
- Ludolf, S. W. 69
- Luther Márton 71
- Mahmud, török szultán 61
- Mailáth János 110, 113, 156
- Man, Paul de 22, 157
- Margócsy István 17, 24, 157
- Mária Terézia 7, 15–18, 50, 105
- Mason, Dr. 122, 123
- Mavrocordat, Constantin 68
- Melibery 105
- Mendelsohn, Moses 92
- Merril 122
- Mészáros János 138
- Meyer, Dietrich 159
- Mikes Kelemen 59
- Molnár János 105, 107–109,
111, 148
- Mortimer, Dr. 122, 123
- Morton, Thomas 5, 94, 157
- Nagy István 14, 157
- Negri, Salomo 70
- Négyesy László 29, 33, 118, 157
- Némedi Lajos 29, 34, 157
- Nietzsche, Friedrich 157
- Notschdiebra 144
- Orczy Lőrinc 103
- Orosz László 17, 29, 157
- Oszmán, török szultán 61
- Pápai tiszteletes 42
- Pápay Sámuel 107, 113, 158
- Papp Ferenc 36, 59, 74, 76, 158
- Pascal, Blaise 90, 158
- Passione kardinális 133
- Penke Olga 105
- Penzel, Abraham Jacob 29, 30,
38, 44, 51, 143, 145
- Pestalozzi, Karl 153
- Petróczy Kata Szidónia 83
- Pictet, Bénédict 83, 84, 86, 87,
137, 158
- Pintér Jenő 33, 158
- Pongrácz József 33, 158
- Ponori Thewrewk József 32
- Pope, Alexander 103, 127
- Porter, James 62, 63
- Prónay Mihály 27
- Proust, Marcel 157
- Psalmanazer 145
- Puteobonello kardinális 134

- Quirinius kardinális 130, 131,
 133, 134
- Ráday Gedeon 109–111, 148
 Ráday Pál 59
 Rájnis József 40, 46, 100–102,
 104, 106–109, 112,
 148, 158
 Rákóczi Ferenc, II. 61
 Ráth Mátyás 46, 100–103, 107
 Reich, Herbert 159
 Révai Miklós 106, 108, 109,
 112, 156, 158
 Rilke, Rainer Maria 157
 Rizzonico kardinális 134
 Robertson 122
 Rousseau, Jean-Jacques 157
 Rubinyi Mózes 158
 Rumy Károly György 108, 112
 Rymatzki, Christoph 70, 158
- Sándor István 46, 99, 103, 106,
 107, 158
 Sárdi Margit, S. 154
 Sárkány András 42
 Sárkány Andrásné 42, 43
 Schedius Lajos 19
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm
 90, 158
 Schultz, Stephan 60–69, 71–74,
 150, 159
 Schurman, Anna Maria van 81
 Sikárd 116
 Simmler, Johann Jakob 135–
 137, 139
 Söhngen, Oskar 84, 159
 Spener, Philipp Jacob 69
- Stenger, Johann Melchior 80
 Stephen, Leslie 152
 Stiles, Ezra 54, 120, 122, 125,
 126
 Strasser, Gerhard F. 15, 24
 Strätter, Udo 151
 Streiff, Patrick 86, 159
 Swift, Jonathan 103
 Sylvester János 109, 110, 112
- Szabó G. Zoltán 154
 Szalatnai Rezső 16, 116
 Szelestei N. László 5, 6, 8, 19,
 21, 25, 32, 55, 68, 79,
 84, 155, 159
 Szentpéteri Márton 25
 Szepesi Attila 36, 159
 Sziklay László 15, 160
 Szilágyi Sámuel 37, 110, 111,
 147, 148
 Szinnyei József 8, 160
 Szolón 103
 Szörényi László 154
 Sztrabón 144
 Szuromi Lajos 12, 160
- Takáts József 23, 160
 Takáts Sándor 19, 20, 105, 160
 Tarnai Andor 150
 Tatai Csirke Ferenc 31, 41, 46
 Taylor, John 76
 Teleki Ádám 39
 Teleki József 12, 46, 160
 Teleki Sámuel 39, 152, 160
 Thimár Attila 25
 Toldy Ferenc 27, 32, 33, 117,
 160

- Tolnai Vilmos 33, 104, 105, 160
Tönnies, Johann Heinrich 84,
160
Tüskés Gábor 25, 153
Usgate, angol konzul 59, 66, 67,
72
Váczy János 155
Vaillant 122
Varga Katalin, S. 156
Verestói György 137
Verseghy Ferenc 112
Virág Benedek 47, 108, 112, 157
Voltaire, François-Marie Arouet
103
Wallmann, Johannes 79, 80,
160
Ward 122–124
Weigelt, Horst 92, 93, 153, 160
Weöres Sándor 5, 6, 12, 20, 34–
36, 96, 161
Wesley, John 86
Wilkins, John 116, 120
Witte, Johann Michael 74, 75
Wix Györgyné 18, 19, 161
Wolf-Crome, Editha 159
Wolff, Christian 13, 92
Zannet, Johann 58, 139
Zemplényi Ferenc 35
Ziesemer, Walther 153
Zinzendorff, Nikolaus Ludwig
von 62
Zrínyi Miklós 110
Zsigmond Ferenc 34, 161

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	5
1.1. a művek	7
1.1.1. a Traktátus	7
1.1.2. a Valóságos Magyar ABC	9
1.1.3. a világnyelv-tervezetek	13
1.1.4. a Mária Terézia-ének	15
1.1.5. a Magyar Merkúrius	18
1.1.6. szövegkiadások	20
1.2. a módszer	21
2. KALMÁR GYÖRGY: A SZERZŐ/MŰ	26
2.1. a megírt személy	27
2.1.1. a külső	27
2.1.2. a jellem	32
2.2. a személy, aki magát írja	48
2.2.1. utazás	49
2.2.2. pietizmus	77
2.3. a személy mint jel	91
2.3.1. fiziognómia és pietizmus	92
2.3.2. fiziognómia és Kalmár	93
3. A KALMÁR-RECEPCIÓ	99
3.1. a Prodigium	100
3.2. a sorrend	107
3.3. az elízió-vita	112
3.4. a nyelvelmélet	113
3.5. korai kanonizáció	117
4. FORRÁSOK	119
4.1. a Proposal	120

4.2.	Kalmár György levelezése	122
4.2.1.	Kalmár György Emmanuel Mendes da Costá-nak. Cambridge, 1750. szeptember 24.	122
4.2.2.	Kalmár György Emmanuel Mendes da Costá-nak. Durham, 1751, január 20.	123
4.2.3.	Kalmár György Thomas Birch-nek. London, 1753. január 7.	124
4.2.4.	Kalmár György Ezra Stiles-nak. London, 1753. február 7–8.	125
4.2.5.	Ezra Stiles Kalmár Györgynek. New Haven, 1753. augusztus 18.	126
4.2.6.	Kalmár György Antonio Francesco Gorinak. Róma, 1754. április 6.	129
4.2.7.	Kalmár György Antonio Francesco Gorinak. Livornó, 1754. május 9.	130
4.2.8.	Kalmár György Antonio Francesco Gorinak. Tapolcafő, 1757. január 2.	130
4.2.9.	Kalmár György Johann Rudolph Iselinnek. Tapolcafő, 1757. január 2.	133
4.2.10.	Kalmár György Johann Jakob Breitingernak. Vesző, 1765. április 28.	135
4.2.11.	Kalmár György Johann Jakob Breitingernak. Amszterdam, 1766. augusztus 19.	138
4.2.12.	Kalmár György Johann Jakob Breitingernak. Zürich, 1767. június 26.	139
4.3.	mások Kalmár Györgyről	140
4.3.1.	Johann Georg Hamann Johann Gotthelf Lind- nernek. Königsberg, 1761. július 25.	140
4.3.2.	Johann Heinrich Lambert Felbiger apátnak	142
4.3.3.	Abraham Jacob Penzel Johann Heinrich Lam- bertnek. Jessnitz, 1772. augusztus 5.	143

4.3.4.	Johann Heinrich Lambert Abraham Jacob Pen- zelnek.	
	Berlin, 1772. augusztus 10. és 20. között	145
4.3.5.	Kazinczy Ferenc Kalmár Györgyről	147
HIVATKOZÁSOK		150
NÉVMUTATÓ		162

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

(Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete)

A SOROZATBAN MEGJELENT

1. PÉTER László: Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez. 1955.
2. VARGA Imre: Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése. 1955.
3. FORGÁCS László: Bajza és Belinszkij. 1955.
4. FENYŐ István: Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza. 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A drámaíró Csokonai. 1956.
6. HEGEDŰS Nándor: Ady Endre Nagyváradon. 1956.
7. KOMLÓS Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956.
8. FEJŐS Imre: Vörösmarty arca. 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. 1957.
10. ECKHARDT Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. 1957.
11. GERGELY Pál: Arany János és az Akadémia. 1957.
12. BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. 1957.
13. BUSA Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei. 1958.
14. WALDAPFEL József: Gorkij és Madách. 1958.
15. Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: Tudós Weszprémi István. 1958.
17. VÖRÖS Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. 1958.
18. GÁLDI László: Szenczi Molnár Albert zoltárverse. 1958.
19. MEZEI Márta: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. 1958.
20. FEKETE Sándor: Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival. 1958.
21. REJTŐ István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. 1958.
22. NAGY Péter: Szabó Dezső indulása. 1958.

23. FÓNAGY Iván: A költői nyelv hangtanából. 1959.
24. POGÁNY Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). Vásári ponyvairatok. 1959.
25. Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. 1959.
26. HEGEDÜS Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959.
27. REJTŐ István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. 1959.
28. FENYŐ István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. 1959.
29. RADÓ György: Majakovszkijról. 1960.
30. ZIMÁNDI István: Péterfy Jenő és baráti köre. 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. 1960.
32. CSANDA Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai. 1961.
33. MEZŐSI Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük. 1961.
34. GERÉB László: A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok. 1961.
35. CSUKÁS István: Ady Endre a szlovák irodalomban. 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey dokumentumok. 1961.
37. KISS Ferenc: A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. 1962.
38. ZRINSZKY László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben 1919–1945. 1962.
39. CSAPLÁROS István: Kraszewski és Magyarország. 1963.
40. VARGA József: Ady útja az „Új versek” felé. 1963.
41. LENGYEL Géza: Magyar újságmagnások. 1963.
42. BARANYI Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. 1963.
43. TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. 1964.
44. GREZSA Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906. 1964.
45. MARKOVITS Györgyi: Üldözött költészet. Kiltott, elkobzott, perbefogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. 1964.

46. KOMLÓS Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. 1965.
47. KUNSZERY Gyula: A magyar szonett kezdetei. 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. 1965.
49. PÉCZELY László: Tartalom és versforma. 1965.
50. SZIKLAY László: Az ifjú Hviezdoslav. 1965.
51. POSZLER György: Szerb Antal pályakezdése. 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma. 1967.
53. KÁNTOR Lajos: Százéves harc „Az ember tragédiájá”-ért. 1966.
54. SZIGETI József: A Balassi-comoedia és szerzője. 1967.
55. Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi NIZSALOV-SZKY Endre. (A leveleket sajtó alá rendezte LUKÁCSY Sándor.) 1967.
56. CSATÁRI Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: A verselemzés kérdéseire. 1968.
58. RÓNAY László: Az Ezüstkör nemzedéke. 1967.
59. VARGA Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. 1967.
60. VARANNAI Aurél: John Bowring és a magyar irodalom. 1967.
61. POMOGÁTS Béla: Kuncz Aladár. 1968.
62. SCHWEITZER Pál: Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai. 1969.
63. HORVÁTH János: Vörösmarty drámái. 1969.
64. FEKETE Sándor: Petőfi, a vándorszínész. 1969.
65. BALOGH László: Asztalos István. 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: Elek Artúr pályája. 1969.
67. BARLA Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. 1970.
68. TAMÁS Anna: Az Életképek. 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: Szellemtörténet és irodalomtudomány. 1971.
71. NÉMETH G. Béla: Tragikum és történetfelfogás. 1971.
72. BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. 1971.

73. PÓR Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. 1971.
74. KÓHÁTI Zsolt: Sárközi György. 1971.
75. KATONA Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. 1971.
76. BÉNYEI Miklós: Eötvös József olvasmányai. 1972.
77. FEKETE Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. 1972.
78. AGÁRDI Péter: Rendiség és esztétikum. 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. 1973.
80. HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. 1973.
81. DERSI Tamás: A századvég katolikus sajtója. 1973.
82. MARTINKÓ András: Költő, mű és környezet. 1973.
83. PÉTER Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Síralmas panasz keletkezéstörténete. 1973.
84. SIVIRSKY Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. 1973.
85. TÖRÖK Gábor: Lírai igefüggvények stilsztikája. 1974.
86. PÓR Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. 1974.
87. SZALAI Imre: A Vajda János Társaság. 1975.
88. BÁN Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914. 1976.
90. S. SÁRDI Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. 1976.
91. SIPOS Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. 1976.
92. KOLLIN Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. 1977.
93. SZUROMI Lajos: József Attila: Eszmélet. 1977.
94. NEMES István: Radnóti Miklós költői nyelve. 1979.
95. DI FRANCESCO, Amedeo: A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. 1979.
96. SZILÁGYI János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. 1979.
97. OROSZ László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. 1980.
98. BÉCSY Tamás: A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében. 1980.
99. LICHTMANN Tamás: Pap Károly. 1979.

100. Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: Petőfi és a színház. 1980.
102. NAGY SZ. Péter: Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe. 1981.
103. KELEMEN Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. 1981.
104. BÓNIS György: Révay Péter. 1981.
105. RUBIN Péter: Francia barátunk, Auguste de Gerando. 1982.
106. KULIN Ferenc: Hódíthatatlan szellem. 1982.
107. POMOGÁTS Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. 1983.
108. HOPP Lajos: A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840. 1983.
109. LACZKÓ András: Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom. 1983.
110. PÉTERFFY Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen. 1985.
112. MAY István: A magyar heroikus regény története. 1985.
113. DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: A lélek lehetőségei. 1986.
115. BARTA János: A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről. 1985.
116. KOROMPAY H. János: Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél évszázad magyar Baudelaire-értelmezései. 1988.
117. MARTINKÓ András: Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. 1988.
118. GÖMÖRI György: Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: Cholnoky László. 1989.
120. KEMÉNY Katalin: Az ember, aki ismerte saját neveit. Szépjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához. 1990.
121. SANTARCANGELI, Paolo: Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások. 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: Újságpaloták. 1991.

123. NÉMETH G. Béla: Péterfy Jenő. 1991.
124. GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József (1699–1763). 1991.
125. HIMA Gabriella: Kosztolányi és az orosz regény. 1992.
126. SZÉLES Klára: Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikái gyakorlata. 1992.
127. DERÉKY Pál: A vasbetontorony költői. 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél.« 1992.
129. KILIÁN István: A minorita színháték a XVIII. században. 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. 1993.
131. NAGY Imre: Nemzet és egyéniség (Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái). 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: A ferences iskolai színhátászás a XVIII. században. 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: Rend, kételyek, nyugtalanóság (A Csongor és Tünde kérdései). 1993.
134. BOTKA Ferenc: Déry Tibor és Berlin (A Szemtől szembe és forrásvidéke). 1994.
135. KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. 1994.
136. MEZEI Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. 1994.
137. KLANICZAY Tibor/Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. 1994.
138. VARGA Imre: A magyarországi protestáns iskolai színhátászás a kezdetektől 1800-ig. 1995.
139. SZILI József: Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége. 1996.
140. P. MÜLLER Péter: Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig. 1997.
141. S. VARGA Pál: Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában. 1997.
142. BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története. 1997.

143. BERKES Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete. 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: A kézirattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveghagyománya. 1999.
145. CSORBA Sándor: Bessenyei György világa. 2000.
146. HARTVIG Gabriella: Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860). 2000.
147. VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. 2000.
148. BENE Sándor: Egy kanonok három királysága. Rátkay György horvát históriájáról. 2000.
149. SZILÁGYI Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: Petőfi eszmerokonai. 2001.
151. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok. 2002.
152. MELCZER Tibor: „Ha minden összetört. . .” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében. 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: „A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség. 2003.
154. NAGY Levente: Zrínyi és Erdély. (A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel). 2003.
155. KELEMEN Zoltán: Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben. 2005.
156. DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna: „Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény. 2005.
157. BAGI Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: „. . . Sem azé, aki fut. . .” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében. 2006.

159. CSIBRA Zsuzsanna: Tenyéryi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban. 2006.
160. TASNÁDI Attila: Bölöni György, a kritikus. 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon. 2007.
162. KNAPP Éva: „Judit képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása. 2007.